

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ
3. BASKI

ESKİÇAĞDA MEZOPOTAMYA

En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

17 Mayıs 1956'da Niksar'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini adı geçen yerde, lise öğrenimini ise Turhal'da tamamladı.

1974-1975 öğretim yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yüksek Öğrenime başlayan MEMİŞ, 1978 yılında adı geçen fakülteden mezun oldu. Hiç ara vermeden Yüksek Lisans ve Doktora programlarına devam eden MEMİŞ, 28 Mart 1983 tarihinde "Tarih Doktoru" oldu.

Yüksek Lisans ve Doktora programlarına devam ettiği 1978-1983 yılları arasında Ankara'da Tarih öğretmenliği de yapan Ekrem MEMİŞ, 1984 yılında bu görevinden ayrılarak Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı'nda Dr. Araştırma Görevlisi olarak vazifeye başladı. Adı geçen kurumda bir yıl çalıştıktan sonra, 17 Nisan 1985'te Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı'na Yardımcı Doçent olarak atanan MEMİŞ, Merkezi Yabancı Dil ve Bilim sınavlarını başarılararak 1987 yılında Doçent oldu. Ekrem MEMİŞ, 1993 yılında da, adı geçen fakültenin söz konusu Anabilim Dalı'na Profesör olarak atandı.

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ, 28 Temmuz 2004 tarihinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanlığı görevini üstlendi. 15 Mayıs 2010 tarihine kadar bu görevini sürdüren Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ, 30 Eylül 2013 tarihi itibarıyla de Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanlığı görevine getirilmiştir.

Dekan, Dekan Yardımcılığı, Bölüm Başkanlığı, Anabilim Dalı Başkanlığı, Üniversite Yönetim Kurulu Üyeliği, Senatörlük gibi idari ve akademik görevlerde de bulunmuş olan Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ'in **"İSKİTLERİN TARİHİ"**, 1. Baskı Konya 1987, 2.Baskı Konya 2005, 3. Baskı Ankara 2012", **"ESKİÇAĞ TÜRKİYE TARİHİ"**, 1.Baskı Konya 1989, 2. Baskı Konya 1995, 3. Baskı Konya 2001, 4. Baskı Konya 2002, 5. Baskı Konya 2003, 6.Baskı Konya 2005, 7. Baskı Konya 2007, 8.Baskı, Konya, Ocak 2009, 9. Baskı Konya, Ekim 2009, 10. Baskı Bursa 2010, 11. Baskı Bursa 2011, 12. Baskı Bursa 2013", **"TARİH BOYUNCA ORTADOĞU-ANADOLU İLİŞKİLERİ"**, Konya 1992, **"ESKİÇAĞ TARİHİNDE DOĞU-BATI MÜCADELESİ"**, 1. Baskı Konya 1993, 2. Baskı Konya 2001, 3. Baskı Konya 2003, 4. Baskı Konya 2009", **"TÜRK KÜLTÜR TARİHİ"**, 1. Baskı Konya 1996, 2. Baskı Konya 1998, 3. Baskı Konya 2003, 4. Baskı Konya 2008", **"FİLİSTİNLİLERİN KÖKENİ VE TARİHİ"**, Konya 1996", **"ORTADOĞU SORUNLARI VE TÜRKİYE"**, Konya 1995", **"TARİH METODOLOJİSİ"**, 1. Baskı Konya 1989, 2. Baskı Konya 1995, 3. Baskı İstanbul 1996, 4. Baskı Konya 2005, 5. Baskı Konya 2008, 6. Baskı Bursa 2014", **"GENEL TARİH"**, 1 Baskı Konya 1997, 2. Baskı Konya 1999, 3. Baskı Konya 2002", **"TÜRK DÜNYASI TARİHİ"**, 1. Baskı Konya 1995, 2. Baskı Konya 2000, 3. Baskı Konya 2002, 4. Baskı Konya 2005, 5. Baskı Konya 2008", **"KAYNAYAN KAZAN ORTADOĞU"**, 1. Baskı Konya 2002, 2.Baskı Konya 2006", **"ESKİÇAĞDA TÜRKLER"**, 1.Baskı Konya 2002, 2.Baskı Konya 2005, 3. Baskı, Konya 2009", **"TROYA VE TROYALILAR (TROYALILAR TÜRK MÜDÜR?)"** 1. Baskı Konya 2005, 2. Baskı Ankara 2012", **"ESKİÇAĞ MEDENİYETLERİ TARİHİ"**, 1. Baskı Konya 2006, 2. Baskı Bursa 2009, 3. Baskı Bursa 2012", **"ESKİÇAĞDA YAŞANMIŞ BÜYÜK AŞKLAR"**, 1. Baskı Bursa 2006", **"İSRAİL NEREYE KOŞUYOR? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)"**, 1. Baskı, Bursa 2006", **"ESKİÇAĞDA MEZOPOTAMYA"**, 1. Baskı Bursa 2007, 2. Baskı Bursa 2012, 3. Baskı Bursa 2015", **"AMURRULAR (ARAPLARIN EN ESKİ ATALARI)"**, 1. Baskı Elazığ 2012" **"ESKİÇAĞDA GÖÇLER"**, 1. Baskı Bursa 2014" isimli kitapları ile ulusal ve uluslararası dergilerde yayınlanmış pek çok makalesi ve tebliği vardır.

İngiltere, Mısır, İtalya ve Hollanda gibi ülkelerde alanıyla ilgili araştırma ve incelemelerde bulunmuş olan Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ, Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinin yayınlamış olduğu birçok bilimsel derginin yayın kurulu üyeliğini de yürütmektedir.

Evli ve iki çocuk babası olan Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ, İngilizce ve Almanca gibi Avrupa dillerinin yanı sıra bilim dili olarak da Hititçe'yi bilmektedir.

ESKİÇAĞDA MEZOPOTAMYA

(En Eski Çağlardan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar)

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ 3. BASKI

 E K İ N
Basım Yayın Dağıtım

2015

© 2015 Ekin Yayınevi

Tüm hakları mahfuzdur. Bu kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 Sayılı Yasa'nın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan yayınevinin izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, özetlenemez, yayınlanamaz, depolanamaz.

Sertifika No: 0607-16-008681

ISBN: 978-605-327-095-9

Sayfa Düzeni / Kapak Tasarımı: Aslı AYRANCI

Baskı ve Cilt:

Star Ajans Ltd. Şti.

Alaaddinbey Mah. 634. Sk.

NİLTİM Ayaz Plaza No: 24

Tel. (0224) 249 33 20

Sertifika No: 15366

Baskı Tarihi: Ocak 2015

EKİN Basım Yayın Dağıtım

Şehreküstü Mah. Cumhuriyet Cad.

Durak Sk. No: 2 Osmangazi / BURSA

Tel .: (0.224) 220 16 72 - 223 04 37

Fax.: (0.224) 223 41 12

e-mail: info@ekinyayinevi.com

www.ekinyayinevi.com

“Sevgili oğluma, Fırat’ıma”

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
MEZOPOTAMYA'NIN JEOPOLİTİK KONUMU	5
İKİNCİ BÖLÜM	
SÜMERLER'DEN ÖNCE MEZOPOTAMYA	15
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
SÜMERLER'İN MEZOPOTAMYA'YA GELİŞİ VE TARİHİ DEVİRLERİN BAŞLAMASI	21
1- SÜMERLER'İN MEZOPOTAMYA'YA GELİŞİ	21
2-YAZININ KEŞFİ	23
3-SÜMERLER'İN KÖKENİ SORUNU	24
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
ER SÜLALELER DEVRİ (MÖ. 2850-2350)	31
TUFAN OLAYI	33
a) ER SÜLALELER I DEVRİ (MÖ. 2850-2650)	37
b) ER SÜLALELER II DEVRİ (MÖ. 2650-2550)	38
KİŞ KRALLIĞI (I. KİŞ SÜLALESİ)	40
I. URUK SÜLALESİ	42
MESSİLİM ÇAĞI	46
c) ER SÜLALELER III DEVRİ (MÖ. 2550-2350)	47
BEŞİNCİ BÖLÜM	
AKKADLAR ÇAĞINDA MEZOPOTAMYA (MÖ. 2350-2150)	53
a) SAMİLER'İN ANAYURDU MESELESİ	53
b) AKKAD DEVRİ VESİKALARI	56
c) AKKAD DEVLETİ'NİN KURULUŞU	58
d) SARGON'UN HALEFLERİ ZAMANINDA AKKAD İMPARATORLUĞU	63

ALTINCI BÖLÜM**MEZOPOTAMYA TARİHİNİN BİRİNCİ ARA DEVRİ (MÖ. 2150-2060)..... 81**

- a) GUTİ İSTİLASI 81
- b) II. LAGAŞ SÜLALESİ 85

YEDİNCİ BÖLÜM**III. UR SÜLALESİ (MÖ. 2060-1960) 89**

- AMURRU (MARTU) GÖÇLERİ..... 98

SEKİZİNCİ BÖLÜM**İSİN-LARSA DEVRİ (MÖ. 1960-1750)..... 107**

- İSİN KRALLIĞI 111
- LARSA KRALLIĞI 115
- İSİN'DE UR-NİNURTA SÜLALESİ 118

DOKUZUNCU BÖLÜM**ESKİÇAĞDA BABİL 125**

- a) ESKİ BABİL DEVLETİ (I. BABİL SÜLALESİ) 126
- HAMMURABİ'NİN HALEFLERİ 139
- b) DENİZ-ELİ SÜLALESİ (II. BABİL DEVLETİ) 146
- BABİL'İN DÜŞMESİNİN ANADOLU VE
BABİLDE'Kİ ETKİLERİ 149
- c) III. BABİL SÜLALESİ (KASLAR) 151
- HANA KASLARI (KAS DEVLETİ'NİN KURULUŞU) 152
- d) YENİ BABİL KRALLIĞI (MÖ. 625-539) 159

ONUNCU BÖLÜM**SÜMERLER DEVRİNDEN ESKİ BABİL DEVLETİ'NİN SONUNA KADAR****MEZOPOTAMYA KÜLTÜRÜ 167**

- 1- MEZOPOTAMYA KÜLTÜRÜNDE YÖNETİM ŞEKİLLERİ 168
2. HUKUK 173
3. MEZOPOTAMYA KAVİMLERİNDE SOSYAL HAYAT 185
4. MEZOPOTAMYA'DA EKONOMİK HAYAT 189
5. DİL, BİLİM VE EDEBİYAT 196
6. MEZOPOTAMYA KAVİMLERİNDE DİNİ HAYAT 202
7. MEZOPOTAMYA SANATI 205

ONBİRİNCİ BÖLÜM**ASUR DEVLETLERİ ZAMANINDA MEZOPOTAMYA 209**

- 1-ESKİ ASUR DEVLETİ 209
- 2- ORTA ASUR DEVLETİ 218
- 3- YENİ ASUR DEVLETİ 226

II. ASUR-NASİR-PAL (MÖ. 884-859)	231
III. SALMANASSAR (MÖ. 859-824)	233
V. ŞAMŞİ-ADAD (MÖ. 824-810)	239
III. ADAD-NİRARİ (MÖ. 810-782)	240
IV. SALMANASSAR (MÖ. 782-772) VE III. AŞŞURDAN (MÖ. 772-754) ZAMANLARI	241
III. TİGLAT-PİLESER (MÖ. 745-727)	242
4-ASUR İMPARATORLUĞU (SARGONİTLER DEVRİ) MÖ. 722-612	246
II. SARGON (MÖ. 722-705)	246
İKİNCİ QARQAR SAVAŞI:	249
II. SARGON'UN ANADOLU SEFERİ	250
KIBRIS'IN FETHİ:	252
DUR-ŞARRUKİN (KORSABAD) ŞEHRİNİN KURULUŞU:	253
SANHERİB (MÖ. 705-680)	257
ASARHADDON (MÖ. 680-668)	263
İKİNCİ MISIR SEFERİ (MÖ. 670)	265
KİMMER GÖÇLERİ	267
ASURBANİPAL (MÖ. 668-626)	269
MISIR SEFERİ	269
ELAM İSYANI (MÖ. 661)	272
MED DEVLETİ'NİN KURULUŞU	273
BABİL İSYANI (MÖ. 652-648)	275
ASURBANİPAL'IN ANADOLU POLİTİKASI	276
ASUR İMPARATORLUĞUNUN YIKILIŞI	280
ASUR İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞ NEDENLERİ	283
1- Ordunun Bozulması	283
2- Milli Birlikten Yoksun Olma	283
3- İnsan Hak ve Hürriyetlerine Değer Verilmemesi ve Maliyenin Bozulması	284
4- Cemiyet ve İdari Düzenin Bozulması	285
5- Dış Sebepler	285
HARİTA VE BELGELER	287
BİBLİYOGRAFYA	299
DİZİN (İNDEKS)	309

2. BASKIYA ÖNSÖZ

Eski Doğu'nun üç büyük medeniyet merkezinden biri de Mezopotamya'dır. Çekirdek sahasını bugünkü Irak topraklarının oluşturduğu Mezopotamya, mevcudiyetini Anadolu topraklarından doğan iki büyük nehre, Dicle ve Fırat'a borçludur. Dicle ve Fırat'ın hayat verdiği Mezopotamya toprakları, tarihin en eski devirlerinden itibaren birçok kavmin istilâsına uğramıştır. Mezopotamya topraklarına dışarıdan ilk gelenler Sümerler olmuş, yüksek bir kültüre sahip olan bu kavim, Mezopotamya'daki mevcut köy kültürünü şehir kültürüne dönüştürmüş, tarihte ilk defa olarak yazıyı keşfetmiş, ilk yazılı kanunları meydana getirmiş ve ilk eğitim kurumlarını hizmete açmıştır.

Ancak ilerleyen zaman içinde Mezopotamya'ya başta Akkadlar olmak üzere, Amurrular, Elamlar, Kaslar, Mitanniler ve Aramiler gibi başka kavimler de göç etmişler ve Mezopotamya medeniyetine önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Şurası bir gerçektir ki, Mezopotamya medeniyetinin oluşumunda yukarıda isimleri geçen bütün kavimlerin rolü ve katkısı vardır. Ayrıca Sümerler'den önce bu topraklar üzerinde yaşayan otokton halkın, Mezopotamya medeniyeti içerisindeki payını da hesaba katmamız gerekir.

Biz bu çalışmamızda, en eski çağlardan Asur İmparatorluğu'nun yıkılışına kadar uzanan zaman dilimi içerisinde Mezopotamya'nın siyasi ve kültürel tarihini ele almaya çalıştık.

Hemen belirtelim ki, ders kitabı olarak hazırladığımız bu çalışma, rahmetli hocamız Prof. Dr. Füzûzan Kınal'ın 1983 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınları arasında neşredilen **ESKİ MEZOPOTAMYA TARİHİ** isimli kitabı esas alınarak kaleme alınmıştır. Ancak, söz konusu kitaptaki bilgilerin önemli bir kısmı güncellendiği gibi, yaklaşık 100 sayfayı bulan iki yeni bölüm de eklenmiştir. Güncellemeler ve ilaveler daha ziyade siyasi tarihle ilgili kısımlarda yapılmış, kültür tarihi ile ilgili bölümler ise büyük ölçüde korunmaya çalışılmıştır.

Çalışmamız, ÖNSÖZ ve GİRİŞ dışında 11 ana bölümden oluşmaktadır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

I.Bölümde Mezopotamya'nın jeopolitik konumunu, II. Bölümde Sümerler'den önce Mezopotamya'yı, III. Bölümde Sümerler'in Mezopotamya'ya gelişini ve tarihi devirlerin başlamasını, IV. Bölümde ise Er Sülaleler Devri'ni ele aldık. V. Bölümde dünya tarihinin bilinen ilk imparatorluğunu kuran Akkadlar'ı, VI. Bölümde Akkadlar sonrasındaki kargaşa ortamını, VII. Bölümde ise Yeni Sümer Devleti de denilen III. Ur Sülalesi'ni tüm ayrıntılarıyla gözler önüne sermeye gayret ettik. VIII. Bölümü Mezopotamya'daki şehir devletlerinin birbirleriyle kıyasıya bir mücadelenin içerisine girdikleri İsin-Larsa Devri'ne ayırdık. IX. Bölümde ise dünya medeniyetine önemli katkılarda bulunan Babil'i ve Babil devletlerini ele aldık. X. Bölümde Sümerler devrinden Eski Babil Devleti'nin sonuna kadar uzanan zaman dilimi içerisindeki Mezopotamya kültürünü gözden geçirmeye çalıştık. Çalışmamızın XI. ve son bölümünü ise Asur devletlerine ayırdık.

Bibliyografya (Kaynakça) kısmında ise bu çalışmanın gerçekleştirilmesi sırasında yararlanılan eserlerin bir listesini sunduk.

Hemen belirtelim ki, öğrencilerimiz için ders kitabı olarak hazırladığımız bu çalışmanın 2007 ve 2012 yılında gerçekleştirilen ilk iki baskısındaki birtakım yazım ve anlatım hatalarını, bu 3. baskıda gidermeye çalıştık.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde ve yayımlanmasında emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

1 Ocak 2015/ SİNOP

GİRİŞ

Bilindiği üzere Mezopotamya, Eski Doğu'nun üç büyük medeniyet merkezinden biridir. Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği bu topraklar üzerinde Sümerler başta olmak üzere, Akkadlar, Babilliler, Asurlular, Elamlar, Mitanniler ve adını sayamadığımız daha birçok kavmin damgası ve emeği vardır. Ancak yüzyıl öncesine kadar, Mezopotamya medeniyeti hakkındaki bilgilerimiz şu anda olduğu kadar net ve ayrıntılı değildi. Özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye yapılan keşif gezileri ve araştırmalar, daha sonra gerçekleştirilecek olan arkeolojik kazılara zemin hazırladı. Arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılan yazılı ve yazısız buluntular ise bölgede kurulan medeniyetlerle ilgili bilgilerimizi inanılmaz derecede artırdı. Hâlbuki 19. yüzyılın başlarına kadar uzanan süreçte, Mezopotamya kavimleri hakkındaki bilgilerimiz ya Tevrat'ta anlatılan hikâyelere ya da Klasik Yunan müelliflerinin kitaplarında aktardıkları bölük pörçük nakillere dayanıyordu.

Batılı ülkelerin 19. yüzyıl başlarında bölgeye gönderdikleri diplomatlar, çok geçmeden taşınabilir eski eserler bulabilmek umuduyla amatörce kazılara başladılar. Bu kazılar, bugünkü sistemli kazılara benzemese de, aslında, Mezopotamya tarihi için bir dönüm noktası oldu. Kazı faaliyetleri ile ilgili ilk adımı İngilizler attı. 1783 yılında Doğu Hindistan Şirketi (East Indian Company), Osmanlı İmparatorluğu ile kurmuş olduğu politik ilişkiler bağlamında Bağdat'ta sürekli bir acente açtı ve aynı yüzyılın sonlarına doğru, bölgede bulunan üyelerinden, buldukları yazılı tabletleri İngiltere'ye göndermelerini istedi. Bu direktif doğrultusunda yüzlerce eser İngiltere'ye ulaştırıldı. Daha

sonra bu acente 1802 yılında konsolosluğa dönüştürülerek burada görev yapmak üzere iki önemli diplomat tayin edildi. Bunlar; **Claudius James Rich** ile **Henry Creswicke Rawlinson** idiler.

Mezopotamya'ya gelen diplomatlar, Eski Ahit'in (Tevrat) verdiği bilgilere dayanarak, daha ziyade Asur İmparatorluğu'nun başkentleri ile ilgilendiler. İlk kazı denemesi, bir koleksiyoncu olan **James Rich** tarafından 1820 yılında Ninive'de (Kuyuncuk) gerçekleştirildi. Ele geçirilen eserler, 1825 yılında British Museum'a gönderildi. Söz konusu eserler arasında pişmiş topraktan yapılmış silindir mühürler, çivi yazılı tabletler ve süs eşyaları gibi birçok küçük buluntu vardı.

Louvre Müzesi adına Fransız **Paul Emile Botta**'nın 1842'den sonra yaptığı kazılar, daha da dikkat çekiciydi. Botta önce Ninive (Kuyuncuk), arkasından da Korsabad'da (Dur-Şarrukin) kazılar yaptı. Korsabad'da Asur kralı II. Sargon'un sarayını ortaya çıkararak, bulduğu eserleri, çok güç şartlara rağmen, 1847 yılında gemilerle ülkesine götürdü. Botta'nın Korsabad'da başlattığı kazı faaliyetleri, kendisinden sonra **Victor Place** tarafından sürdürüldü (1852-1854).

İngiliz bilim adamı **A.H. Layard** ise Nimrut (Kalah), Ninive (Kuyuncuk) ve Asur (Kale el Şergat) kentlerinde araştırma yaptı (1845-1847).

Nimrut'ta II. Asurnasirpal'in, Ninive'de de Sanherib'in saray kalıntılarını kazın A. H. Layard, ele geçirdiği eserleri yine British Museum'a gönderdi. Layard, 1851 yılında hastalandığı için, ülkesine dönmek zorunda kaldı. Bunun üzerine **Henry Rawlinson** ve **Hormuzd Rassam**, aynı bölgede, British Museum adına çalışmalara başladılar. İki bilim adamından Rawlinson bir doğabilimci, Rassam ise bir arkeologdu. Rassam, Asur kralı Asurbanipal'in sarayının avlanma sahnelerini ve meşhur Asurbanipal Kütüphanesi'ni ortaya çıkardı.

İngiliz ve Fransız araştırmacılarının kendi ülkelerindeki müzeler adına yürüttükleri kazılar, Avrupa'da büyük ilgi uyandırdı. Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde gerçekleştirilen bu kazılarda ele geçirilen pek çok eser, Osmanlı yönetiminin boğuştuğu önemli sorunlar yüzünden konuya duyarsız kalması nedeniyle, yurt dışına çıkarılıyordu. Karşılarına çıkan türlü zorluklara rağmen, bunların üstesinden gelmeyi başaran diplomat arkeologlar, Mezopotamya topraklarında ele geçirdikleri birçok kıymetli eserleri ve zengin koleksiyonları ülkelerindeki müzelere ulaştırmaya muvaffak oldular.

Bu ilk kazılardan elde edilen Asur eserleri Avrupa müzelerine ve özel koleksiyonlara taşınırken, kil tabletler üzerine yazılmış çivi yazısının çözümü konusunda da hummalı bir faaliyet başlatıldı. Ancak bu yazıyı çözmek o kadar da kolay değildi. Çözüm için bir anahtar gerekliydi. Nitekim bu yazının çözümünde anahtar rolünü oynayacak yazıtlar, Irak'ta değil, İran'da bulundu. **Karsten Niebuhr** adında bir araştırmacı, 18. yüzyılın sonlarında Kirmanşah yakınlarında **Behistun Kitabesi** adıyla anılan üç dilli bir kitabe (yazıt) keşfetti. Eski Persçe, Elamca ve Babilce olarak yazılmış olan bu kitabenin kopyalarını çıkarttı. Bu kopyalar üzerinde Avrupa'nın birçok ülkesinde çalışmalar başlatıldı. Almanya'nın Göttingen şehrinde Lise öğretmeni olarak görev yapan **G. F. Grotefend**, Niebuhr'un kopyaları üzerinde çalışmaya başlayarak, 1820 yılında ilk başarıları elde etti. Grotefend, bu çözümü gerçekleştirirken, Pers krallarının sıkça kullandığı **"Büyük Kral"** ve **"Krallar Kralı"** gibi unvanlardan yola çıktı.

Grotefend bilinenden hareket ederek bilinmeyeni bulmaya çalışarak, kitabenin yazıldığı alfabenin 12 sesinin değerini doğru olarak tespit etmeyi başardı. Fakat Göttingen Akademisi bu okumayı bilimsel bir çalışma olarak kabul etmedi. Grotefend'in çalışmalarından habersiz başka araştırmacılar da benzer sonuçlara vardılar. 1835 yılında İran şahının kardeşine danışman olarak görevlendirilerek Kirmanşah'a gönderilen

teğmen Rawlinson, Behistun Kitabesi'ni yeniden kopya etti. Kitabenin Persçe versiyonu üzerinde uzun çalışmalar yürüten Rawlinson da Grotefend'in ulaştığı sonuçları elde etti. 1837 yılında kitabenin iki paragrafının transkripsiyonunu **“Royal Asiatic Society”** dergisinde yayımlayan Rawlinson'a **“Çivi Yazısının Babası”** unvanı verildi. Eski Persçe ile yazılmış kitabenin çözümünde atılan bu adımlar, aynı metnin çevirisinin yazıldığı diğer dillerin anlaşılmasında ve çivi yazısının çözümlenmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Çivi yazısının çözümlenmesi yolunda atılan bu adımlar, amatör bir Asurbilimci olan **George Smith**'i cesaretlendirdi ve adı geçen bilim adamı, Asurbanipal Kütüphanesi'nde bulunan çok sayıdaki kil tableti çözmeyi başardı. Böylece Mezopotamya'da etnik kökenleri, dilleri ve dinleri farklı birçok kavmin bir arada yaşadıkları öğrenildi. Asurluların kaydettikleri pek çok belgenin de aslında çok daha eski dönemlere ait metinlerin son kopyaları olduğu anlaşıldı.¹

Öyle sanıyoruz ki, ilerleyen yıllarda Mezopotamya'nın antik kentlerinde Avrupalı bilim adamları ve arkeologlar daha birçok kazı gerçekleştirecekler ve Mezopotamya tarihine ışık tutacak yüzlerce eser ve birçok arşiv keşfedeceklerdir. Bütün bunlar Mezopotamya tarihinin daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunacaktır.

¹ K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s. 24-30; S. N. Kramer, *Sümerler*. Çeviren: Özcan Buze Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 13-36.

BİRİNCİ BÖLÜM

MEZOPOTAMYA’NIN

JEOPOLİTİK KONUMU*

Eski Doğu’nun üç büyük medeniyet merkezinden biri olan Mezopotamya, Yunanca’da **“iki nehir arası”** anlamına gelmektedir. Gerçekten, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan bu verimli topraklara, Mısırlılar da aynı anlama gelen **“Naharina”** ismini vermişlerdi. İslami devirlerde ise Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgeye **“ada”** manasına gelen **“Cezire”** denilmiştir.

M. Ö. 4. Binyılın ortalarında Mezopotamya’ya gelerek, buradaki köy kültürünü şehir kültürüne dönüştüren Sümerler ise oturdukları Güney Mezopotamya topraklarına **“Kengi”** diyorlardı. Mezopotamya’nın muhtelif yöreleri, zaman içerisinde değişik coğrafi isimlerle anılmıştır. Örneğin; Basra Körfezi’nin kuzeybatısındaki bataklık bölgeye III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960) **“Sümer”** denilirken, aynı bölgeye I. Babil Sülalesi zamanında (MÖ. 1850-1550) **“Deniz eli”**, MÖ. 1. Binyılda ise **“Kalde”** ismi verilmiştir. Sümerler, Orta Mezopotamya topraklarını, burada bulunan Agade şehrinde dolayı **“Akkad”** adıyla anmışlardır. Klasik yazarlar ise o zamanki dünyanın en büyük şehri olan Babil’e izafeten, söz konusu bölgeye **“Babilonya”** demişlerdir. Yeni Sümer

* Bu bölüm, büyük ölçüde Prof. Dr. Füzûzan Kınal’ın *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 9-14 arasındaki bilgilere dayanılarak yazılmıştır.

Devleti de denilen III. Ur Sülalesi zamanında Akkad'ın batısındaki memleketlere, “**Batı memleketleri**” anlamına gelen “**Martu Ülkesi**”, doğusuna ise “**Subartu**” denildiği, vesikalardan öğrenilmektedir. Dicle'nin doğusundaki **Küçük Zap Suyu** ile **Diyala nehri** arasındaki sahanın güneyine **Gutium**, Basra Körfezi'nin doğusundaki topraklara ise **Elam** deniliyordu.

Verimli topraklar, tarihin hemen her devrinde istilalara maruz kalmıştır. Bu cümleden olmak üzere, verimli Mezopotamya toprakları da tarih boyunca birçok kavim tarafından istila edilmiştir. Dolayısıyla bu durum, etnik yapının devamlı surette değişmesine yol açmıştır. Bölgede yaşayan halkların sürekli değişmesi, ister istemez yer adlarına da yansımıştır. Örneğin Sümerler zamanında Dicle'nin doğu kesimlerine **Subartu** denilirken, I. Babil Sülalesi zamanından itibaren söz konusu bölge **Asur** adıyla anılmaya başlanmıştır. I. Babil Sülalesi'nin yerini alan **Kaslar** ise Babil'e **Karduniaş** adını vermişlerdir.

Tarih boyunca sakinleriyle beraber topraklarının isimleri de değişen Mezopotamya, haritaya bakıldığında da görüleceği üzere, Asya kıtasının Akdeniz'e açılmış bir kapısı görünümündedir. Mezopotamya toprakları doğuda İran, kuzeyde ise Anadolu platolarını oluşturan yüksek dağlarla bir hilal şeklinde kuşatılmıştır. Üç tarafı dağlarla çevrilmiş olan Mezopotamya'nın güneyi ise Suriye ve Arabistan çölleriine açılmaktadır.

Mezopotamya, yeryüzü şekilleri bakımından, kuzeyde ve güneyde farklı bir yapı göstermektedir. Gerçekten, Kuzey Mezopotamya'nın dağlık olmasına karşılık, Güney Mezopotamya düz bir ova manzarası arz eder. Ancak hemen belirtelim ki, Dicle ve Fırat nehirleri bu bölgeden geçmemiş

olsaydı, Güney Mezopotamya, Suriye Çölü'nün bir parçası olmaktan öteye geçemezdi.

Dicle ve Fırat nehirleri, bugünkü Türkiye topraklarını terk ettikten sonra, güneydoğu istikametinde yaklaşık 700 kilometrelik bir yol kat ederek Basra Körfezi'ne dökülürler. Mezopotamya'nın eski sakinlerinin **Purattu** dedikleri Fırat nehri ile **İdiglat** ismini verdikleri Dicle nehri, bu bölgedeki en büyük akarsulardır. İsimlerini binlerce yıldan beri koruyan Dicle ve Fırat nehirleri, kaynaklarını Doğu Anadolu dağlarından alırlar. Dicle ve Fırat, Suriye Çölü'ne indikten sonra 50 kilometre kadar birbirlerine paralel bir şekilde akarlar. Dicle nehrine daha sonra **Büyük** ve **Küçük Zap suları** ile **Diyala** nehri katılır. Fırat nehri ise Doğu Anadolu'dan **Murat** ve **Karasu**'yu aldıktan sonra çok süratli bir akışla Suriye Çölü'ne çıkar ve burada **Balık** ve **Habur** nehirleri kendisine katılarak **Münbit Hilâl** bölgesini teşkil ederler.

Fırat ve Dicle nehirleri Kurna civarında birleştikten sonra 160 kilometrelik bir yolu daha kat ederek Basra Körfezi'ne dökülürler. Ancak, adı geçen iki nehir birleştikten sonra Elam dağlarından inen **Kerha** nehri ve daha güneydeki **Karun** nehri de onlara katılır. Karun nehrinin Pers dağlarından getirdiği miller, Dicle ve Fırat'ın getirdikleri ile birleşerek körfezin ağzında bir set meydana getirmişlerdir. Bu set, körfezin med ve cezir hareketi ile temizlenmesine engel teşkil ettiğinden, Dicle ve Fırat'ın milli çamurları burada birikmeye başlamış, güneyden onlara katılan nehirlerin getirdiği miller de devreye girince, Fırat ve Dicle'nin suları artık denize ulaşamadıklarından, zaman içinde yayılarak, **“Deniz eli”** denilen adalarla dolu bataklık ve sığ bir arazinin meydana gelmesine neden olmuşlardır. Eski devirlerde Dicle ve Fırat'ın birbirlerine olan mesafesi sadece 80

kilometre olduğu halde, günümüzde iki nehir arasındaki uzaklık 150 kilometre kadardır.

Görülüyor ki, Mezopotamya topraklarına hayat veren bu iki nehir, tabiat kanunlarına ayak uydurarak, zaman içinde yerlerini değiştirmişlerdir. Ekonomik gelişmeleri açısından, eski Sümer şehir devletlerinin, nehirlere uzak veya yakın olmaları son derece önemliydi. Ancak hemen belirtelim ki, bugün nehirden uzakta gördüğümüz bazı Sümer şehirleri, o zamanlar nehir kıyısında yer alıyorlardı.

Eski kavimleri Mezopotamya'ya yerleşmeleri hususunda cezbeden faktörlerden biri de iklim şartlarıdır. Gerçekten, Mezopotamya'nın iklimi, insanların yerleşmesi için gayet müsaitti. Kışların kısa, buna karşılık yazların uzun sürmesi, insanların bu bölgeyi yoğun bir şekilde iskân etmeleri neticesini doğurmuştur. Kerkük civarında yapılan arkeolojik araştırmalar göstermiştir ki, Kuzey Mezopotamya toprakları, Güney Mezopotamya'dan çok daha önce iskân edilmiştir. Taştan başka silahları olmayan bu dağlık bölgenin insanları, belli ki henüz daha taş devri kültürlerini yaşıyorlardı ve onlar ovalara inecek cesaret ve kararlılığa da sahip değillerdi. İşte bu yüzden ki, Güney Mezopotamya ancak madenin keşfinden sonra yerleşime sahne olmuştur. Fakat unutmamak gerekir ki, Güney Mezopotamya ovalarının Hint Okyanusu'ndan gelen sıcak rüzgârlara açık olması, bu bölgenin kuzeye nazaran daha yoğun bir şekilde iskân edilmesine sebep olmuştur. Demek oluyor ki, eskiçağ insanları daha kolay yaşayabilecekleri sıcak ve sulak bölgeleri tercih ediyorlardı.

Haritaya bakıldığında da görüleceği üzere, Sümer kentleri boncuk taneleri gibi nehir kenarında sıralanmışlardır. En eski Sümer kenti olarak bilinen **Eridu** (Abu Şahreyn), **Ur** (Tel el Mugayir) ve onun kuzeyindeki eski adını bilmediğimiz **El**

Ubeyd şehirleri nehir kıyısında kurulmuşlardı. Nasırıye'den nehrin sağ kıyısını takip ederek kuzeye doğru çıkıldığında evvela **Larsa** (Sen Kreh), onun kuzeybatısında ise **Uruk** (Erek/Varka) şehirleri vardı. Birbirine rakip şehirler olan **Lagaş** (Tel Loh) ve **Umma** siteleri de yine bu bölgede yer alıyorlardı. Umma'nın kuzeyinde **Şuruppak** (Fara), onun kuzeybatısında **İsin** ve en kuzeyde de Tanrı Enlil'in kült merkezi **Nippur** (Niffer) bulunuyordu.

Mezopotamya'daki antik kentlerin toplandığı ikinci bir bölge ise, Bağdat şehri civarı idi. Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştığı bu bölgede Güneş tanrısının şehri **Sippar** (Tel Ugair), onun güneyinde Mezopotamya'nın protohistorik merkezlerinden biri olan **Cemdet Nasr** tepesi, onun güneybatısında ise Eski Babil Sülalesi döneminde (MÖ. 1850-1550) stratejik açıdan önemli bir merkez kabul edilen **Rapikum** şehri yer alıyordu.

Bağdat civarında Dicle'ye katılan Diyala nehri havzası da önemli yerleşim bölgelerinden biri idi. Sümerler zamanından beri yerleşime sahne olduğu anlaşılan bölgede gerçekleştirilen Amerikan kazılarında, tarihi açıdan son derece önemli vesikalar ele geçirilmiştir. **Eşnunna** (Tel Asmar), **Hafaca** (Tutup) ve **İşçalı** (Neriptum) şehirleri, Diyala havzasının önemli merkezleri idi.

Fırat ve Dicle nehirlerini, akış istikametinin tersi yönünde kuzeye doğru takip ettiğimizde önemli merkezlerle karşılaşmaya devam ederiz. Bu merkezlerin başında **Mari** (Tel Hariri) kenti geliyordu. Mari'nin kuzeyinde ise **Terqa** (Tel Aşerah) şehri yer alıyordu ki, bu kent de o dönemin önemli şehirlerinden biri idi.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bütün medeniyet merkezlerinde yerleşim birimleri ya nehir kıyılarında

kurulmuştur ya da akarsulara yakın yerler yerleşim bölgesi olarak tercih edilmiştir. Mezopotamya'da da durum farklı değildir. Önemli merkezler, Fırat ve Dicle nehirleri başta olmak üzere, bu nehirlere katılan ırmak boylarında kurulmuştur. Bu özellikleri aklımızdan hiç çıkarmamak kaydıyla, Mezopotamya coğrafyası üzerindeki gezintimizi kuzeye doğru devam ettirelim.

Dicle nehrini Bağdat'tan kuzeye doğru takip ettiğimizde ilk karşılaştığımız merkez, **Küçük Zap Suyu**'nun Dicle'ye katıldığı yerde kurulmuş olan **Asur** (Kale el Şergat) şehri olacaktır. Asur'un kuzeyinde ise Mezopotamya Prekalkolitik kültürünün temsilcisi olarak kabul edilen **Hassuna** yer alır. **Büyük Zap Suyu**'nun Dicle'ye katılması ile meydana gelen üçgen içinde Asur'un dört başkentinden biri olan **Kalah**¹ (Nimrut), daha kuzeydeki Musul civarında ise **Arpaciya**, **Tel Billa** ve **Tepe Gavra** harabeleri sıralanmıştır. Musul'un hemen yanı başında ise Asur'un son başkenti olan **Ninive** (Kuyuncuk) yer alıyordu. **Büyük Zap Suyu** ile **Küçük Zap Suyu** arasındaki ovada kurulmuş kentler ise **Arbela** (Erbil), **Kaksu** ve **Kar Tukulti-Ninurta** şehirleriydi. Kerkük yakınlarında yer alan **Arappa** ve **Nuzi** (Yorgan Tepe)'de Amerikalılar tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılar son derece önemlidir. Zira bu kazılarda ele geçirilen yazılı vesikalar, Eski Yakın Doğu'nun Karanlık Çağı olarak kabul edilen ve MÖ. 16-15. yüzyıllar arasına tarihlenen döneme ışık tutacak bilgileri içermektedir.

Mezopotamya'da yerleşime sahne olan bölgelerden biri de **Münbit Hilal** bölgesidir. “Bu bölge, Fırat'a katılan **Habur** ve **Balık** nehirlerinin Anti Toroslar'ın eteğinde teşkil ettiği yeşil sahadır.” Bu yüzdendir ki, tarihin erken dönemlerinden itibaren insanlar, bir hilal şeklindeki bu verimli sahayı iskân etmişlerdir.

¹ Asur Devleti'ne başkentlik yapmış olan dört şehir; Asur (Kale el Şergat), Kalah (Nimrut), Korsabad (Dur Sarrukin) ve Ninive (Kuyuncuk) kentleridir.

Bu bölgede yer alan **Tel Bırak** ve **Çağar Bazar**'da İngilizlerin, **Guzana**'da (Tel Halaf) da Almanların yaptığı kazılar, bölgenin eski tarihine ışık tutacak bol miktarda yazılı ve arkeolojik malzeme temin etmiştir.

Mezopotamya'nın yerleşime sahne olan bir başka bölgesi de Fırat ile Akdeniz arasında kalan **Kuzey Suriye**'dir. Doğu Anadolu dağlarından süratle akarak Suriye Çölü'ne giren Fırat nehri, **Meskene** (Emar) civarında doğuya doğru dönerek büyük bir yay çizer. **Meskene** ile Gaziantep'in güneyinde Suriye hududuna yakın bölgede yukarıdan aşağıya doğru **Karkamış** (Cerablus), **Hadatu** (Arslantaş), daha güneyde **Til Barsip** (Tel Ahmar) ve **Menbiç** harabe tepelerinde araştırma ve incelemeler yapılmıştır. Daha batıdaki **Amik** ovasında ise 200 civarında höyük tespit edilmiştir. Yakın zamanlarda Amerikalıların Amik ovasında yaptığı araştırmalar, bu bölgenin tarih öncesi dönemlerine olduğu kadar, tarihi devirlerine de ışık tutacak malzeme vermiştir. Özellikle **Alalah** (Tel Açana) kazılarının verdiği yazılı malzeme sayesinde, bütün ticaret yollarının düğümlendiği bir noktada kurulmuş olan **Halpa** (Halep) kentinin ve Halep merkezli **Yamhad Krallığı**'nın tarihi aydınlığa kavuşturulmuştur. MÖ. 2. Binyılın güçlü krallıklarından biri olan Yamhad Krallığı hakkında Hitit vesikaları da bizi aydınlatmaktadır. Prof. Dr. Füzuran Kinal, Halep merkezli Kuzey Suriye topraklarının özellikle ticari açıdan büyük önem taşıdığının ve o dönemlerde Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'da kurulan büyük devletler için adeta bir **"Kızıl Elma"** olduğunun altını çizmektedir.²

Adı geçen bilim insanı, "Anadolu'da Amanos geçitlerine hâkim olan bir devlet için Halep'i ele geçirmenin çok kolay

² F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A. Ü. D. T. C. F. Yayını, Ankara 1983, s. 13.

olduğunu” da vurgulamaktadır. Halep’e sahip olan siyasi bir gücün Suriye-Filistin şerit arazisini kullanarak Mısır kapılarına dayanması da her zaman akla gelen bir ihtimaldi. Bu yolun tehlikesini idrak eden 18. Sülale Mısır firavunları, korkulu bir rüya görmemek için, **Ugarit**’e (Ras Şamra) kadar, Mısır hâkimiyetini yaymaya çalışmışlardır.³

Hemen belirtelim ki, yukarıda izah etmeye çalıştığımız coğrafi şartların doğal bir sonucu olarak, Mezopotamya’da, özellikle denizden uzak olan Yukarı Dicle bölgesinde kurulan her devlet, siyasi birliğini sağlar sağlamaz, Kuzey Suriye üzerinden Akdeniz’e inmeyi hedeflemiştir. Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi, Eskiçağ tarihi boyunca, Mezopotamya, Mısır ve Anadolu memleketleri arasındaki bütün ticari ve kültürel ilişkiler, Kuzey Suriye toprakları üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu cümleden olmak üzere, MÖ. 2600’lerde yaşadığı kabul edilen Uruk kralı **Gilgameş**, arkadaşı **Enkidu** ile birlikte **Humbaba** devini öldürmek için sedir ormanları ile kaplı Amanos dağlarına gittiği gibi, Akkad Devleti’nin kurucusu **Sargon** da Gümüş dağları denilen Toroslar’ı aşarak Anadolu’daki **Puruşanda** (Acem Höyük ?) şehrini zaptetmişti. Anadolu-Mezopotamya ilişkileri, Akkad İmparatorluğu’nun MÖ. 2150’lerde çökmesinden sonra da devam edecektir. Özellikle MÖ. 2. Binyılın ilk çeyreğine tarihlenen Kültepe Çağı’nda (MÖ. 1970-1750), iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin çok yoğun olduğu, vesikalardan anlaşılmaktadır. Bu ilişkiler elbette ki yine Kuzey Suriye toprakları üzerinden gerçekleştiriliyordu.

Bütün bu açıklamalardan anlaşılağı üzere, Mezopotamya’nın coğrafi şartları, burada kurulan devletlerin siyasi hayatını olduğu kadar, sosyo-ekonomik yapılarını da

³ F. Kinal, a. g. e., s. 14.

büyük ölçüde etkilemiştir. Gerçekten Mezopotamya, Asya ile Akdeniz arasında bulunmasından dolayı, kuraklık nedeniyle Asya steplerinden kaçan ve sulak topraklar arayan kavimlerin ilk uğrak yeri olmuştur. Diğer taraftan, aynı kuraklık felaketine uğrayan Arabistan dahi, zaman zaman çöl çocuklarını bu verimli topraklara sevk etmiştir. Bu göçler neticesinde Mezopotamya'da bazen Asyalı, bazen Sami, bazen de Hint-Avrupalı kavimlerin yerleştiklerine tanık olunmaktadır. Bu etnik kargaşa, Mezopotamya'da kurulan devletlerin uzun süreli bir hâkimiyet kurmasına da daima engel teşkil etmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

SÜMERLER'DEN ÖNCE MEZOPOTAMYA

İnsanlık tarihinin en eski dönemi olan Paleolitik devirden itibaren Kuzey Mezopotamya'nın iskân edildiği, bölgede yapılan mağara araştırmalarıyla ortaya konmuştur. Sümerler'den önce bu bölgede yaşayan kavimlerin kimlikleri hakkında, yazılı bir kültüre sahip olmadıkları için, ne yazık ki, bilgi sahibi olamıyoruz. Ancak, Kuzey Mezopotamya'da Sümerler'den önce yaşamış olan kavimlere Önsümerler anlamına **“Presümerienler”** denilmektedir. Fırat nehrinin en eski topluluklarına da **“Protofıratlılar”** denmiştir. Sümerler'in öncüleri olan bu kavimler, bir müddet avcılık seviyesinde yaşadıktan sonra yerleşik hayata geçmişler, küçük köyler kurarak ziraate başlamışlar ve hayvanları ehlileştirmişlerdir. Ayrıca bu dönemde, suyu evlerine taşımak için kilden kaplar yapmışlardır.¹

Mezopotamya'nın neolitik devir kültürü, yukarıda sözü edilen **Presümerienler** ile **Protofıratlılar**'a aittir. Prehistorienler bu devre büyük önem verirler. Çünkü onlara göre, yerleşik hayata geçmek ve daha da önemlisi ziraate başlamak, insanlık tarihinin dönüm noktalarından biridir. İngiliz bilim adamı George Child, neolitik devrin bu iki önemli

¹ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Bursa 2012, s. 29.

yeniliğini, yani yerleşik hayat ile ziraati, devrim niteliğindeki yenilikler olarak kabul etmektedir.²

İnsanlık tarihinin taş devri kültürleri ile tunç devri kültürleri arasında yaşanan evresine kalkolitik devir denir. Bakır-Taş Devri de denilen kalkolitik devir, neolitik devrin adeta bir devamı gibidir. Ancak yine de, neolitik devre oranla birtakım yenilikler göze çarpmaktadır ki, bunların başında bakır madeninin kullanım alanına girmesi gelir.³ Madenin insan hayatına girmesi, dünya medeniyet tarihi için çok önemlidir. Zira madenin keşfi ile birlikte, teknik ve fen başlamış oluyordu. Bu devir insanların madeni eritebilmesi, artık onların kuvvetli ve yüksek bir ateşe hâkim olmaları anlamına geliyordu. Eritilmiş madeni, kalıplara dökmek suretiyle ona istedikleri biçimi vermeleri, gerçek anlamı ile teknik bir devrimdi. Başlangıçta madenden iğne, biz, ok ucu, küpe, yüzük ve hançer gibi küçük eşyalar imal eden kalkolitik devir insanı, zamanla ziraat aletlerini ve silahlarını da madenden yapmaya başladı. Bu durum, tarım alanında üretimi ve verimi arttırdığı gibi, madeni silahları kullanan kalkolitik devir insanına, madeni tanımayan insanlar üzerinde siyasi ve ekonomik üstünlük kurma imkânını sağladı.⁴

Fakat hemen belirtelim ki, Mezopotamya kavimleri, bu teknolojik aşamaya birdenbire ulaşmadılar. Araştırmalar, insanlık tarihinin bu safhasının, dünyanın her yerinde olduğu gibi, Mezopotamya'da da uzun bir süreçten geçtiğini göstermiştir. Bugüne kadar yapılan tetkikler, Mezopotamya kalkolitik kültürlerinin MÖ. 6. Binyılda başlayıp, MÖ.3. Binyıl

² F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A. Ü. D. T. C. F. Yayını, Ankara 1983, s. 24.

³ E. Memiş, *Tarih Metodolojisi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Bursa 2014, s. 63.

⁴ F. Kinal, a. g. e., s. 26; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 29.

başlarına kadar devam ettiğini ortaya koymuştur. Bu kültür 4 aşamada gerçekleşmiştir:

- 1- Prekalkolitikum: **Hassuna kültürü**
- 2- Er Kalkolitikum: **Ninive kültürü**
- 3- Orta Kalkolitikum: **Samarra ve Tel Halaf kültürü**
- 4- Geç Kalkolitikum: **El Ubeyd kültürü**

Mezopotamya'da en eski kalkolitik yerleşmeler, kuzeyde Yukarı Dicle Bölgesi höyüklerinde görülür. Örneğin Hassuna'nın II.-V. tabakalarında ortaya çıkan prekalkolitik kültürde, samanla karışık kaba bir hamurdan elde yapılmış seramikler dikkat çekmektedir. Bu kapların içleri ve dışları boyanmış olup, dış yüzeyler nakışlarla süslenmiş, ayrıca kapların üzeri perdahlanmıştır. Bundan dolayı Hassuna kalkolitik seramikleri, Anadolu'nun koyu gri seramiklerinin aksine gayet parlak renklidir. Madeni eserlerin ilk ortaya çıktığı merkez de yine Hassuna'dır.⁵

Hassuna'da ortaya çıkarılan seramik türlerinin Erken Kalkolitik devri temsil eden Ninive'de (Ninive V) de devam ettiği görülür.

Orta Kalkolitik devre gelince; bu devir Mezopotamya'da iki ekol halinde karşımıza çıkar. Bunlardan Habur bölgesinde yer alan **Tel-Halaf** Kuzey Mezopotamya'nın, Bağdat'ın kuzeyindeki **Samarra** ise Güney Mezopotamya'nın Orta kalkolitiğini temsil ederler.⁶

Mezopotamya'nın Geç Kalkolitik dönemine **El-Ubeyd Kültürü** de denilir. Güney Mezopotamya'daki Sümer

⁵ E. Poroda, *Chronologies in Old World Archaeology*, Chicago 1965, s. 139.

⁶ F. Kinal, a. g. e., s. 27.

sitelerinden biri olan, eski adını bilmediğimiz El-Ubeyd'de, Halaf kültüründen daha ileri bir kalkolitik kültür tespit edilmiş ve bundan dolayı Geç Kalkolitik çağa, **El-Ubeyd Kültürü** adı verilmiştir. Bu kültür Kuzey Mezopotamya'da **Erken** ve **Geç El-Ubeyd** olmak üzere iki safha gösterir. Musul'un kuzeydoğusunda neolitik devirde kurulmuş olan **Tepe Gavra** yerleşmesinin XX-XVII. tabakaları arasında Erken El-Ubeyd Kültürü'ne, XVII-XIII. tabakalarda ise Geç El-Ubeyd Kültürü'ne rastlanmıştır. Bu devirde Kuzey ve Güney Mezopotamya arasındaki irtibatı kaplumbağa biçimindeki kaplar sağlar. Aynı şekilde kuzey ve güney sitelerinde görülen ev biçimli kaplar da Erken El-Ubeyd devrinin karakteristik kap biçimlerinden biridir. Erken El-Ubeyd seramiği el ile yapıldığı halde, Geç El-Ubeyd seramiklerinin bir kısmı elle, bir kısmı da çarkta imal edilmişlerdir.⁷

Güney Mezopotamya'da ise Geç Kalkolitik devir 4 safhada gelişmiştir. Bu bölgedeki **El-Ubeyd I Kültürü**'ne "**Eridu Kültürü**" de denilir. Güney Mezopotamya'daki yerleşmelerin en eskisi olan Eridu'da (Tel Abu Şahreyn) görülen Geç Kalkolitik kültürde, nadir olmakla beraber, bakır ortaya çıkar. Güney Mezopotamya'nın ilk mabedi de Eridu'da bu devirde kurulmuştur. Bu mabet, daha sonra bu bölgede kurulacak olan mabetlere örnek teşkil edecektir.

Geç El-Ubeyd Devri Eridu boyalı seramiklerinin imalinde çömlekçi çarkının kullanılmış olması da dikkate alınacak olursa, Eridu'da karşılaşılan bu Geç Kalkolitik kültürün dışarıdan geldiği, başka bir deyimle, Sümerler'in bu devirde Güney Mezopotamya'yı istila ettikleri düşünülebilir. Çünkü

⁷ A. g. e., s. 29.

Mezopotamya medeniyetinde çömlekçi çarkını ilk kez kullananlar Sümerler'dir.

Bu arada şunu da belirtelim ki, Geç El-Ubeyd Kültürü sadece Kuzey ve Güney Mezopotamya ile sınırlı kalmamış, Habur Bölgesi'ne de yayılmıştır.⁸

Mezopotamya'nın Geç Kalkolitik kültürünü yaratan insanlar, toprağın bereketini sembolize eden bir **“Ana Tanrıça”**ya inanmış olsalar gerektir. Zira kazılarda ele geçirilen kilden yapılmış çıplak kadın idolleri, söz konusu ana tanrıça inancının en somut delilleridir.⁹

Kalkolitik Çağ insanların dini inançlarını bu devre ait mezarlarda görülen ölü gömme adetleri de göstermektedir. Her kavim ölülerini en eski zamanlardan kalma geleneklere göre gömüyordu. Bazıları toprak mezarları tercih ederken, bazı kavimler ölülerini küp mezarlara gömmüştür. Ölülerin yanına konulan kaplar veya ölünün kişisel eşyaları, Kalkolitik Çağ Mezopotamya kavimlerinin bir öteki dünya inancına sahip olduklarını göstermektedir.¹⁰

Mezopotamya Kalkolitik kültürü bir köy kültürüdür. Köy halkı, temelleri taştan, duvarları ise kerpiçten yapılmış tek odalı kulübelerde oturmakta, toprağı ekip biçmekte, koyun, keçi, inek gibi süt veren hayvanları besleyip yetiştirmekte idiler. Zira bu devir mühürleri üzerinde çobanlık ve avcılıkla ilgili resimler vardır. Kalkolitik devir Mezopotamya kavimleri elde ettikleri ürünlerin fazlasını komşu ülkelere satarak, kendilerinde mevcut

⁸ A. g. e., s. 31.

⁹ Ana Tanrıça inancı, paleolitik devirlerden beri Anadolu'da da mevcuttur.

¹⁰ Aynı devirde Anadolu'da da ölülerin yanına mezar hediyeleri konulmaktadır. Bu hususta bkz: E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 13.

olmayan ihtiyaç maddelerini dışarıdan sağlamak suretiyle, ilkel bir ticareti de daha o çağlarda başlatmışlardı.¹¹

Kalkolitik devrin sonlarına doğru Mezopotamya’da başlayan kültür değişimi, çok geçmeden köy toplumundan kent toplumuna geçişi sağlayacak, bu ise başta yazının keşfedilmesi olmak üzere, pek çok yeniliğe zemin hazırlayacaktır. Ancak hemen belirtelim ki, bütün bu yeniliklerin temelinde Mezopotamya’ya yeni göç eden Asya kökenli bir kavim olan Sümerler’in önemli bir payı vardır.

¹¹ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Bursa 2012, s. 30.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SÜMERLER'İN MEZOPOTAMYA'YA GELİŞİ VE TARİHİ DEVİRLERİN BAŞLAMASI

1- SÜMERLER'İN MEZOPOTAMYA'YA GELİŞİ

Kalkolitik devrin sonlarına doğru Mezopotamya'da **çömlekçi çarkı**, **silindir mühür** ve **yüksek mabet** gibi birtakım yeni kültür unsurlarıyla karşılaşmaktadır ki, bunlar, MÖ. 3500'lerde Mezopotamya'ya gelen Sümerler'e aittir.¹ Sümerler, kendilerinden önce güneydeki bataklık bölgeye yerleşen kavimlerin medeniyetine, yukarıda sıraladığımız bazı yeni kültür unsurlarını da katarak, mevcut eski köy kültürünü bir **“şehir kültürü”**ne dönüştürmüşlerdir.² Gerçekten onlar, bataklık arazinin içinde yerleşmeye elverişli adacıklara ayrı ayrı cemaatler halinde yerleşerek, birçok şehir devleti kurmuşlardır. **Eridu, Ur, Uruk, Lagaş, Umma, Şuruppak** ve **Kiş**, bu şehir devletlerinin önde gelenleri arasında sayılabilir. Bu sitelerin hemen hepsi kazılmış ve buralardan çıkarılan arkeolojik ve yazılı malzeme ile Sümer tarihi aydınlanmıştır.

Prof. Dr. Füzûzan Kınal'ın aktardığı bilgilere göre, “Sümer şehir devletlerinde her şehrin ayrı bir tanrısı vardı. Sümerler bu

¹ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A. Ü. D. T. C. F. Yayını, Ankara 1983. s. 37.

² E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, Cizgi Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Konya 2009, s. 45.

şehir tanrılarına tepeler üzerinde mabetler kuruyorlardı. Vatandaşlara ait özel evler bu mabedin etrafında kümeleniyor, sonra şehrin etrafına yine müşterek emekle bir sur inşa ediliyordu.

Sümerler'in inanışına göre, yeryüzündeki bütün yaratıklar ve varlıklar tanrının malı idi. Fakat tanrıya ait olan bu toprakları verimli hale getirebilmek için bataklıkları kurutmak, suları kanallarda toplamak gerekiyordu. Bütün bu büyük ve zor işleri ancak müşterek emekle başarabilirlerdi. İşte bu yüzden ki, bütün şehir halkı birlikte kanallar açıyorlar, toprağı birlikte ekiyorlar ve yetişen ürünleri birlikte topluyorlardı.

Görülüyor ki, Sümerler'in kurduğu bu küçük şehirler, bir çeşit ilkel sosyalizm ile idare ediliyorlardı. Fakat bu sosyalizm, gücünü tanrıdan aldığı için, Mezopotamya'da Sümerler'le başlayan bu rejime, **“mabet sosyalizmi”** veya **“teokratik sosyalizm”** denilmektedir.

Bu sistem uyarınca her vatandaş, topraktan elde ettiği ürünleri, yetiştirdiğı hayvanları, avladığı avları ve hayvanlardan elde ettiği et ve süt ürünlerini mabede teslim etmek zorunda idi. Mabet depolarında toplanan bu ürünler, mabetlerde görev yapan rahiplerin kontrolünde idi. Bu rahip memurlar, mabedin ambarlarında muhafaza edilen çeşitli ürünleri, her ailenin ihtiyacına göre paylaşıyorlardı. İhtiyaç fazlası ile de, kereste, taş ve maden gibi memlekette mevcut olmayan maddeler dışarıdan satın alınıyordu.”³

Yukarıda, Prof. Dr. Füzuran Kınal'a dayanarak aktardığımız bilgilerden anlaşıldığına göre, Sümer toplumunda mabet sadece dinin değil, ekonominin de merkezi idi.

³ F. Kınal, a. g. e., s. 37

2-YAZININ KEŞFİ

Sümerler, bu ilkel sosyalizmin doğal bir sonucu olarak çok geçmeden MÖ. 3200'lerde yazıyı da keşfetmeye muvaffak oldular. Zira rahipler, her vatandaşın mabede getirdiği malı unutmamak veya teslimatı vesikalandırmak için, kil tabletlerin üzerine ancak kendilerinin anlayabileceği şekilde her şahıs için belli bir işaret, onun karşısına da getirdiği malın resmini yapmaya başladılar. Fakat bu sistemin birtakım karışıklıklara yol açtığı anlaşılmınca, bunu önlemek için çareler düşündüler. İşaretleri ve resimleri belirli bir sistem halinde şifre gibi kullanmayı denediler. Bu hususta ilk adım, her işarete bir sada değeri vermekle atıldı. Böylece her işaret bir hece olarak kabul edildi. Fakat bu defa da telaffuzu aynı, anlamı farklı olan (örneğin Türkçe'deki yazmaktan **“yaz”** emri ile mevsim anlamına gelen **“yaz”** gibi) kelimelerde yine karışıklık oluyordu. Bunu önlemek için sisteme **“determinatif”** (belirleyici kelime) usulü ilave edildi. Bu yöntemle göre, bir ismin kadın ismi mi, erkek ismi mi yoksa tanrı ismi mi olduğu, ismin önündeki determinatiflerden anlaşılmıyordu.⁴

Yaş kil üzerine üçgen uçlu bir kamışla yazılan bu yazının işaretleri çiviye benzediği için, modern araştırmacılar bu yazıya **“çivi yazısı”** adını vermişlerdir. Fakat Sümerler'in bu yazıya ne isim verdiklerini maalesef bilmiyoruz. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, MÖ. 4. Binyılın sonlarında (MÖ. 3200'ler) çivi yazısı keşfedilmiş oluyordu. Bu yazının dili Sümerce olduğu için, çivi yazısını keşfedenlerin Sümerler olduğu kabul edilmiştir.⁵

⁴ A. g. e., s. 38.

⁵ S. N. Kramer, *Sümerler*, Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 35.

Sümerler tarafından keşfedilen ve tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılan çivi yazısı, doğuda İran'dan batıda Anadolu ve Akdeniz'e kadar yayılmış ve MÖ. 1. yüzyıla kadar uzanan yaklaşık üç bin yıllık zaman dilimi içerisinde çeşitli kavimler tarafından kullanılmıştır.

Mezopotamya'daki mevcut köy kültürünü şehir kültürüne dönüştüren ve yazıyı keşfetmek suretiyle dünya medeniyetine en büyük hizmetlerden birini yapan Sümerler, Mezopotamya'ya nereden gelmişlerdi?

3-SÜMERLER'İN KÖKENİ SORUNU

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, MÖ. 3500'lerde Mezopotamya'nın güneyine yerleşerek, Dicle ve Fırat kıyılarında birçok kentler kuran Sümerler, Kalkolitik Çağ'ın sonlarında ortaya çıkan **El-Ubeyd Kültürü** (MÖ. 3600-3200) ile bu devri takip eden **Uruk IV Kültürü**'nün (MÖ. 3200-3000) yaratıcıları olarak karşımıza çıkarlar. Çünkü bu kültürlerden El-Ubeyd aşamasında **çömlekçi çarkı, silindir mühür** ve **yüksek mabet** gibi daha önceki kavimlerin kültüründe mevcut olmayan birtakım yeniliklerle karşılaşırız. Uruk IV Kültürü'nde ise yukarıda sözü edilen üç yeni kültür unsuruna bir de **yazı** ilave edilmiştir.

Böylece anlıyoruz ki, Mezopotamya'nın **Geç El-Ubeyd** ve **Uruk IV** kültürleri Sümerler'e, daha önceki kültürler ise, çalışmamızın İkinci Bölümü'nde de ifade ettiğimiz gibi, **Presümerienler** ile **Protofıratlılar**'a aittir. Demek oluyor ki, MÖ. 4. Binyılın ortalarında Güney Mezopotamya'ya yeni bir kavim dalgası gelmişti. Yerlilerden daha üstün bir kültür seviyesine sahip olan bu kavim, dünya tarihinde ilk kez yazıyı icat etmek suretiyle, ismini dünya tarihinin ölümsüzleri arasına

yazdırmayı da başarmıştı. İşte bu ölümsüz kavim, Sümerler'di. Onların icat ettiği yazının dili, Ural-Altay dilleri gibi bitişgen dillerdendi ve bu dil, Türkçe'ye akraba idi. Çünkü Sümerce'de bütün kelimeler, Türkçe'de olduğu gibi tek heceden ibaretti ve heceler birleştirilerek diğer kelimeler türetiliyordu.⁶

Diğer taraftan, Sümerler'e ait mezarlarda bulunan kafatasları ve iskelet bakiyeleri, bu kavmin yuvarlak kafalı (brekisefal), orta boylu ve geniş omuzlu olduğunu göstermiştir. Nitekim Sümerler'den kalan heykeller de bu kavmin orta boylu, geniş omuzlu ve yuvarlak kafalı olduğunu teyid etmiştir.

Sümerler'in Güney Mezopotamya'ya nereden geldikleri hususunda farklı görüşler vardır. Fakat dillerinin Asya kökenli olması, bu kavmin Asya'dan gelmiş olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca onların mabetlerini yığma toprak tepeler üzerine inşa etmeleri de, dağlık Asya'dan geldiklerine tanıklık edebilir. Bütün bunlar bir yana, Sümerler'in yeni vatanlarında, yani sıcak bir iklimin hüküm sürdüğü Mezopotamya'da, eski bir alışkanlığın devamı olarak, hala yapağıdan (koyunyünü) yapılmış elbiseler giymeleri de, onların soğuk ve dağlık bir bölgeden buraya indiklerine delil olabilir. Öte yandan, Sümerler'in inşaat tarzlarının ahşap olması da, bu kanıyı kuvvetlendirmektedir.⁷

Fakat Sümerler'in ilk defa Güney Mezopotamya'nın bataklık bölgelerine yerleşmiş oldukları arkeolojik olarak da ispatlandığı için, adı geçen kavmin bu ülkeye deniz yoluyla geldiği düşünülmektedir.⁸ Nitekim Mezopotamya'nın ilk ilmi

⁶ Örneğin; ANŞU (=eşek), KURRA (=dağ), ANŞU. KURRA (=dağ eşeği, at) gibi.

⁷ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Bursa 2012, s. 33.

⁸ Demek ki, daha o çağda Sümerler gemi yapmayı ve deniz yollarını kullanmayı biliyorlardı.

tarihini yazan Babilli rahip Berossos⁹ da ünlü eseri “**Babiloniaca**”da “Sümerler’e şehir ve ev kurmayı, yazı sanatını, tek kelimeyle medeniyeti, denizden gelen OANNES isimli yarı-insan yarı-balık bir yaratığın öğrettiğini” söyler. Gerek arkeolojik deliller, gerekse Berossos’un yukarıdaki ifadeleri, Sümerler’in Asya’dan Mezopotamya’ya deniz yoluyla gelmiş olabilecekleri kanaatini kuvvetlendirmektedir. Esasen İngiliz ekolü de, Hindistan’daki **Harappa** ve **Mohenjadaro** kültürleriyle Sümer kültürünün benzer özellikler göstermesine dayanarak, Sümerler’in Hindistan üzerinden deniz yoluyla Mezopotamya’ya geldiklerini öne sürer.¹⁰

Bize göre ise yukarıda adı geçen kültürlerin tümü aynı kaynaktan beslenmiştir ki, bu kültür, Orta Asya’da Batı Türkistan bölgesinde Aşkabad yakınlarında ortaya çıkan Anav kültürüdür.¹¹ MÖ. 4000-1000 yılları arasına tarihlenen Anav kültürü, Orta Asya’daki diğer Türk kültürlerinden tamamıyla farklıdır. Her şeyden önce bu kültür, üç bin yıllık uzun bir ömre sahiptir. Bu kültürün insanı, diğer kültürlerin aksine, yerleşik hayatla hayvancılığı bir arada yürütmeyi başarmıştır. Fakat her şeyden önemlisi, Anav kültürü, ortaya çıktığı bölgeyle sınırlı kalmamış, dış ülkelere de yayılmıştır. Gerçekten, Mezopotamya’daki Sümer kültürü ile Pakistan ve Hindistan’daki Harappa ve Mohenjadaro kültürlerinin temeli de Anav kültürüne dayanmaktadır. Bir başka ifadeyle bu son

⁹ Berossos, MÖ.3.yüzyılda Babil’de yaşamış bir rahip tarihçidir.

¹⁰ J. Bottero, *Eski Yakınoğu*. Çevirenler: A. Kahiloğulları-P. Güzelyürek-L. Arslan Özcan, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2005, s. 36.

¹¹ Anav kültürü hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi’ne Giriş*, Enderun Kitabevi Yayını, 3. Baskı, İstanbul 1981, s.7-8; Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1984, s. 20; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, Cizgi Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Konya 2009 s. 38-39.

kültürleri yaratanlar, Orta Asya kökenli Anav kültürünün, Mezopotamya, Pakistan ve Hindistan'daki temsilcileridirler.¹²

Bütün bu bilgilerden sonra şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, MÖ. 4. Binyılın ortalarında Güney Mezopotamya'ya gelen Sümerler'in anavatanlarının Orta Asya olması ihtimali son derece kuvvetlidir. Filolojik açıdan da Türkçe'ye akraba bir dil konuşan Sümerler, yerleştikleri yeni vatanlarında (Mezopotamya), belki de coğrafi şartların zorlaması neticesinde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, **“mabet sosyalizmi”** ya da **“teokratik sosyalizm”** denilen yeni bir idare sistemi meydana getirmişler ve bunun doğal bir sonucu olarak da yazıyı keşfetmişlerdi.¹³

Eğer Sümerler'in Türklüğü kabul edilirse, ki biz bu kanaatteyiz, o zaman, dünya medeniyet tarihinde son derece önemli bir yer işgal eden ve tarihi devirlerin başlamasını sağlayan yazıyı icat etme şerefi Türkler'e ait olacaktır. İşte bu yüzdendir ki, Avrupalı otoritelerin bir kısmı, bu şerefi Türkler'e layık görmedikleri için, Sümerler'i Hint-Avrupa kökenli kavimlerden biri olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Hâlbuki mevcut bulgular, gerek filolojik, gerek antropolojik ve gerekse teolojik açılardan Sümerler'in Orta Asyalı Türkler'den olduğuna şüphe bırakmamaktadır.¹⁴

Gerçekten, Sümerler'den kalan yazılı tabletler üzerinde yapılan filolojik tetkikler, bu kavmin dilinin Türkçe gibi Ural-Altay dil grubuna mensup olduğunu ortaya koymuştur.¹⁵

¹² E. Memiş, a. g. e., s. 39.

¹³ E. Memiş, *Tarihi Coğrafyaya Giriş*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Bursa 2012, s. 31.

¹⁴ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*, s.12; E. Memiş, *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, Çizgi Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Konya 2006, s. 17.

¹⁵ Fritz Hommel, *Geschichte Babyloniens und Assyriens*, Vol. I, Berlin 1885, s.252 ; S.

N. Kramer, a. g. e., s. 35.

Ayrıca, iskelet bakiyeleri üzerindeki araştırmalar, Sümerler'in yuvarlak kafalı (brekisefal) bir kavim olduğunu meydana çıkarmıştır ki, o dönemden kalan arkeolojik eserler üzerindeki tasvirlerde de bunu görmek mümkündür. Bundan başka Sümerler, **Anu**, **Enlil** ve **Ea (Enki)** isimli tanrılara tapıyorlardı. Bunlardan gökyüzünü temsil eden ANU'ya daha büyük saygıları vardı ki, Türkler de İslamiyet öncesinde Gök Tanrı'ya¹⁶ taparlardı. Bütün bunların yanında Sümerler'in düz bir arazi yapısına sahip olan Mezopotamya'da yığma toprak tepeler oluşturarak, mabetlerini bu tepeler üzerine inşa etmeleri ve sıcak bir iklimde yaşamalarına rağmen, bir alışkanlığın devamı olarak yapağıdan (koyunyünü) yapılmış elbiseler giymeleri, onların, iklimi sert ve yüksek bir memleketten gelmiş olduklarına işaret eder ki, bu memleket de hiç şüphesiz Orta Asya'dır.¹⁷

Sümerler Mezopotamya'ya geldikten ve yazıyı keşfettikten sonra, atalarından işittikleri her şeyi yazıya geçirdiler ve günümüze binlerce tablet bıraktılar. Bu tabletlerin içerisinde kral isimlerini ihtiva eden kral listeleri de vardır. Bu kral listelerinin en eskisi, **W. B. 444** adı verilen listedir.¹⁸ Söz konusu listeden, Mezopotamya'da egemen olan şehir devletleri ve bunları idare eden krallar hakkında bilgi edinmek mümkündür.

¹⁶ Türkler'de Gök Tanrı inancı için bkz: İ.Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1980,s.55-67; İ.Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989,s.295-301.E. Memiş, *Türk Kültür Tarihi*, 4. Baskı, Konya 2008, s. 135-137.

¹⁷ E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, 3. Baskı, Konya 2009, s. 48.

¹⁸ Th. Jacobsen, *Assyrian Studies XI* (1939)'da Sümer Kral Listesi'ne ait bütün parçaları bir araya getirerek, yeniden düzenlemiştir. WB. 444 denilen Sümer Kral Listesi'nde Mezopotamya'da hâkimiyet kuran şehir devletleri, "Tufan'dan önce idare eden krallıklar", "Tufan'dan sonra idare eden krallıklar" olmak üzere iki grupta toplanırlar.

Anlaşıldığı kadarıyla, **El-Ubeyd** kültürünün yaşandığı çağda Mezopotamya'ya gelen Sümerler, **Uruk IV** kültürü zamanında (MÖ. 3200-3000) yazıyı keşfettiler. Bunu izleyen **Cemdet-Nasr** devrinde (MÖ. 3000-2850) ise, Mezopotamya'nın tüm sitelerinde şehir kültürünü yerleştirdiler. Bundan sonra gelecek olan **Er Sülaleler Devri** (MÖ. 2850-2350) ise, Mezopotamya'daki şehir devletlerinin birbirleriyle egemenlik mücadelesine girdikleri ve boş yere birbirlerini yıprattıkları enteresan bir dönemdir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ER SÜLALELER DEVRİ

(MÖ. 2850-2350)

“Eski Mezopotamya tarihinde Cemdet-Nasr Devri’nin sonundan (MÖ. 2850), Akkad Devleti’nin kurulmasına (MÖ. 2350) kadar geçen yaklaşık 500 yıllık zaman dilimine **ER SÜLALELER DEVRİ** denir.”¹ Bu devir, kendi arasında 3 bölüme ayrılır:

ER SÜLALELER DEVRİ I (MÖ. 2850-2650)

ER SÜLALELER DEVRİ II (MÖ. 2650-2550)

ER SÜLALELER DEVRİ III (MÖ. 2550-2350)

Yukarıdaki taksimat, Mezopotamya’nın muhtelif şehir harabelerinde yapılan kazılarda Cemdet-Nasr Devri tabakalarının üzerinde müşterek kültür unsurlarının bulunmasına dayanır. Bu devri karakterize eden belli başlı kültür unsurlarını Prof. Dr. Füzulan Kinal, aşağıdaki şekilde sıralamaktadır:

¹ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Ankara 1983, s. 49. Bu dönem hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz: Hans J. Nissen, *Ana Hatlarıyla Mezopotamya*. Çeviren: Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004, s. 147-190; Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu’nun Tarihi (İÖ. 3000-323)*. Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s. 62-84; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2006, s. 59-73.

- a) **Mimaride iç bükey tuğlaların kullanılması,**
- b) **Ortası delik, dört köşe, üzerleri kabartmalı “adak taşları”nın zuhuru,**
- c) **Menekşe renginde boyalı seramiklerin ortaya çıkması,**
- d) **Silindir mühürlerde “Brocade” stilin² doğması.**

Güney ve Kuzey Mezopotamya'nın kazılan bütün höyüklerinde bu devre ait tabakalarda tespit edilen kültür değişmesinin nedeni, Mezopotamya'ya Sami kavimlerin göç etmesiyle izah edilmektedir. Gerçekten, daha Cemdet-Nasr Devri'ne (MÖ. 3000-2850) ait siyah bir bazalt parçası üzerindeki aslan avı sahnesinde ok ve yayla silahlanmış sakallı insanlar resmedilmiştir. Hâlbuki bundan önceki devre ait eserler üzerinde tasvir edilen Sümerler sakalsız idiler. Ok ve yayın Sami Akkadlar'a ait silahlar olduğu bilindiği için, Samilerin Cemdet-Nasr Devri sonlarından itibaren Mezopotamya kentlerine girdikleri kabul edilmektedir. Hatta Ur'da mezarı bulunan kraliçe **Pu-abi** isminin Sami bir isim olması, ayrıca Er Sülaleler Devri'ne ait kral listelerinde yer alan isimlerden bir kısmının Sami orijinli olması dolayısıyla Er Sülaleler Devri kültürünün Sümerler'le Samiler'in ortak malı olduğu kabul edilmektedir. Bazı tarihçiler, yukarıdaki nedenleri dikkate alarak, Er Sülaleler Devri'ne **“Presargonik Devirler”** adını vermişlerdir.³

Mezopotamya'da Er Sülaleler Devri ile birlikte yepyeni bir dönem başlamaktadır. Elimizde bu devrin olaylarını anlatan birçok vesika vardır. Fakat bu vesikaların, herhangi bir şehir kralının yaptığı seferleri tüm ayrıntılarıyla ele alan tarihi belgeler

² “Brocade” stil: Silindir mühürlerin üzerinde yer alan kabartmalı süslemeler.

³ F. Kinal, a. g. e., s. 49.

olduğu zannedilmemelidir. Tersine bunlar, herhangi bir adak eşyası üzerine kralın yazdırdığı unvanlardan elde edilen kıt bilgilerdir. En eski yazılı vesikalar arkaik döneme ait Ur ve Uruk tabletleridir. Bu metinler tam olarak okunamamışlardır. Fakat yine de Sümer dilinin ve yazısının tetkiki açısından önem arz ederler. Şuruppak (Fara) arşivi vesikaları ile I. Lagaş Sülalesi'ne ait vesikalar ise Er Sülaleler III Devri'ne, yani daha geç bir döneme ait olduklarından, daha ayrıntılı bilgileri ihtiva ederler. Bunlardan başka, daha sonraki dönemlerde yazılmış olmakla beraber, eski devirlerden söz eden mitoslardan, destanlardan, menkıbelerden ve ağıtnamelerden, bu devrin tarihine ait bilgiler çıkarılabilmektedir.

Fakat hemen belirtelim ki, bu devir vesikaları arasında, birinci derecede önem arz edenler, kral listeleridir. Sümer Kral Listesi (WB. 444), daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Mezopotamya'da hegemonya kuran bütün sülaleleri, **Tufan'dan önceki sülaleler** ve **Tufan'dan sonraki sülaleler** olmak üzere ikiye ayırmıştır. Demek oluyor ki, Tufan olayı, Mezopotamya tarihi açısından son derece önemli bir hadisedir. O halde, Tufan olayını biraz daha yakından inceleyelim.

TUFAN OLAYI

“Muhtelif devirlerde kopyaları yapılmış olan Sümer kral listeleri, **Tufan'dan önceki devirlerden I. İsin Sülalesi sonuna kadar** uzanan zaman dilimi içerisinde Güney Mezopotamya şehirlerinin tümü üzerinde hâkimiyet kuran sülaleleri listeler halinde gösterirler. Sümer kral listelerinin

verdiği bilgileri, **Tummal kronikleri**⁴ ile kontrol etmek imkânı vardır.”⁵

“**Welt Blundel 444**”⁶ denilen Sümer Kral Listesi’ne göre, Tufan’dan önce **Eridu, Badtibira, Larak, Sippar** ve **Şuruppak** siteleri arasında amansız bir hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştır. Daha sonra Şuruppak sülalesinden 10. kral **Ubartutu** oğlu **Utnapiştım** zamanında Tufan felaketi yaşanmıştır. Tufan olayından Gilgamiş destanında da bahsedilir.⁷ Kenan mitolojileri vasıtasıyla Tevrat’a (Tekvin VI-IX) ve oradan da Kur’an-ı Kerim’e (Hud Suresi, ayet 36-48) geçen Tufan olayı hakkında ayrıntılı bilgiler verilmesine rağmen, olayın yeri ve zamanı hakkında hiçbir malumat yoktur. Öte yandan, MÖ. 3. yüzyılda yaşamış olan Babilli rahip **Berossos** da Sümer kral listelerinin en geç kopyası olan “**Canon Royal**”dan yararlanarak yapmış olduğu sülaleler listesinde Tufan’dan önce ve sonra yaşayan krallıkları teker teker saymakta, ardından da Şuruppak kentinin 10. kralı

⁴ Nippur kentindeki ENLİL tapınağının kutsal yeri Tummal’ı tamir ettiren baba-oğul kral adlarını içeren listelere, “Tummal kronikleri” denir. Bu konuda bkz: F. Kinal, a. g. e., s. 71, n. 4.

⁵ F. Kinal, a. g. e., s. 50.

⁶ Thorkild Jacobsen, *The Sumerian King List*, University of Chicago Press, Chicago 1939.

⁷ I. Uruk Sülalesi’nin 5. kralı Gilgamiş’in (MÖ. 2600’ler) hayat hikâyesini ve faaliyetlerini efsanevi bir şekilde anlatan Gilgamiş Destanı 12 tablet üzerine çivi yazısıyla yazılmıştır. Bunlardan 11. tablette Tufan hadisesi anlatılmaktadır. Gilgamiş destanını önemli kılan da zaten bu 11. tablettir. Ninive’de (Kuyuncuk) Asurbanipal Kütüphanesi’nde keşfedilen ve günümüzde İngiltere’nin başkenti Londra’daki British Museum’da korunan Gilgamiş Destanı üzerine bugüne kadar yüzlerce çalışma yapılmış ve bu destan neredeyse tüm dünya dillerine çevrilmiştir. Bu destanın orijinali Sümerce’dir. Daha sonra Babil, Asur ve Hitit dillerine de çevrilen destan ve bu destanın kahramanı Gilgamiş, henüz daha hayatta iken üne kavuşmuş büyük bir kraldı. Günümüzde bile hatırlanıyor olması, Gilgamiş’in ne kadar büyük bir şahsiyet olduğunun en açık delilidir. Gilgamiş Destanı hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz: N. K. Sandars, *The Epic of Gilgamesh*, Penguin Books, London 1958; Jean Bottero, *Gilgamiş Destanı*. Çeviren: Orhan Suda, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005; *Gilgamesh Destanı*, Çeviren: Muzaffer Ramazanoğlu, MEB Yayını, İstanbul 1989.

Utnapiştım zamanında Tufan olayının cereyan ettiğini belirtmektedir.⁸ Bu üç vesikanın ortak paydası şudur: **Şuruppak kentinin 10. kralı Utnapiştım zamanında büyük bir sel felaketi yaşanmıştır.**

Böyle bir felaketin yaşandığı Tevrat ve Kur'an-ı Kerim gibi kutsal kitaplar tarafından da doğrulanmaktadır. Demek oluyor ki, çivi yazılı kaynaklar başta olmak üzere, kutsal kitaplar da böyle bir felaketin yaşandığı konusunda hem fikirdirler.

Önceleri evrensel bir hadise olduğu zannedilen, fakat sonradan bölgesel bir felaket olduğu anlaşılan Tufan olayının arkeolojik delillerine gelince; Ur kazılarıyla büyük bir üne kavuşan İngiliz arkeoloğu **Sir Leonard Woolley**, adı geçen höyükte 3 metre kalınlığında bir kum tabakasına rastladığı zaman, Tufan olayının arkeolojik delillerini bulduğunu ilan etmiş ve bu durum, bilim dünyasında büyük yankılar uyandırmıştı.⁹ Sonraları Tufan olayının tek bir şehirle sınırlı kalamayacağı düşüncesiyle, bu kumların herhangi bir taşmanın kalıntıları olabileceği kanaatine varılmış ve Tufan olayına artık mitolojik bir hadise gözüyle bakılmaya başlanmıştı. Fakat sonradan Mezopotamya'nın diğer harabe şehirleri de kazılmış, örneğin **Kiş** ve **Şuruppak** kentlerindeki evlerin içlerinin tertemiz bir kum tabakasıyla dolu olduğu görülmüştür. Böylece çivi yazılı metinlerde ve kutsal kitaplarda anlatılan Tufan olayının arkeolojik delilleri de ortaya çıkarılmıştır. Yazılı ve arkeolojik delillerin de ortaya koyduğu gibi, Şuruppak kentinin 10. kralı Utnapiştım zamanında korkunç bir sel felaketi olmuş ve bu olay, insanların hafızalarında silinmez izler bırakmıştır.

⁸ Paul Schnabel, *Berosos*, Leipzig 1923, s. 62-68.

⁹ F. Kinal, a. g. e., s. 50.

Günümüz Antik Çağ tarihçileri, Tufan olayını, Er Sülaleler I Devri'nin sonunu işaretlemek için kullanmaktadırlar.¹⁰

Bütün bu bilgilerden sonra aşağıdaki sonuçları çıkarabiliriz:

- 1- Tufan olayının başlangıç noktası Güney Mezopotamya'daki Şuruppak kentidir.
- 2- Çivi yazılı metinlerden anlaşıldığına göre, bu büyük felaket, Şuruppak şehrinin 10. kralı Utnapiştim zamanında vukubulmuştur.
- 3- Çivi yazılı belgelerde Tufan efsanesinin kahramanı olarak karşımıza çıkan Utnapiştim, kutsal kitaplardaki Nuh peygamber olmalıdır.
- 4- Tufan bittikten sonra Utnapiştim'in gemisinin Nissir dağında durduğunu öğreniyoruz ki, Jean Bottero, bu dağın Kuzey Irak bölgesinde Kerkük'ün 80 kilometre doğusundaki Pir Ömer Gudrun Dağı olduğunu düşünmektedir.¹¹
- 5- Kur'an-ı Kerim'de Nuh'un gemisinin Cudi dağında karar kıldığı belirtilirken, Tevrat'ta geminin son durak yerinin Ararat Dağı (Ağrı Dağı) olduğu ifade edilmektedir.
- 6- Demek oluyor ki, Tufan olayı Mezopotamya'nın tamamı ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini de kapsamış görünmektedir. Dolayısıyla, bu hadise gerçekten bölgesel bir felakettir.
- 7- Böyle bir felaketin yaşandığı arkeolojik delillerle de kanıtlandığı için, Tufan olayına artık gerçek ve yaşanmış bir hadise gözüyle bakılmaktadır.

¹⁰ A.g. e. , s. 51.

¹¹ J. Bottero, a.g.e. s.198, n.2

- 8- Eskiçağ tarihçileri bu hadiseyi Er Süllaleler I Devri'nin sonunu işaretleme için kullandıklarına göre, bu büyük felaketin MÖ. ca. 2650'lerde yaşanmış olabileceğini söyleyebiliriz.
- 9- Bu korkunç felaket, başta göçler olmak üzere, ticari ve kültürel münasebetler çerçevesinde tüm Eskiçağ dünyasına yayılmış, daha sonra da kutsal kitaplara geçmiştir.

Tufan olayına ilişkin bu bilgileri aktardıktan sonra, biz şimdi tekrar asıl konumuza dönelim ve Er Süllaleler Devri'ni ana hatlarıyla gözden geçirmeye çalışalım.

a) ER SÜLALELER I DEVRİ (MÖ. 2850-2650)

Sümer Kral Listesi'nde Tufan'dan önce yaşadıkları bildirilen krallıkların Er Süllaleler I Devri'nde hüküm sürdükleri kabul edilmektedir. Amerikalı Sümerolog S. N. Kramer, bu devre **“Sümer Kahramanlık Çağı”**¹², Fransızlar ise **“Mitik Devirler”** derler.

Er Süllaleler I Devri hakkında pek az bilginiz vardır. Prof. Dr. Füzulan Kınal'a göre, bu devri Cemdet-Nasr Devri'nden ayırdetmek son derece güçtür.¹³ Bu arada şunu da belirtmek lazımdır ki, Er Süllaleler I Devri'nde, Sümer Kral Listesi'nin zikrettiği beş şehrin dışında başka şehirlerin de mevcut olduğu kazılarla anlaşılmıştır.

Sümer Kral Listesi'nin (WB. 444) zikrettiği beş şehirden **Eridu** ve **Şuruppak** kentleri kazılmış, her iki şehirde de mabet dışında birer tane de saray bulunduğu görülmüştür. **Larak** ile

¹² S.N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*. Çeviren: M. İlmiye Çığ, TTK Yayını, Ankara 1990, s. 173.

¹³ F. Kınal, a. g. e., s. 51.

Battibira'nın yerleri kesin olarak tayin edilememiştir. **Sippar** ise Babil'in kuzeyinde son zamanlara kadar Sümerler'in Güneş Tanrısı **DİNGİR UTU**'nun ibadet merkezi olarak varlığını korumuştur. Yukarıda adları geçen **Eridu** ve **Şuruppak** şehirleri, Er Sülaleler II Devri'nde de mevcudiyetlerini devam ettirmişlerdir.

b) ER SÜLALELER II DEVRİ (MÖ. 2650-2550)

Hafaca (Tutub)'daki Sin 8 ile Nintu 6 ve 5 mabetleri ve ayrıca Mari'deki E, D, C İhtar mabetleriyle temsil edilen bu devir, MÖ. 2650-2550 yılları arasına tarihlenmektedir. **Bu devrin en büyük özelliği, din ve devlet kurumlarının birbirinden ayrılmış olmasıdır.** Gerçekten, Er Sülaleler II Devri'nde krallar yalnızca idari işlerle uğraşırken, din işleri rahipler sınıfına bırakılmıştır. Bunun en somut delili, şehir devletlerinin başında bulunan **“Ensi”**lerin artık **“LUGAL”** unvanını taşımaya başlamalarıdır. Ensiler hem devlet işlerini hem de din işlerini birlikte yürüten şehir beyleri idiler. Bir başka ifadeyle onlar, bir çeşit **“rahip-kral”** konumunda idiler. Hâlbuki **“büyük adam”** anlamına gelen **LUGAL**'lar, yalnızca yönetim işlerinden sorumlu idiler. Böylece biz, ilk defa olarak Er Sülaleler II Devri'nde **“Laik Devlet”** sisteminin varlığına tanık oluyoruz.

Sümer Kral Listesi, Tufan'dan sonra Mezopotamya'da egemen olan sülalelerin bir listesini vermektedir ki, bu listenin başında yer alan I. Kiş ve I. Uruk sülalelerinin Er Sülaleler II Devri'nde yaşadıkları anlaşılmıştır. Bu sülalelerin krallarına ait yazılı belgelerin yanısıra, arkeolojik deliller de bulunmuştur. Ancak hemen belirtelim ki, I. Kiş ve I. Uruk sülaleleri ardı ardına hâkimiyet kurmayıp, tam tersine çağdaş yaşamışlardır.

Sümer Kral Listesi'ne göre, Tufan'dan sonra (yani Er Süllaleler II ve Er Süllaleler III devirlerinde) Mezopotamya'da hâkimiyet kuran şehirler, aşağıdaki şekilde sıralanmışlardır¹⁴:

- 1) I. Kiş Süllalesi'nden 23 kral 24510 sene idare ettiler.
- 2) I. Uruk Süllalesi'nden 12 kral 2310 sene idare ettiler.
- 3) I. Ur Süllalesi'nden 4 kral 177 sene idare ettiler.
- 4) Avan Süllalesi'nden 3 kral 356 sene idare ettiler.
- 5) II. Kiş Süllalesi'nden 8 kral 3195 sene idare ettiler.
- 6) Hamasi Süllalesi'nden 1 kral 360 sene idare etti.
- 7) II. Uruk Süllalesi'nden 3 kral 187 sene idare ettiler.
- 8) II. Ur Süllalesi'nden 4 kral 116 sene idare ettiler.
- 9) Adab Süllalesi'nden 1 kral 90 sene idare etti.
- 10) Mari Süllalesi'nden 6 kral 136 sene idare ettiler.
- 11) III. Kiş Süllalesi'nden 1 kral 100 sene idare etti.
- 12) Akşak Süllalesi'nden 6 kral 99 sene idare ettiler.
- 13) IV. Kiş Süllalesi'nden 7 kral 491 sene idare ettiler.
- 14) III. Uruk Süllalesi'nden 1 kral 25 sene idare etti.

Bu listedeki **Avan** ve **Hamasi** şehirlerinin Elam'da (İran) bulundukları, daha sonra ele geçirilen vesikalar aracılığıyla öğrenildiğinden, Mezopotamya ile Elam arasındaki Basra Körfezi rekabetinin daha bu devirlerde başladığı ve bazı Elam şehirlerinin zaman zaman Sümer şehirleri üzerinde hegemonya kurdukları anlaşılmaktadır. Fakat bu egemenliğin zamanını tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Çünkü bu listenin vermiş olduğu rakamların bizim takvim anlayışımızla izahı mümkün değildir. Örneğin I. Kiş Süllalesi'nden 23 kralın 24510

¹⁴ A. g. e., s. 52.

sene idare ettikleri belirtilir. Yani her bir kral için ortalama 1000 yılı aşkın bir iktidar süresi verilmektedir ki, buna imkân yoktur.

Sümer Kral Listesi'ne göre, yukarıda adları geçen Elam şehirlerinden başka, Orta Fırat Bölgesi'ndeki **Mari** (Tel Hariri) şehri de, Er Süläleler Devri'nde bir defaya mahsus olmak üzere, Sümer şehirleri üzerinde hâkimiyet kurmuştur.¹⁵

Er Süläleler Devri'nde hâkimiyetin el değıştirmesi, Sümer Kral Listesi'nde **“A silahla B'yi vurdu, hâkimiyeti aldı”** formülü ile ifade edildiğinden, sülälelerin arka arkaya yaşadıkları kanaati hâsıl olmaktadır. Hâlbuki yukarıda da belirttiğimiz gibi, bu devre ait arkeolojik vesikalardan, hiç olmazsa, 1.-10. sülälelerin çağdaş yaşadıkları anlaşılmıştır. O halde denilebilir ki, Er Süläleler II Devri'nde Güney Mezopotamya'da birçok şehir devleti vardı. Ancak, bunlar arasında henüz siyasi bir birlik kurulamamıştı.

Sümer Kral Listesi'nde adları geçen ve Er Süläleler II Devri'nde hüküm süren bütün şehir devletlerini burada teker teker anlatacak değiliz. Fakat söz konusu dönemde oynadıkları önemli rol dolayısıyla, bu krallıklardan iki tanesini, **I. Kiş Krallığı** ile **I. Uruk Sülälesi**'ni biraz daha yakından tanımayı lüzumlu görüyoruz.

KİŞ KRALLIĞI (I. KİŞ SÜLALESİ)

Sümer Kral Listesi'nden öğrenildiğine göre, Tufan'dan sonra idare eden krallıkların ilki ve en eskisi Kiş Krallığı'dır. Söz konusu kral listesi, Kiş sülälesinden 23 kralın adını verir ve

¹⁵ Nitekim Mari kazılarında bu devre ait mabetler (E, D, C mabetleri) bulunmuştur. Bunun dışında Ur (Tel el Mugayir), Uruk (Varka), Adab (Tel Bismaye) ve Kiş (Tel Ohaymir) şehirlerinin yerleri tespit edilmiş ve buralarda Mezopotamya tarihinin bu dönemine ışık tutacak yazılı ve arkeolojik vesikalar ele geçirilmiştir. Bu hususta bilgi edinmek için bkz: F. Kınal, a. g. e., s. 52.

bunların her birinin yüzlerce yıl idare ettiğini gösterir. Listede adı geçen 23 kraldan ilk 16 kralın ismi Sümerce'dir. 17-21. krallar ise Sami isimler taşımaktadırlar.

Kiş kralları içerisinde 13. sırada yer alan **Etana**'nın son derece önemli bir şahsiyet olduğu anlaşıyor. Çünkü Sümer Kral Listesi'nde 1560 yıl yaşadığı belirtilen **Etana**, **“bütün ülkeleri istikrara kavuşturan kişi”** olarak nitelendiriliyor. Bu ifadeden anlaşıldığına göre, Etana, yalnızca Sümer ülkesi üzerinde değil, komşu ülkelerin bazıları üzerinde de egemenlik kurmuş olsa gerektir. Kısacası Etana, insanoğlunun bilinen ilk imparatoru olabilir.¹⁶

Sümer Kral Listesi'nde Etana'nın **“göge yükselen adam”**¹⁷ olduğu da ifade edilmektedir. Gerçekten, MÖ. 2. Binyılın erken dönemlerinde Akkadça olarak yazılmış olan bir şiirde, onun efsanevi hayat hikâyesinden söz edilir. Bu efsaneye göre Etana, dindar ve tanrılardan korkan bir kraldır. Tanrılara karşı olan yükümlülüklerini sadakatle yerine getirmesine rağmen, ne yazık ki soyunu devam ettirecek bir evladı yoktur. Bu nedenle, en büyük isteği, **“doğum otu”**nu elde etmektir. Ne var ki, bu ot, ölümlülerin ulaşamayacağı bir yerde, gökte bulunmaktadır. Etana göge çıkmak için, daha önce bir çukurdan kurtardığı bir kartalın yardımını alır. Onun kanatlarında göge yükselerek aradığı **“doğum otu”**nu bulur. Etana'nın göge yükselişi efsanesi birçok mühür üzerinde de resmedilmiştir. Fakat hakkında pek çok efsane anlatılan Etana'nın tarihi bir şahsiyet olduğunu gösteren herhangi bir

¹⁶ S. N. Kramer, *Sümerler*. Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 65.

¹⁷ Etana'nın daha o devirlerde “göge yükselen adam” olarak nitelendirilmesi, İsa peygamberin Tanrı tarafından “göge çekilmesi” ve İslam peygamberi Hz. Muhammed'in “Miraca çıkması” hadiseleriyle karşılaştırılabilir. Herhalde Sümerler günümüzden binlerce yıl önce büyük hükümdarların göge, tanrılar katına çıkacağına inanıyorlardı.

delile şimdiye kadar rastlanmamıştır. Hâlbuki Eşnunna kazılarında bulunan bir seramik parçası üzerinde, listenin 22. kralı **Mebaragesi**'nin (**En Mebagaragesi**) adına rastlanmıştır. Sümer Kral Listesi'nde bu kralın Elam'daki **Aratta** memleketine bir sefer yaptığı bildirilir.¹⁸ Bundan başka **Mebaragesi** ile oğlu **Agga**'nın I. Uruk Sülalesi'nden **Gılgamış** ile savaştıklarını da biliyoruz. Böylece Er Sülaleler II Devri'nde yaşayan I. Kiş Krallığı'nın doğuda Elam'dan güneyde Uruk'a kadar uzanan büyük bir devlet olduğu anlaşıyor. Doğrusunu söylemek gerekirse, daha sonraki devirlerde kullanılan "**Kiş Kralı**" unvanının "**Büyük Kral**" anlamına gelmesi de, Kiş Krallığı'nın ilk ve en büyük krallık olduğunu doğrular. Fakat I. Kiş Sülalesi'nin son kralı Agga, I. Uruk Sülalesi'nden Gılgamış'a yenilince, Sümer ülkesinin hâkimiyeti I. Uruk Sülalesi'nin eline geçmiştir.¹⁹

I. URUK SÜLALESİ

Sümer Kral Listesi, bu sülaleden 12 kralın toplam 2310 sene iktidarda kaldığını belirtir. Listenin başındaki kralların ömürleri birkaç asır olduğu halde, 6. kraldan itibaren idare yılları normal seviyelere iner.

Listenin 1. kralı **Meş-kiag-gaşer**, "**LUGAL**" (kral) unvanı yanında, "**Güneşin oğlu**" ve "**Başrahip**" sıfatlarını da taşır. 324 yıl idare ettiği bildirilen bu kralın dağlara, denizlere seferler yaptığından söz edilir.²⁰ Listenin 2. sırasında bulunan **Enmerkar**, Meş-kiag-gaşer'in oğludur. Uruk şehrinin de kurucusu olan Enmerkar, "**Aratta Beyi ile Gılgamış**" isimli

¹⁸ S. N. Kramer, *a. g. e.*, s. 67.

¹⁹ F. Kinal, *a. g. e.*, s. 53.

²⁰ S. N. Kramer, *a. g. e.*, s. 66; F. Kinal, *a. g. e.*, s. 53.

destandan öğrenildiğine göre, Uruk mabedini yaptırabilmek için Aratta'dan taş getirtmiştir.²¹

I. Uruk Sülalesi'nin 3. kralı **Lugalbanda** da efsaneleşmiş krallardan biridir. Bir önceki kralın (Enmerkar) silah arkadaşı olan ve Aratta ile yapılan savaşların başkahramanlarından biri olarak karşımıza çıkan Lugalbanda ile ilgili iki destan vardır: Bunlardan birincisinde Lugalbanda'nın çok uzaklardaki Zabu ülkesinden **"İmdigud"** kuşunun (çift başlı kartal)²² sırtına binerek Uruk kentine nasıl döndüğü anlatılır. Diğer destanda ise Uruk ordusunun Hurrum dağlarını²³ aşarken Lugalbanda'nın hastalandığı, iyileşebilmesi için Güneş, Ay ve Yıldız tanrılarına yalvarıp dualar ettiği ve bu sayede yeniden sağlığına kavuştuğu anlatılmaktadır.²⁴

Sümer Kral Listesi'ne göre, Lugalbanda'yı 4. kral **Dumuzi** izledi. Gılgamış destanında Sümerlerin aşk tanrıçası **İnanna**'nın (Akkadçası **İştär**) aşığı olarak belirtilen Dumuzi, Sümerler'in **"kutsal izdivaç"** ayinlerinin başkahramanıdır. Aslında Kudüs kadınlarının MÖ. 6. yüzyılda hala onun ölümüne ağlamaları, Yahudi peygamberi **Hezekiel**'i dehşete düşürmüştü.²⁵ Yahudi takviminin aylarından biri onun ismini (Temmuz) taşımakta

²¹ Güney Mezopotamya'da taş bulunmadığı için evler genellikle kerpiçten inşa ediliyordu. Saray ve mabet gibi yapıların inşasında ise mutlak surette taş kullanılıyor, taş ihtiyacı da çoğu kez komşu ülkelerden sağlanıyordu. Enmerkar'ın daha yakın ülkeler dururken Hazar Denizi civarındaki Aratta memleketinden taş getirtmesini anlamak zordur. Adı geçen kral, daha sonra bu ülkeyi fethederek, Uruk Krallığı'na bağlayacaktır.

²² Çivi yazılı Sümer metinlerinde geçen "İmdigud", yani "çift başlı kartal" motifi, son derece önemlidir. Bu, daha sonraları Göktürkler'de ve Selçuklular'da görülen çift başlı kartal motifinin köklerinin Sümerlere dayandığını göstermektedir.

²³ Buradaki Hurrum dağları, Hurriler'le ilgili olabilir.

²⁴ S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar*. Çeviren: M. İlmiye Çiğ, Ankara 1990, s. 180-182.

²⁵ Bkz: *Hezekiel VII, 14*.

olup, bu ayın 7. gününde tutulan oruç ve yakılan ağıtlar, Sümer'in uzak geçmişiyile bağlantılı olsa gerektir.

Dumuzi'den sonra Uruk tahtına **Gilgamiş** çıkmıştır. Uruk Sülalesi'nin 5. kralı olan Gilgamiş'in eylemleri, ona daha hayatta iken büyük bir ün kazandırmıştı. Gilgamiş ve eylemlerini öven şiirler yalnız Sümerce değil, Batı Asya'da konuşulan öteki önemli dillerde de yüzyıllar boyunca tekrar tekrar yazılmıştır. Maceraperest bir ruha ve cesur bir yüreğe sahip olan Gilgamiş, icraatlarıyla, Eskiçağ dünyasında öyle eşsiz bir kahraman örneği olmuştur ki, bazen günümüz akademisyenlerince gerçek bir insan ve hükümdardan çok, efsanevi bir kişi olarak kabul edilmektedir. Elimizde onunla ilgili olarak, kendi döneminden kalma hiçbir kayıt bulunmamaktadır. Bununla birlikte 1955 yılında, çoktan beri bilinen Tummal kitabesinin ilk on satırı gün yüzüne çıkarılmış olup, söz konusu belge, Gilgamiş ve çağına yepyeni bir ışık tutmuştur. Aslında bu pasaj kısa olmakla beraber, Sümer tarihinin erken dönemlerindeki siyasal durumu o kadar güzel anlatmaktadır ki, bu konuyu ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermek son derece yararlı olacaktır.

Sümer Kral Listesi'ne göre, Tufan'dan sonraki ilk üç Sümer hanedanı, sırasıyla Kiş, Uruk ve Ur hanedanlarıydı. Fakat Kiş hanedanının (sülalesinin) son iki kralı **Mebaragesi** ve oğlu **Agga**'nın, Uruk'un 5. kralı **Gilgamiş**'la çağdaş olduklarını ve Sümer egemenliği için onunla amansız bir mücadeleye giriştiklerini²⁶, Sümer destanlarında ve ilahilerinde yer alan bilgilerden öğrenebiliyoruz. Bu yüzdendir ki, çivi yazısı

²⁶ Bu mücadelenin anlatıldığı "Gilgamiş ve Agga" adlı kahramanlık öyküsünün ayrıntıları için bkz: S. N. Kramer, *Sümerler*. Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 246-251.

uzmanları da I. Kiş Sülalesi ile I. Uruk Sülalesi'nin hiç değilse belirli bir süre çağdaş yaşadıklarını kabul ederler.

Gilgamesh destanında, adı geçen kralın (yani Gilgamesh'ın), Uruk şehrinin surlarını yaptırdığı belirtilmektedir ki, bu surlar arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Uruk şehrinin surları Er Sülaleler Devri mimari tekniği olan plan konveks (iç bükey) tuğlalarla yapılmıştır. Her 10 metrede bir kulesi bulunan surların Er Sülaleler II Devri'ne ait olduğu ve Gilgamesh'ın bu devirde yaşadığı anlaşılmıştır.

Gilgamesh'ın Kiş kralı Agga ile yaptığı savaş, bir Sümer tradisyonundan öğrenilmektedir. Buna göre Kiş kralı Agga, her geçen gün gelişmekte olan Uruk şehrine bir haberci göndererek Uruk'un Kiş'e boyun eğmesini, aksi takdirde şehri zaptedeceğini söyler. Bu nota üzerine Gilgamesh hemen **“Yaşlılar Meclisi”**ni olağanüstü bir toplantıya çağırır ve notanın mahiyetini açıklar. Yaşlılar Meclisi, Kiş kralına teslim olup, barış içinde birlikte yaşamının mümkün olabileceğine karar verir. Fakat kahraman Gilgamesh, meseleyi, bu defa da **“Asker Doğmuşlar Meclisi** (eli silah tutanlar meclisine)” ne götürür. Şehrin bütün erkeklerinin katıldığı bir çeşit halk meclisi niteliğini taşıyan bu meclisin kararı, **“Yaşlılar Meclisi”**nin kararından tamamen farklıdır. Çünkü bu meclis, **“köle olarak yaşamaktansa hür olarak ölmenin daha onurlu bir davranış olacağı”** kararına varır.²⁷ Kahraman Gilgamesh da onlar gibi düşündüğü için, Kiş Krallığı'na karşı savaş ilan edilir. Ne var ki, tabletimiz buradan itibaren kırıktır ve savaşın sonucu anlaşılmaz. Fakat Sümer Kral Listesi'nde (WB. 444), **“Kiş'ten sonra**

²⁷ Bu karar, Anadolu'nun düşmanlarımız tarafından işgal edildiği sıralarda Atatürk'ün önderliğindeki Türk milletinin miting meydanlarında dile getirdiği “Ya istiklal, ya ölüm!” kararıyla yüzde yüz örtüşmektedir.

hâkimiyetin Uruk’a geçtiği” bildirildiğinden, Uruk kralı Gılgamış’ın bu savaştan galip ayrıldığı sonucuna varılabilir.

Gılgamış’ın **“Büyük Kiş Kralı”**nı yenmesi, öylesine umulmadık bir zaferdi ki, Uruklular haklı olarak Gılgamış’ı ölümsüz kahramanlar arasına katmışlar, onun adına destanlar düzmüşlerdir. Bugün elimizde bulunan Gılgamış destanında destanın yazarı, onun da Tufan kahramanı gibi ebedileştirilmesini arzulamıştır. F. Cornelius²⁸, **Gılgamış**’ın, arkadaşı **Enkidu** ile birlikte Sedir ormanlarına (Amanoslar) ve Gümüş dağlarına (Toroslar) gitmelerinin de tarihi bir olay olduğunu kabul eder.

Uruk şehrinin Gılgamış zamanındaki refah seviyesini kazılar gösterdiği gibi, meşhur Uruk suru, Uruk sarayı ve Anu ile Ea tepeleri üzerinde kurulmuş olan Uruk şehrinin görkemli binaları, bu zenginliği gözler önüne serer. Yazık ki bu altın çağ, Gılgamış’ın ölümünden sonra sona ermiş görünüyor. Gılgamış’ın oğlu ve halefi **Urlugula**, I. Uruk Sülalesi’nin 6. ve son kralıdır. Bu kral zamanına ait yazılı ya da arkeolojik hiçbir vesikaya sahip değiliz. Belki de Urlugula zamanında Uruk şehri tekrardan Kiş kralı **Messilim**’in hâkimiyeti altına girmişti.²⁹

MESSİLİM ÇAĞI

Kiş harabelerinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda Er Sülaleler II Devri’nin sonlarına ait olduğu zannedilen bir saray ortaya çıkarılmıştır. Bu sarayda, üzerinde **“Kiş Kralı Messilim”** adının yazılı olduğu bronzdan imal edilmiş gürzler bulunmuştur. Aslına bakılacak olursa, Kiş krallarının isimlerini sıralayan Sümer Kral Listesi’nde (WB. 444), **“Messilim”** adı

²⁸ F. Cornelius, *AfO XIX*, 1959/60, s. 140.

²⁹ F. Kinal, *a. g. e.*, s. 54.

yoktur. Bundan dolayıdır ki Jacobsen³⁰, **“Messilim”** kelimesinin Kiş krallarına mahsus bir unvan olabileceğini ileri sürmüştür. Jacobsen’e göre Messilim, **“Kiş Kralı”** yani **“Büyük Kral”** sanını taşıdığına göre, birçok şehirler yanında Uruk’u da zapt etmiş olmalıdır. Çünkü daha sonraki Er Süllaleler III Devri’nde yaşayan I. Lagaş Süllalesi’nden **Eannatum**, bir kitabesinde: **“Umma ile Lagaş arasında çıkan bir anlaşmazlığı Kiş kralı Messilim’in hallettiğini ve iki şehir arasındaki sınırı, ip atarak yeniden ölçtüğünü”** bildirmektedir. Prof. Dr. Füzulan Kinal, bu ifadeden yola çıkarak, **Messilim’in Gılgamış** ile I. Lagaş Süllalesi’nin kurucusu **Ur-Nanşe** arasındaki bir zamanda yaşamış olabileceğini düşünmektedir. Adı geçen bilim insanına göre Messilim, belki de tek başına II. Kiş Süllalesi’ni temsil ediyordu.³¹

Sanat tarihçileri, Messilim zamanını bir dönüm noktası olarak kabul ederler ve Er Süllaleler II Devri’ne **“Messilim Çağı”** derler. Çünkü bu devrin silindir mühürlerinde yeni bir üslup doğacak ve bu üslup, Er Süllaleler II Devri’nde gelişerek, **“Arkaik Sümer Sanatı”**nı yaratacaktır.

c) ER SÜLALELER III DEVRİ (MÖ. 2550-2350)

Bu devirde Sümerler’in dünya görüşlerinde önemli değişiklikler olmuştur. Bu dönemde yaşayan tüm şehir devletlerinin tek hedefi, Baş Tanrı Enlil’in kült merkezi Nippur’a hâkim olmaktı. Çünkü bu devirde bütün Sümer kentleri üzerinde hâkimiyet tesis eden bir kralın, **“Lugal Kalama”** yani **“Büyük Kral”** olabilmesi için, Nippur şehrindeki başrahibin

³⁰ Th. Jacobsen, *ASX*, s. 182.

³¹ F. Kinal, *a. g. e.*, s. 55.

elinden krallık esasını alması ve krallık tacını giymesi gerekiyordu.³² İşte bu yüzdendir ki, kuvvetlenen her kralın ideali, Nippur kentine hâkimiyetini tanıtmaktı. Bu durum, Güney Mezopotamya'daki Sümer şehirleri arasında daimi bir çekişmeye, ayrılığa yol açıyor ve bu şehirlerin birleşerek merkezi bir devlet kurmalarına engel teşkil ediyordu. Şehirler arasındaki bu rekabet ve kısır çekişmeler, Er Sülaleler III Devri'nin sonuna kadar devam edecektir. Şimdi, Er Sülaleler III Devri'nin önemli krallıklarına kısaca göz gezdirelim.

Er Sülaleler III Devri'nin önemli krallıklarından biri, **Meş-anni-padda**'nın MÖ. ca. 2500'lerde kurduğu **I. Ur Sülalesi**'dir. Sümer Kral Listesi bu sülaleden 5 kralın ismini vermektedir ki, bu krallar sırasıyla şunlardır: **Meş-anni-padda, A-anni-padda, Meş-kiag-nanna, Elulu ve Balulu**³³.

Er Sülaleler III Devri'nin diğer bir önemli krallığı da **II. Uruk Sülalesi**'dir. Bu sülalenin, en ünlü kralı **Kinişhedudu**'dur. Bu kral, **“Ur'un ve Uruk'un Kralı”** unvanının yanı sıra, **“Kiş Kralı”** sanını da almıştı. Demek oluyor ki, Kinişhedudu bu unvanı taşıdığına göre, bütün Sümer şehirleri üzerinde egemenlik tesis etmişti.

Kinişhedudu'dan sonra yerine geçen oğlu **Lugal Kisalsi**'ye sadece **“Ur ve Uruk'un Kralı”** denilmesinden, bu kral zamanında II. Uruk Sülalesi'nin eski gücünü kaybettiği anlaşılmaktadır.

Er Sülaleler III Devri'nde Güney Mezopotamya'da yaşayan Sümer şehir devletleri arasında en iyi tanınanı, şüphesiz, MÖ.

³² Ortaçağ Avrupası'nda kralların Papa'nın elinden taç giymeleri ile Sümer krallarının Nippur kentinde oturan başrahibin elinden taç giymeleri arasındaki büyük benzerlik, krallık kurumunun çağlar boyunca tanrısal temeller üzerine dayandırıldığına bir kanıt olsa gerektir.

³³ F. Kinal, a. g. e., s. 55.

2530-2350 yılları arasına tarihlenen I. Lagaş Sülalesi'dir. Lagaş şehri iki tepe üzerine kurulmuş olup, bu tepelerden birinde **Lagaş** mahallesi, diğeri üzerinde de **Girsu** mahallesi bulunuyordu. Bu iki mahalle birleşerek Lagaş sitesini oluşturmuşlardır. Lagaş sitesinde yüzlerce tablet ve arkeolojik eser bulunmuştur. Bütün bu vesikalar Lagaş kralları tarafından yazdırıldığı için, elbette objektif değildir. Ancak her şeye rağmen, bu vesikalar sayesinde sadece Lagaş'ın tarihi hakkında değil, aynı zamanda Er Sülaleler III Devri sonlarında yaşayan bütün komşu şehirler hakkında da bilgi edinilmektedir.

Ur-Nanşe tarafından kurulan Lagaş Sülalesi, en büyük problemleri komşusu Umma şehri ile yaşamıştır. Mevcut oldukları süre içerisinde bu iki şehir devleti arasında sürekli sınır kavgaları yaşanmıştır. Bize en çok vesikayı kurucu kral Ur-Nanşe bırakmıştır. Ur-Nanşe'den sonra Lagaş tahtına **Akurgal** isimli bir kral geçmiştir.³⁴

Lagaş Sülalesi'nin 3. kralı meşhur "**Akbabalar Steli**"ni yaptıran **I. Eannatum**'dur. Bu stelin ön yüzünde Eannatum, zafer arabası içerisinde askerlerinin başında bir resmigeçit töreninde görülür. Stelin arka yüzünde ise bir savaş meydanında akbabaların ölmüş düşman cesetlerini nasıl parçaladıkları resmedilmektedir. Böylece Eannatum, komşusu Umma şehrinin beyi **En-Akalla**'ya karşı kazandığı zaferi, hem kabartmalarla hem de bir kitabe ile ebedileştirmişti.³⁵ Eannatum, yazdırmış olduğu kitabelerinde **Ur**, **Uruk** ve **Kubabbar**'ı zaptettiğini, hatta Elam'a kadar sefer yaptığını ve

³⁴ Akurgal'ın Ur-Nanşe'nin oğlu olmadığı anlaşılıyor. Hâlbuki Ur kazılarında bulunan ve ailesiyle birlikte Girsu mabedinin inşasında çalışırken resmedilen Ur-Nanşe'nin yanında 4 oğlu ile 1 kızı yer almaktadır. Demek oluyor ki, Ur-Nanşe daha hayatta iken bütün oğullarını kaybetmişti ve bu yüzden kendi oğlu olmayan Akurgal ona halef olmuştu.

³⁵ F. Kinal, a. g. e., s. 58.

nihayet, “**Kiş Kralı**” unvanını aldığını anlatır. Lagaş Sülalesi içerisinde icraatlarıyla ön plana çıkan bu kraldan sonra yerine kardeşi **Emannatum** geçmiştir. Fakat bu krala yalnızca “**Lagaş ensisi**” denildiği için, Lagaş’ın **Eannatum** zamanındaki saygınlığını kaybettiği anlaşıyor. **Emannatum**’dan sonra Lagaş tahtına çıkan oğlu **Entemena** zamanında Umma-Lagaş çekişmesi yeniden alevlenmiştir. Daha **Kiş Kralı** Messilim zamanında başlayan ve Lagaş Sülalesi’nin yıkılmasına kadar süren Umma-Lagaş düşmanlığının temeli bir otlak meselesine dayanmaktadır.

Entemena’dan sonra yerine geçen oğlu **II. Eannatum**’a ait yalnızca bir inşaat kitabesinin bulunması, bu devirde Lagaş’ın bir bunalım geçirdiğine işaret etmektedir. Nitekim çok geçmeden Lagaş şehrinin başrahibi **Enatarzi**, **II. Eannatum**’u bertaraf ederek tahtı ele geçirmiştir. Fakat **Enatarzi** ve oğlu **Enliltarzi** zamanlarında Lagaş’taki bunalım daha da artınca, **II. Uruk Sülalesi**’nden **Lugal Kisalsi** Lagaş topraklarını ilhak etmiştir. Lagaş Sülalesi’nin 9. kralı **Lugalanda** ise bizzat başrahibin oğlu idi ve artık Lagaş tahtı tamamen din adamlarının eline geçmişti. Lagaş iktisadi vesikalarında **Lugalanda** ile zevcesi kraliçe **Barranamtarra**’nın geniş toprakları mülkiyetlerine geçirdikleri anlaşıyor. Hâlbuki o zamanlar bütün Sümer şehirlerinde olduğu gibi, Lagaş’ta da hala “**teokratik devlet sosyalizmi**” yürürlükte olmalı idi. O halde şunu anlıyoruz ki, kral ailesi, törelere ve geleneklere aykırı hareket ederek, şahsi mallarını artırmıştı.³⁶

Nitekim **Lugalanda** zamanında **Urukagina** isimli Lagaşlı bir vatandaş ortaya çıkarak, halkın ızdırabına tercüman olmuş ve devlete karşı isyan etmiştir. “**Urukagina İhtilali**” denilen

³⁶ A. g. e., s. 60.

bu hareket amacına ulaşmış ve adı geçen halk kahramanı, mevcut idareyi devirerek iktidarı ele geçirmiştir. Urukagina İhtilali, Lagaş halkını rahiplerin zulmünden kurtaran bir hareket olarak yorumlanır. Prof. Dr. Füzûzan Kınal, “Urukagina’nın şahsında dünya tarihinin ilk ihtilalcisi”ni görmektedir.³⁷ İhtilalden sonra Urukagina sosyal düzeni yeniden sağlamak amacıyla hukuk tarihinin ilk yazılı kanunlarını meydana getirmiştir.³⁸ Urukagina, bu kanun tabletlerinde **“ağır vergilerden birçoğunu yürürlükten kaldırdığını, vergileri yeniden düzenlediğini, bundan böyle zenginlerin fakirleri istismar edemeyeceğini, halkın hürriyetini geri verdiğini”** ifade etmekte ve bu işleri yapmak için de kendisinin Tanrı Ningirsu tarafından görevlendirildiğini vurgulamaktadır.

Lagaş şehri Urukagina İhtilali’nin getirdiği sosyo-ekonomik sarsıntıları geçirirken, komşu şehir Umma kralının, Lagaş’ta cereyan eden olayları dikkatle takip ettiğine şüphe yoktur. Gerçekten, bu sırada Umma kentinde **Babu** isminde bir rahibin oğlu olan **Lugalzagesi**, Urukagina reformundan ilham alarak Umma kral sülalesini devirmiş ve iktidarı ele geçirmişti. Lagaş’ın kendi dertleriyle uğraşmasını fırsat bilerek önce Uruk şehrini ele geçiren **Lugalzagesi**, bir müddet kuvvetlenmeyi bekledikten sonra, Urukagina’nın 25. senesinde Lagaş’a da taarruz etmiş, şehri ele geçirdiği gibi, Urukagina’yı da esir etmişti.

Lugalzagesi, III. Uruk Sülalesi’nin kurucusu olarak kabul edilir. Bu kralın icraatlarını anlatan bir tablet bulunmuştur. Söz konusu tablette Lugalzagesi, dinsiz-kâfir Urukagina’yı zincire vurarak Uruk’a götürdüğünü anlatmaktadır.

³⁷ F. Kınal, aynı yer.

³⁸ Urukagina reformları hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz: M. Tosun-K. Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yayını, Ankara 1975, s. 19-29.

Taştan yapılmış bir vazö üzerindeki kitabesinde ise Lugalzagesi: **“Aşağı denizden (Basra Körfezi) Yukarı denize (Akdeniz) kadar bütün memleketlerin idaresini Tanrı Enlil’in kendisine bahşettiğini”** söylemektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Lugalzagesi, Güney Mezopotamya kentlerini tek bir idare altında toplamayı başarmış ve **“Lugal Kalama”** (Krallar Kralı) unvanını almıştı. Lugalzagesi, bütün bu başarılarını Sümer ülkesinin tanrılarına borçlu olduğunu ifade etmektedir. Ne var ki, dünya Lugalzagesi’ye de kalmamış, 25 yıllık bir hâkimiyetten sonra Kiş Samileri’nden Agadeli Sargon tarafından mağlup edilmiş ve toprakları ilhak edilmişti.³⁹

Agadeli Sargon’un MÖ. 2350’lerde kurduğu devletle birlikte Mezopotamya’da yepyeni bir devir başlayacaktır. Bu devir artık Sümerler’in üstünlüğü döneminin sona erdiğini gösteren farklı bir devirdir. Bu nedenle, Akkadlar devrinin biraz daha yakından incelenmesinde fayda vardır.

³⁹ F. Kinal, *a. g. e.*, s. 61.

BEŞİNCİ BÖLÜM

AKKADLAR ÇAĞINDA MEZOPOTAMYA (MÖ. 2350-2150)

Bir önceki bölümde Er Sülaleler Devri medeniyetinin Sümerler'le daha sonradan Mezopotamya'ya gelen Samiler'in ortak malı olduğunu ifade etmiştik. Gerçekten, Cemdet-Nasr Devri'nin sonlarına doğru (MÖ. 2850'ler) Mezopotamya sitelerine doluşmaya başlayan Samiler, yaklaşık 500 yıl sonra kendi devletlerini kurmaya muvaffak olacaklardır. Bu devlete başkentleri Agade şehrinden dolayı Akkad Devleti adı verilir. Söz konusu devlet, zaman içerisinde iyice kuvvetlenecek ve bir imparatorluğa dönüşecektir. Akkadlar hakkında ayrıntılı bilgileri biraz sonra aktaracağız. Fakat daha önce Akkadların da mensubu olduğu Sami kavimlerin anayurdu meselesine kısaca temas etmek istiyoruz.

a) SAMİLER'İN ANAYURDU MESELESİ

Sami kavimlerin anayurdu meselesi hakkında bugüne kadar değişik görüşler ortaya atılmıştır. **E. Hall**, Samiler'in anayurdunu Suriye'de, **P. Lagrange** isimli bilgin ise Mezopotamya'da aramıştır. Samiler'in Orta Asya kökenli olduğunu ileri sürenler bile olmuştur.¹ Ancak, **“halis Sami tipinin Arabistan'da bulunduğunu kesin olarak**

¹ Ş. Günlaltay, *Yakın Şark III (Suriye ve Filistin)*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 34.

belirten” Winckler’in yayınından sonra, Arabistan’ın, Samiler’in anayurdu olduğu hemen herkes tarafından kabul edilmiştir.² Tarih sahnesine çıktıktan sonra değişik isimlerle anılan Samiler’in Arabistan yarımadasından göç etmelerinde iklim değişmesinden başka, ekonomik ve dini sebeplerin de rol oynadığı sanılmaktadır. Samiler, tarih boyunca dört kez Kuzey Arabistan’dan kuzeydoğu ve kuzeybatı istikametinde göç etmişlerdir. İlk göç hareketi kuzeydoğu yönünde gerçekleştirilmiş, bu göçe iştirak eden Samiler, Mezopotamya’ya şehir kültürünü getiren Sümerler üzerine gelerek, Fırat ve Dicle boylarını istila etmişlerdir. Mezopotamya’yı istila eden bu ilk Samiler’in Akkadlar³ olduğu kabul edilmektedir. İkinci göç dalgası, Amurrular’ın (Martular) Filistin ve Suriye üzerine akışlarıdır.⁴ Amurrular, ilerleyen süreçte Mezopotamya

² Albert T. Clay, *The Empire of the Amorites*, New Haven 1919, s. 28; John P. Peters, “The Home of the Semites”, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 39 (1919), s.243; E. Memiş- C. Bülbül, *Amurrular (Araplar’ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elazığ 2012, s.5; E. Memiş- C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s.17.

³ Akkadlar hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: Ş. Günaltay, *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 293-313; F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 75-86; Joan Oates, *Babil. Çeviren: Fatma Çizmeli*, Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s. 30-45; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s. 75-85; Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*, 2. Baskı, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994, s. 50-51; Jean Bottera, *Kültürümüzün Şafağı Babil. Çeviren: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul 2006, s. 27-28; E. Memiş- C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s. 17-29.

⁴ Amurrular hakkında bilgi edinmek için bkz: Albert T. Clay, *The Empire of the Amorites*, Yale University Press, New Haven 1919; Kathleen M. Kenyon, *Amorites and Canaanites*, The Oxford University Press, London 1966; Giorgio Buccellati, *The Amorites of the Ur III Period*, Naples 1966; Alfred Haldar, *Who Were the Amorites?*, Leiden 1971; F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 98-100; Bill T. Arnold, *Who were the Babylonians?*, Leiden 2005; E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 26-30; K. Köroğlu, a. g. e., s. 96-97; Joan Oates, *Babil. Çeviren: Fatma Çizmeli*, Ankara 2004, s. 57-62; Robert M. Whiting, “Amorite Tribes and Nations of Second Millenium Western Asia”, *Civilizations of the Ancient Near East*, Vol. I-II, 2nd

kentlerini de ellerine geçireceklerdir. Amurrular'ın söz konusu bölgelere girmesiyle birlikte buralarda yaşayan kavim gruplarıyla karışıp kaynaşmalar meydana gelmiş, bu da etnik yapıyı önemli ölçüde değiştirmiştir.

Sami kavimlerin üçüncü büyük göç hareketi, MÖ. 11-9. yüzyıllar arasında vuku bulan ve Asur krallarını uzun süre meşgul eden Arami göçleridir.⁵ Samiler'in dördüncü büyük göçü ise, MS. 7. yüzyılda cereyan eden müslüman Araplar'ın başta Mezopotamya olmak üzere, bir taraftan Filistin ve Suriye'ye, diğer taraftan da Mısır'a ve Kuzey Afrika'ya yayılmaları hadisesidir. Bu yayılma İber yarımadası da dâhil olmak üzere, Afrika'nın kuzeybatı ucundan Asya'nın ortalarına, hatta Hindistan içlerine kadar devam edecek ve bir müddet için de olsa, bu bölgeler Arap hâkimiyeti altında kalacaklardır.⁶

Samiler'in anayurdu meselesi ve Sami kavimlerin gerçekleştirdiği göçler hakkında verdiğimiz bu özet bilgiden sonra, şimdi de ilk Sami göç dalgasıyla gelen ve dünya tarihinin bilinen ilk imparatorluğunu kuran Akkadlar'ı biraz daha yakından tanımayla çalışalım.

edition, New York 2006, s. 1231-1242; E. Memiş- C. Bülbül, *Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2012.

⁵ Aramiler hakkında bilgi edinmek için bkz: F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 232-236; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 9. Baskı, Konya 2009, s. 173-180; Ş. Günaltay, *Yakın Şark III (Suriye ve Filistin)*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 133-160; Paul E. Dion, "Arameans and Chaldeans", *The Babylonian World*, 2007 USA, s. 288-298; Amelie Kuhrt, *The Ancient Near East c. 3000-330 B. C. , Vol. II*, 1995 USA, s. 393-401; A. R. Millard, "Assyrians and Arameans", *Iraq*, vol. 45, No. 1, Papers of the 29 Rencontre Assyriologique Internationale, London, 5-9 July 1982 (Spring, 1983), s. 101-108; E. Memiş- C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s. 135-142.

⁶ Ş. Günaltay, *Yakın Şark III (Suriye ve Filistin)*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 34, n. 50.

b) AKKAD DEVRİ VESİKALARI

Bu devre ait orijinal vesikaların sayısı çok azdır. Bunların başında **Sargon** ve **Naram-Sin**'in zafer abideleri, **Sarpul Kaya Kitabesi** ve **Maniştusu Obeliski** gelmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse, yukarıda adları geçen eserler dışında, bu devir olaylarını anlatan tabletlerin çoğu daha sonraki zamanlarda kopya edilmişlerdir. Bu tabletler, Nippur ve Ur arşivlerinde ele geçirilmiştir. Birçok bilim adamı tarafından zaman zaman neşredilen bu tabletlerin en son neşri, **Hans Hirsch**⁷ tarafından gerçekleştirilmiştir. Bunlar arasında önemli olayları kaydeden kronikler, “**ominalar**” denilen fal metinleri gibi vesikalar vardır. Fakat Akkadlar çağı için özellikle mitolojiler değerli vesikalardır. Bunların dışında sene isimleri, lügatler ve hatta coğrafya metinleri (KAV 92) de tamamlayıcı bilgiler verirler.

Akkad devrine ait efsanelerin en ünlüsü, “**Mücadelenin Kralı**” anlamına gelen “**Şartamhari**” metinleridir.⁸ Bu metinlerde Akkad kralı Sargon ile torunu Naram-Sin'in uzak ülkelere yaptıkları seferler anlatılır. Söz konusu metinler 3 nüsha halinde ele geçmiş olup, buluntu yerleri; Mısır'da Amarna arşivi, Anadolu'da Hattuşaş ve Mezopotamya'da da Babil kentidir.

Yukarıda zikredilen KAV 92 numaralı metin, Akkadlar dönemi coğrafyası için son derece önemli bir vesikadır.⁹ Bu tabletin üzerinde o zamanki bilgilere göre çizilmiş bir dünya

⁷ Hans Hirsch, *AfO XX*, 1963, s. 1-80.

⁸ Şartamhari metinleri için bkz: H. G. Güterback, *Zeitschrift für Assyriologie*, Berlin 1938, Sayı 44, s. 67-68.

⁹ Bu metin için bkz: *AfO XVI*, 1952/53, s. 3-5.

haritası yer almaktadır. Bu tabletin arka yüzünde ise haritada yer alan garip memleketler hakkında bilgi verilmiştir.¹⁰

Elam'daki (İran) Sus kazılarında bulunan çivi yazılı vesikaların yayınlanması, Akkadlar çağı hakkındaki bilgilerimizi artırmıştır. Gerçekten bu kazılarda Akkad kralı **Naram-Sin**'in Avan Sülalesi krallarından **Hita** ile yapmış olduğu antlaşmanın metni ele geçmiştir. Sümer Kral Listesi olarak bilinen WB. 444'te de Avan Sülalesi'nden söz edilmektedir. Bunlardan başka, Sultantepe ve Boğazköy'de de Naram-Sin dönemine ait **"naru"** metinleri ele geçirilmiştir.¹¹

Bu devre ait arkeolojik vesikaları da yabana atmamak lazımdır. Bu cümleden olmak üzere, Tel Bırak'ta kazı yapan Mr. Mallowan, Akkadlar çağına ait bir kalenin temellerini bulmuştur. Temellerde Naram-Sin'in adının yazılı olduğu tuğlalar keşfedilmiştir.¹² Bu temellerin kalınlığı 11 metredir. Bu durum bize gösteriyor ki, Naram-Sin bu kaleyi karargâh olarak inşa ettirmişti.

Ayrıca Kerkük civarındaki Nuzi (Yorgan Tepe) ve Arappa kazılarında Akkad devrine ait tabletler bulunmuştur. Bu tabletlerdeki şahıs isimleri Hurrice olduğundan, o zamanlar henüz buralara Samiler'in gelmediğini ve bölge halkının Hurrili olduğunu anlıyoruz. Mari kazılarında da Akkad krallarına ait adak eşyaları bulunmuştur. Bir de Kıbrıs adasında, üzerinde **"Tanrı Naram-Sin'in kölesi Mar-İştar"**¹³ yazılı bir silindir

¹⁰ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 75.

¹¹ Naru metinlerinin Sultantepe'de bulunan nüshası için bkz: O. R. Gurney, *Anatolian Studies V*, 1955, s. 95; aynı metnin Boğazköy'de bulunan Hititçe nüshası için bkz: H. Otten, *AfO XXII/1968/1969*, s. 11.

¹² Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İÖ. 3000-323)*. Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s. 90.

¹³ Söz konusu silindir mühür üzerindeki "Tanrı Naram-Sin" ibaresi, Akkad kralı Naram-Sin'in kendisini "tanrı-kral" olarak gördüğünün en belirgin işaretidir.

mühür¹⁴ bulunmuştur. Uruk'ta da Sargon'un kızı **Enheduanna**'ya ait bir adak eşyası ele geçirilmiştir.¹⁵

c) AKKAD DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Akkad Devleti'ni kuran ve onu neredeyse bütün Önasya'yı kapsayan bir imparatorluk haline getiren **Sargon**'dur. Prof. Dr. Füzûzan Kınal'a göre, Sargon'un menşei ile ilgili efsaneler, onu Kiş şehri ile münasebettar gösterir. Bu durumu Sümer Kral Listesi (WB. 444) teyid ettiği gibi, Sami kavimlerin Orta Mezopotamya'ya yerleşmiş olmaları da bu hakikate uygun düşer.¹⁶

Günümüz tarihçilerinin ona verdiği isim, **Büyük Sargon**'dur. Eski Yakın Doğu'nun en dikkate değer siyasal kişiliklerinden biri olan Sargon, aynı zamanda başarılı bir komutan ve uzak görüşlü bir devlet adamıydı. Onun başardığı işler insanüstü faaliyetler olarak değerlendirildiğinden, doğumundan ölümüne kadar bütün hayatı efsanelere büründürülmüştür.¹⁷ Onun doğumunu anlatan efsane **Musa**'ya (Exodus II, 5) daha sonra da Roma'yı kuran **Romus** ve **Romulus** kardeşlere mal edilmiştir.¹⁸ Başka bir tradisyona göre ise, Fırat kenarındaki **Azupiranu** şehrinde bir bahçıvan onu nehirdeki bir sepetin içinde bulmuş ve kendi çocuklarıyla birlikte büyütülmüştür. Bahçıvanın evlatlığı Sargon büyüyünce yakışıklı ve güçlü bir delikanlı olmuştur. Tanrıça İştar, bu

¹⁴ F. Kınal, "İlkçağda Kıbrıs", *Belleten* 111, Ankara 1964, s. 192.

¹⁵ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 75.

¹⁶ A. g. e., s. 75.

¹⁷ S. N. Kramer, *Sümerler*. Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 86.

¹⁸ H. Demircioğlu, *Roma Tarihi*, 1. Cilt, TTK Yayını, Ankara 1953, s. 36-37; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2012, s. 284; S. Atlan, *Roma Tarihinin Ana Hatları*, 1. Kısım, İ. Ü. E. F. Yayını, İstanbul 1970, s. 10.

yakışıklı adama âşık olmuş ve ona Sümer ve Akkad memleketlerinin hâkimiyetini vermiştir.

Sümer Kral Listesi (WB. 444) ise Akkad Devleti'nin kuruluşu hakkında şu bilgiyi vermektedir: **“Uruk silahla vuruldu, krallık Agade'ye geçti. Hurma bahçivanının evlatlığı, sonraları Kiş kralı Ur-Zababa'nın sakisi olan Sargon kral oldu. Agade'yi kurdu ve 56 sene idare etti.”**¹⁹

Sargon'un asıl adının ne olduğunu bilmiyoruz. **“Gerçek Kral”** anlamına gelen **Şarru-Kenu**²⁰ ismini herhalde kral olduktan sonra almış olmalıdır.

Sargon'un IV. Kiş Sülalesi kralı **Ur-Zababa**'nın önce sakisi, sonra da komutanlarından biri olduğu anlaşıyor. III. Uruk Sülalesi'nin güçlü kralı Lugalzagesi, Ur-Zababa'nın iktidarı döneminde Kiş'i almak üzere saldırıya geçmiş, ancak Kiş kralının emrinde bir komutan olan Sargon, Lugalzagesi'yi mağlup etmişti. Sargon, III. Uruk kralının hâkimiyeti altında bulunan Güney Mezopotamya'yı tümüyle zaptetmiş, Nippur'a kadar, **Ur, Uruk** ve **Larsa** gibi önemli şehirleri ele geçirmişti. Demek oluyor ki, Lugalzagesi'nin saldırılarına karşı Kiş Krallığı'nın sınırlarını korumakla işe başlayan Sargon, Lugalzagesi'yi mağlup edince, doğal olarak, onun hâkimiyeti altındaki şehirlerin de yeni sahibi olmuştu. Yani Sargon başlangıçta Kiş Krallığı'na rakip olmamış ve onu yıkmamıştı. Bilakis, Agade (Akkad) memleketinde yeni bir şehir kurarak, buraya **Babu-ilum (Tanrı'nın Kapısı)** adını vermişti. Bu kentin adı, daha sonraki dönemlerde **Babil** olarak anılacaktır.

¹⁹ F. Kinal, a. g. e., s. 76.

²⁰ Şarru-Kenu, “Gerçek Kral” ya da “kral meşrudur” anlamlarına gelmektedir. Bu konuda bkz: Marc Van De Mieroop, a. g. e., s. 86.

Sargon'un Kiş şehrini ve eski efendisi Ur-Zababa'yı nasıl ve ne zaman ortadan kaldırdığını bilmiyoruz. Yalnız **Naram-Sin** devrine ait bir vesikada devletin kuruluşu şöyle anlatılıyor: **“Atam Şarrukenu (Sargon) Uruk şehrini yıktı. Kişlilerin hürriyetlerini verdi, burunlarındaki halkaları ve ayaklarındaki zincirleri kırdı.”** Bütün bu rivayetlerden çıkan tarihi gerçek şudur ki, **Sargon** önce Güney Mezopotamya'daki Sümer şehirlerini zaptetmiş, ardından da Kiş Krallığı'nı ortadan kaldırmıştı. Mısır'da ilk firavun **Menes**²¹, nasıl Aşağı ve Yukarı Mısır'ı birleştirip I. Sülale'yi kurduysa, Sargon da Mezopotamya'da benzeri bir icraatı gerçekleştirmiş, kuzeyin Samileri ile güneyin Sümerleri'ni tek bir idare altında toplamayı başarmıştı.

Sargon böylece Mezopotamya'da siyasi birliği sağladıktan sonra kendisini **“Şarkışşati”** yani **“Dünya Kralı”** ilan etmişti. Bundan sonra onu dört bir yönde seferlerde görüyoruz. Ancak bu seferlerin zamanını tespit edemiyoruz. Bununla birlikte önceliği, prehistorik devirlerden beri Basra Körfezi ticareti yüzünden Sümer ülkesi ile rekabet eden Elam memleketine vermiş olabileceğini tahmin edebiliriz.

Akkad Devleti'nin kurulduğu MÖ. 2350'lerde Elam memleketinde de birçok küçük şehir devleti vardı.²² Bunlar arasında en kuvvetlisi **Avan** olmalı idi. Zira Sümer Kral Listesi'nde bu kentin, Er Sülaleler II Devri'nde bir süreliğine de olsa, Sümer memleketine hâkim olduğu belirtilmektedir. Sargon'a ait vesikalarda Avan kralı **Luhhişsan** ile Warahşa (Barahşi) kralının Sargon'la ittifak yaptıkları bildirilir. Böylece

²¹ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, s. 77.

²² Aynı devirde Anadolu'da da birçok şehir devletinin mevcut olduğu, Şartamhari metinleri vasıtasıyla öğrenilmektedir.

Sargon, Basra Körfezi'ne doğudan gelebilecek herhangi bir müdahaleyi önlediği gibi, memleketin muhtaç olduğu taş ve madeni de bu ülkeden temin edebilecekti.²³

Fakat Sargon'un asıl ünü, ilk defa onun tarafından gerçekleştirilen **“Bati'nın Fethi”**nden sonra olmuştur. Zira Basra Körfezi'ndeki ticaretin şah damarının Fırat Kervan Yolu olduğunu Sargon anlamış ve bu yol üzerindeki başlıca kervan menzillerini tek tek zaptetmiştir.²⁴ Bir vesikada: **“Fırat kenarındaki Tuttul şehrini zaptedince, bu şehrin tanrısı Dagan'a kurbanlar sunduğu, bunun üzerine adı geçen tanrının Mari, İbla ve İarmuti memleketlerinin hâkimiyetini Sedir ormanlarına (Amanoslar) ve Gümüş dağlarına (Toroslar) kadar Sargon'a verdiği”** belirtilmektedir.²⁵

Yukarıdaki metinde zikredilen Sedir ormanlarının Amanoslar, Gümüş dağlarının da Toroslar olduğu hususunda tam bir fikir birliği vardır. Şartamhari metinlerinde, Sargon'un, mevcudiyetini Asur Ticaret Kolonileri vesikaları ile bildiğimiz Puruşanda şehrine²⁶ askeri bir sefer düzenlediği ve bu şehri zaptettiği anlatılır. Sargon'un Anadolu'ya girdiği, daha sonraki dönemlere ait Hitit vesikaları ile de doğrulanmıştır. Zira bir Hitit vesikasında, Eski Hitit Devleti krallarından I. Hattuşili,

²³ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 77.

²⁴ MÖ. 2. Binyıl Anadolu'sunda güçlü bir devlet kuran Hitit kralları da Fırat Kervan Yolu'nun Kuzey Suriye ticareti açısından önemini kavramışlar ve bu yolu kontrol altında tutabilmek için büyük çaba sarfetmişlerdir.

²⁵ G. A. Barton, *Inscriptions of Sumer and Akkad*, s. 109; F. Kinal, a. g. e., s. 77.

²⁶ Puruşanda'nın Aksaray yakınlarındaki Acemhöyük olduğu ileri sürülmektedir. Bu hususta bkz: T. Yiğit, *Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2000, s.6.

“kendisinden önce Akkadlı Sargon’un Fırat nehrini geçtiğini” bildirir.²⁷

Anlaşıldığı kadarıyla, Sargon İmparatorluğu’nun hudutları doğuda Karun nehrinden batıda Akdenize, kuzeyde Orta Anadolu’dan güneyde Basra Körfezi’ne kadar uzanıyordu. Hatta Eski Babil devrinde kopya edilen bir vesikada Sargon’un **“Kaptara”** denilen Girit adasına (Tevrat’taki Kaftor adası) da askeri bir sefer düzenlediği belirtilmektedir. Minos III devrinden (MÖ. ca. 2350-2100) itibaren Girit’te Babil’in çıplak tanrıça figürlerine rastlandığı için, Sargon’un bu adayı da zaptetmiş olabileceği ileri sürülmüştür. Ancak biz, henüz yeterince deniz kuvveti olmayan Akkadlı Sargon’un, Akdeniz’in ortasında yer alan Girit’i ele geçirebileceği kanaatinde değiliz.

Böylece Sargon, iktidarda kaldığı 56 yıl içerisinde zaferden zafere koşarak²⁸, dünya tarihinin bilinen ilk imparatorluğunu kurmuştu. Fakat o da, diğer bütün büyük adamlar gibi ölümünden sonra efsaneleştirilmiştir. Sargon’un akıbeti, British Museum’daki bir Babil kroniğinden öğrenilmektedir. Buna göre Sargon, iktidarının sonlarına doğru tanrının gazabına uğramış ve bu yüzden açlık, kıtlık, isyan gibi çeşitli felaketler baş göstermişti. Söz konusu vesikada, Sargon’un bir suikaste kurban gittiği anlatılmaktadır. Bulunan bir ciğer modeli üzerinde ise: **“Sargon ile askerlerini bir sarnıca kapatıp**

²⁷ H. G. Güterbock, *JCS* 18, 1964, s. 1; Ayrıca, Kültepe’de Akkadlı Sargon’a ait bir tabletin bulunması da Sargon’un Anadolu’ya girdiğinin bir kanıtı olarak kabul edilebilir. Bu hususta geniş bilgi edinmek için bkz: Cahit Günbattı, “Kültepe’den Akkadlı Sargon’a Ait Bir Tablet”, *Archivum Anatolicum*, Sayı 3, Ankara 1997, s.131-155.

²⁸ Sargon’un iktidarı boyunca en az 34 kez savaştığı, kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bu hususta bilgi edinmek için bkz: K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s. 77.

öldürdüler” denilmektedir.²⁹ Ancak bu Sargon’un Agadeli Sargon mu yoksa Asurlu Sargon mu olduğu tartışmalıdır.

d) SARGON’UN HALEFLERİ ZAMANINDA AKKAD İMPARATORLUĞU

Sargon’un **Rimuş** ve **Maniştusu** adlarında iki oğlu vardı. Bu büyük devlet adamı, oğullarına, koca bir dünya devletini miras olarak bırakmıştı. Bu imparatorluğun içinde dilleri, dinleri ve etnik kökenleri farklı birçok kavim yaşıyordu ve bunların her biri, Sargon’un kendilerine yüklemiş olduğu ağır vergilerden kurtulmak istiyorlardı. Şurası muhakkaktır ki, dil ve din birliğinden yoksun olan bu büyük imparatorluğu yönetmek gerçekten zordu.

Sümer Kral Listesi’ne (WB. 444) göre, Sargon’un ölümü üzerine yerine evvela büyük oğlu **Rimuş**, sonra da diğer oğlu **Maniştusu** geçmiş gibi gösterilmiştir. Bu durum, yani Rimuş’tan sonra kendi oğlunun değil de kardeşinin tahta çıkması keyfiyeti, Akkadlar gibi baba erkil toplumlar için doğal olmayan bir durumdur. Diğer taraftan, bu iki kardeşe ait vesikalar, Rimuş’un daha ziyade imparatorluğun güney ve batısındaki memleketlerle, Maniştusu’nun ise kuzey ve doğu ülkeleriyle uğraştıklarını göstermiştir. Örneğin Rimuş’a ait bir vesikada **Ur, Uruk, Umma, Lagaş** ve **Kazallu** gibi şehirlerin isyan ettikleri bildirilir. Hatta belki de Elam ve Warahşa memleketleri de aynı zaman dilimi içerisinde ayaklanmışlardı.³⁰ **Rimuş**, seferde kolaylık olması için **Diyala nehri** civarında kendi adını verdiği yeni **DUR-Rimuş** kalesini yaptırmıştı. Bu gibi tehlikeli haller ve Akkad İmparatorluğu’nu tek başına idare

²⁹ F. Kinal, a. g. e., s. 78.

³⁰ S. N. Kramer, *Sümerler*. Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 89.

etmenin zorluğu karşısında Rimuş'un, idareye kardeşini de iştirak ettirdiği ve devleti birlikte yönettikleri, hatta belki de memleketi bir nevi paylaştıkları tahmin edilebilir.³¹

Sümer Kral Listesi, Rimuş'a 9, Maniştusu'ya ise 15 senelik iktidar süresi vermektedir. Buna göre, Sargon'un ölümünden sonra tahta evvela büyük oğlu Rimuş'un geçtiği, fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi, idari zorluklar yüzünden, daha sonra imparatorluk topraklarının iki kardeş arasında paylaşıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Rimuş, idaresinin 9. senesinde bir suikast sonucu ölünce, Maniştusu, memleketin tek hâkimi olarak kalmış, aradan 6 yıl geçtikten sonra, iktidarının 15. senesinde o da bir suikaste kurban gitmekten kurtulamamıştı.³² Bunun üzerine Akkad tahtına Rimuş'un oğlu **Naram-Sin** geçmişti.³³

Sargon'un halefleri arasında Naram-Sin gerçekten dedesine layık bir torun olmuş ve bütün hareketlerinde dedesini izlemiştir. Agade kentindeki taht değişikliği üzerine, aralarında Mari ensisi **Migir-Dagan**'ın da bulunduğu güneydeki bütün Sümer şehirleri (**Ur, Uruk, Nippur, Umma, Lagaş** vs.) Kiş şehrinde bir araya gelerek Naram-Sin'e karşı bir ittifak oluşturmuşlardı. Bu olayı, Naram-Sin zamanında Lagaş ensisi

³¹ F. Kinal, a. g. e., s. 78.

³² Önce kurucu kral Sargon'un, ardından büyük oğlu Rimuş'un ve ondan sonra da Sargon'un diğer oğlu Maniştusu'nun suikaste kurban gitmeleri, Akkad kraliyet ailesi içerisinde birtakım iç çekişmelerin yaşandığı kanaatini uyandırmaktadır. Kimbilir belki de Maniştusu, ağabeyi Rimuş'u, tahtın yegâne sahibi olmak ve devleti istediği gibi yönetmek için bizzat kendisi öldürtmüştü. Bu durumu içine sindiremeyen Rimuş'un oğlu Naram-Sin de, babasının intikamını almak için amcası Maniştusu'yu ortadan kaldırmış olabilir.

³³ Normal şartlarda Maniştusu'dan sonra yerine kendi oğlunun geçmesi gerekirken, Rimuş'un oğlu Naram-Sin'in Akkad tahtına geçmesi iki ihtimali akla getirmektedir. Ya Maniştusu'nun yerine geçecek bir varisi yoktu ya da Naram-Sin, taht üzerinde hak iddia edebilecek bütün varisleri ortadan kaldırmıştı. Bize göre, ikinci ihtimal daha mantıklı görünmektedir.

olan **Lugal Uşumgal**'ın raporu da doğrulamaktadır.³⁴ Diğer taraftan, bu devirde Anadolu şehirleri de Akkad kralına karşı ayaklanmışlardı. Hatti kralı **Pampa**'nın önderliğinde bir araya gelen 17 Anadolu kralı, Sargon zamanında kaybettikleri bağımsızlıklarını yeniden kazanabilmek amacıyla büyük bir mücadelenin içerisine girmişlerdi. Boğazköy arşivinde bulunan bir Şartamhari metninde (KBo III, 13), bu olay, bütün ayrıntılarıyla gözler önüne serilmektedir.³⁵ İlk 7 satırı kırık olan metnin 8. satırından itibaren, Anadolu şehirlerine karşı verilen savaş, Naram-Sin'in ağzından şöyle anlatılmaktadır:

- 8. Bana karşı bütün memleketler isyan ettiler.**
- 9. Guşua kralı Anmanailu, Pakki kralı Bumanailu**
- 10. Ulluwi (Ullama) kralı Lupanailu, sonra... kralı... İnmpailu**
- 11. Hatti kralı Pampa, Kaniş kralı Zipani, ... kralı Nur-Dagan**
- 12. Amurru kralı Huwaruwaş, Paraşi kralı Tişenki**
- 13. Armanu kralı Mudakina, Sedirdağları kralı İşgippu**
- 14. Larak kralı Ur-Larak, Nikku kralı Ur-Banda**
- 15. Türki kralı İlşu-Nail, Kursaura kralı Tişbinki**
- 16. Toplam 17 kral, ki onlar savaşa girdiler ve ben onları vurdum.**

³⁴ F. Kinal, a. g. e., s. 79.

³⁵ H. G. Güterbock, *Zeitschrift für Assyriologie, Berlin 1938, Sayı 44*, s. 67-68; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, 3. Baskı, Konya 2009, s. 58-59. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi, Boğazköy (Hattuşaş) arşivinde ele geçirilen KBo III, 13 numaralı metin Hitit dilinde ve Hitit çivi yazısıyla yazılmıştır. Belli ki bu metin, Hititler zamanında Akkadça orijinalinden Hititçe'ye tercüme edilmiştir.

- 17. Hurrilere karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra (tanrılara) şarap takdim ettim.**
- 18. O zaman savaşçılara binlerce düşman askeri hiç mukavemet etmedi.**

Metnin çok bozuk olan arka yüzünde, geceleyin düşman karargâhına bir baskın yapıldığı ve onların yenilgiye uğratıldığı anlatılmakta, alınan ganimetlerden eksik cümleler halinde bahsedilmektedir.³⁶

Şartamhari metinlerinin Anadolu'da Hattuşaş (Boğazköy) arşivinde ele geçirilen bu kopyasından (KBo III, 13) anlaşıldığına göre, MÖ. 3. Binyıl sonlarında (MÖ. 2250-2200) Anadolu'da büyük bir devlet yoktu. Hemen her şehirde bir küçük krallık hüküm sürüyordu. Aralarında hâkimiyet mücadelesi yaptıklarına şüphe olmayan bu küçük krallıklar, dışarıdan bir tehlike geldiği zaman, aralarında hemen birleşerek, tek bir güç halinde mücadele etmesini de biliyorlardı. Gerçekten, bu vesikada da belirtildiği üzere, aralarında bir Türk kralının da bulunduğu 17 şehir devleti, içlerindeki en güçlü kralın, Hatti kralı Pampa'nın liderliğinde hemen birleşmişlerdi. Ancak ne yazık ki, Anadolu şehirlerinin oluşturduğu bu koalisyon, Akkad kralı Naram-Sin tarafından mağlup edilmişti.³⁷

Naram-Sin, Anadolu krallarının oluşturduğu koalisyonu yendikten ve çok sayıda ganimet aldıktan sonra memleketine dönmüştür. Bu ganimetler arasında bakırdan ve gümüşten

³⁶ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 22; E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, 3. Baskı, Konya 2009, s. 59.

³⁷ E. Memiş, "MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da Türkler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 53, İstanbul 1988, s. 37.

yapılmış eşyalar çoğunluğu teşkil etmektedir.³⁸ Naram-Sin'in Anadolu krallarını yendikten sonra bu ülkeyi kendi valileri ile yönetmek yerine, yeterince ganimeti aldıktan sonra çekip gitmesi, onun yapmış olduğu seferin bir cezalandırma ve ganimet elde etme seferi olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Belki de o, Anadolu gibi uzak bir ülkeyi, o günün ulaşım şartları içerisinde, Mezopotamya'dan idare etmenin zorluğunu anlamış ve böyle davranmıştı. Fakat yine de Akkadlar, bu sefer sayesinde Anadolu'nun yeraltı ve yerüstü zenginliklerini tanıma fırsatını elde etmişlerdi. Bununla birlikte, Akkad kralı, Amanos bölgesini kontrol altına almayı ihmal etmemişti. Nitekim Ur'da bulunmuş olan Akkadça bir metinde: **"... (Tanrı) Nergal, kudretli Naram-Sin için yolu açtı ve ona Arman'ı ve İbla'yı verdi ve ona Amanos'u, Sedir Dağı'nı ve Yukarı Deniz'i bağışladı"**³⁹ şeklinde bir ifade yer almaktadır. Yine aynı metnin bir başka yerinde: **"O, Amanos'u, Sedir Dağı'nı itaati altına aldı"**⁴⁰ denilmektedir.

Yukarıdaki ifadelerden, Akkad imparatorunun, Anadolu'nun zenginliklerini çok çabuk tanıdığı ve vakit kaybetmeden Amanos Bölgesi'ni kontrolü altına aldığı neticesini çıkarmak mümkündür. Belki de, Şartamhari metinlerinde adı geçen Sedir Dağı kralı **İşgippu**, Naram-Sin'in bu kadar kısa zamanda tekrardan ülkesi üzerine geleceğini tahmin etmemiş olmalı ki, müttefiklerini yardıma çağırıpamamıştı. Böylece inşaatlar için son derece kaliteli sedir, servi ve şimşir ağaçlarının yetiştiği Amanos Bölgesi, Akkad İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmişti. Hakikaten, inşaatlar için gerekli temel maddelerin başında yer alan

³⁸ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 25.

³⁹ J. B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, Princeton 1955, s. 268.

⁴⁰ Sütun II, satır 25 vd; karşılaştırınız: A. Ungnad, *Subartu*, Leipzig 1934, s. 237.

kerestenin, Mezopotamya'da mevcut olmadığı gerçeği göz önünde bulundurulursa, Amanos ve Sedir dağlarının, Mezopotamya ekonomisi için ne kadar önemli olduğu, daha iyi anlaşılır.⁴¹

Anadolu, Amanos Bölgesi'ni Akkadlar'ın lehine kaybetmekle, güneydoğu sınırındaki güvenliğini de tehlikeye sokmuş oluyordu. Gerçekten, Amanos geçitleri, Akkadlar'ın eline geçtiği için, Mezopotamya kavimleri, diledikleri zaman Anadolu içlerine rahatlıkla girebilirlerdi. Nitekim Akkad İmparatorluğu yıkıldıktan sonra (MÖ. 2150'ler) bile, Mezopotamya'da oturan kavimlerin Amanosları ellerinde tuttuklarını ve bu bölgenin ormanlarından yararlandıklarını gösteren belgeler vardır.⁴²

Bu yazılı vesikaların yanında, Naram-Sin'in Anadolu seferinin arkeolojik delilleri de vardır. Örneğin Habur nehrinin en doğudaki kolunun doğusunda yer alan Tel Bırak kazılarında 11 metre kalınlığında duvarları olan bir kalenin temelleri üzerinde Naram-Sin'in adının yazılı olduğu kerpiç tuğlalar ile Troya II tabakasının karakteristiği olan **“depas kaplar”** ile **“maskeli kaplar”**dan bulunmuştur.⁴³ Bundan başka, Diyarbakır civarındaki Pir Hüseyin köyünde Naram-Sin'e ait bir stelin parçası bulunmuştur.⁴⁴

Naram-Sin'in Elam seferi ise bir **“Naru”** metninde⁴⁵ heyecanlı bir macera romanı gibi şöyle anlatılmaktadır: **“Vücutları Hurri kuşları gibi tüylü ve yüzleri kargaya benzeyen Umman Mandalar (barbarlar) evvela**

⁴¹ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 26.

⁴² E. Memiş, *a. g. e.*, s. 26, n. 11.

⁴³ Troya II'deki kap çeşitleri için bkz: Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, 2. Baskı, İstanbul 1999, s. 103-104.

⁴⁴ F. Kinal, *a. g. e.*, s. 79, n. 36.

⁴⁵ Naru metinleri, taşlara yazılacak kitabenin tablet üzerindeki nüshasıdır.

Puruşhanda'yı, sonra Subartu, Gutium, Elam ve nihayet Meluhha'yı (İndüs vadisi) 90 bin kişilik ordularıyla istila etmişlerdi. Naram-Sin, bunlara taarruz etmeleri için askerlerine emir verdi ve dedi ki: eğer kanları akarsa onlar da bizim gibi ölümlü insanlardır. Eğer kanları akmazsa, onlar ebedi cinlerdir, Enlil'in yaratıklarıdır. Sonra bu mahlûklardan 12 tane esir alındı ve bunların kanları aktığı için, Manda cenkçilerinin de kendileri gibi Âdemoğlu oldukları anlaşıldı. Ne var ki, vukubulan savaşta Akkad orduları yenildi. Bunun üzerine Naram-Sin, bir orakel (fal) açtırdı. Fakat falın sonucu olumsuz çıkmasına rağmen, tekrar taarruz edildi. Akkad ordusu, falda çıktığı gibi yine mağlup oldu. Bereket versin ki, tam bu sırada iyiliksever tanrı Ea (Enki) devreye girdi ve zaferi Naram-Sin'e vermek suretiyle olayın sonunu tatlıya bağladı.”⁴⁶

Prof. Dr. Fûruzan Kınal, yukarıda sözünü ettiğimiz Naru metninde geçen **“Umman-Mandalar”**ın daha sonra Akkad İmparatorluğu'nu çökertecek olan Gutiler olduğu düşüncesindedir.⁴⁷

Tardunni Kaya Kabartması ve Sarpul Kaya Kitabesi, Naram-Sin'in Zağros dağlarında ve Elam memleketinde yaptığı savaşların arkeolojik delilleri olarak kabul edilir. Naram-Sin'in Zağros dağlarında yaşayan **Lullubiler**'in kralı **Annubani**'ye karşı kazandığı zafer ise, Sanat Tarihi kitaplarında yer alan meşhur Zafer Steli ile ebedileşmiştir.⁴⁸

⁴⁶ F. Kınal, a. g. e., s. 79.

⁴⁷ A. g. e., aynı yer.

⁴⁸ Söz konusu zafer steli Babil yakınındaki Sippar'da dikilmiştir. Naram-Sin'den bin yıl kadar sonra Elam Kralı tarafından Sus'a götürülmüştür. Bu eser günümüzde Paris'teki

Fakat bundan sonra Naram-Sin'i ve Agade kentini ezen ve Sümer'in tümünü ortadan kaldırmakla tehdit eden ölümcül felaket geldi. Bu felaket, doğudaki dağlardan gelen barbar Gutiler'in istilasıydı. Bu barbar kavmin yaptıklarını bize en iyi anlatan vesika, **“Agade'nin Laneti: Öcü Alınan Ekur”** isimli şiirsel bir belgedir.⁴⁹ Bu şiir, Guti felaketinden yüzlerce yıl sonra yaşayan Sümerli bir şair tarafından, Agade'nin çoktandır terk edilmiş, harap ve ıssız bir yer olduğu sırada yazılmıştı. Yıkıcı Guti istilasının arkasında yatan nedenleri araştıran şair, doğru olduğundan hiç kuşku duymadığı cevabı vermekte ve bize Naram-Sin'in işlediği bir günah hakkında henüz başka kaynaklarda yer almayan bilgileri aktarmaktadır. Şaire göre Naram-Sin Nippur'u yağmalamış ve Enlil tapınağına karşı her türlü saygısızlığı yapmıştı. Bu nedenle de Enlil, Agade'yi yakıp yıkmaları ve sevgili tapınağının öcünü almaları için, dağlarda yaşayan Gutiler'i harekete geçirerek aşağıya indirmişti. Ayrıca Sümer panteonunun sekiz tanrısı, liderleri Enlil'in ruhunu yatıştırmak amacıyla Agade'yi ebediyen ıssız ve metruk kalması için lanetlemişlerdi. Şairimize göre, tanrıların bu laneti aynen gerçekleşmiş ve Agade hakikaten ıssız ve metruk kalmıştır.

Şairimiz eserine, bir yandan Agade'nin yükselişini simgeleyen gücü ve şanı, öte yandan da düşüşünden sonra üzerine çöken ıssızlık arasındaki karşıtlığı ortaya koyan bir girişle başlamaktadır. Yazının ilk dizesi şöyledir: **“Sonra Enlil çatılmış kaşlarıyla, Kiş halkını Gök Boğası gibi öldürüp, azametli bir öküz gibi Ereğ'in (Uruk'un) evini yerle bir ettikten sonra, vakti geldiğinde Agade kralı Sargon'a**

Louvre Müzesi'nde teşhir edilmektedir. Bu konuda bilgi edinmek için bkz: K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s. 81.

⁴⁹ S. N. Kramer, *Sümerler*. Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 90.

yukarıdaki ülkelerden aşağıdaki ülkelere kadar hükümrانlık ve krallık verdi.”

Şairimiz bundan sonraki olayları şöyle özetlemektedir: Daha sonra koruyucu tanrıça İnanna'nın şefkati ve koruyuculuğu altında Agade kenti zengin ve güçlü oldu. Kentin binaları altın, gümüş, bakır, kalay ve Lapislazuli⁵⁰ taşlarıyla doldu. Yaşlı kadınları ve erkekleri bilgece öğütler verdiler. Genç çocukları sevinçle doluydu; her yerden müzik ve şarkılar yayılıyordu; tüm çevre ülkeler barış ve güvenlik içinde yaşıyordu. Dahası, Naram-Sin kentin kutsal mekânlarını şana kavuşturmuş, surlarını dağlar kadar yükseltmiş ve kapılarını da sonuna kadar açmıştı. Batıdan **“tahıl bilmeyen”** göçebe **Martular** seçme öküzleri ve koyunlarıyla geldiler kente; **“kara ülkenin halkı” Meluhhalılar** egzotik çanak çömlekleriyle geldiler kente; doğudan ve kuzeyden yüklerini **“yük taşıyan eşekler”** gibi taşıyan **Elamlılar** ve **Subariler** geldiler kente; ovanın prensleri, kabile reisleri ve şeyhleri her ay ve yeni yılda armağanlarıyla geldiler kente.⁵¹

Ama sonra felaket geldi ya da şairimizin söyleyişle: “Agade kapıları nasıl da yere kapaklandılar; ... Kutsal İnanna, armağanlarını dokunmadan bırakıyor; Ulmaş'ta (İnanna'nın tapınağı) o kentten gittiğinden beri, kenti terk ettiğinden beri korku hüküm sürüyor; odasını terk eden bir genç kız gibi kutsal İnanna Agade'deki kutsal mekânı terk etti; silahlarını kuşanmış bir savaşçı gibi kente saldırdı, kentin göğsünü düşmana açtı.” Böylece çok kısa bir süre içinde, “beş gün geçmeden, on gün geçmeden”, hükümrانlık ve krallık makamı Agade'den alındı; tanrılar ondan yüz çevirdi ve Agade ıssızlaştı; Naram-Sin

⁵⁰ Lapislazuli: Afganistan'da çıkarılan kıymetli lacivert taş.

⁵¹ Yukarıdaki pasajda adı geçen çeşitli halklar, belli ki, Akkad kralı tarafından vergiye bağlanmışlardı.

dünyaya küstü, çuvalara büründü; savaş arabaları ve tekneleri kullanılmaz oldu, çürümeye bırakıldı.”

Peki, bu nasıl oldu? Şairimizin anlattığına göre, Naram-Sin, iktidarını sağlamlaştırdığı yedi yılda Enlil’in sözlerinin tersine hareket etti: Ekur’a ve onun korularına saldırımları ve harap etmeleri için askerlerine izin vermişti; bakır baltalar ve keserlerle Ekur binalarını yıktırmıştı, böylece **“ev ölü bir delikanlı gibi cansız yatıyordu.”** Gerçekten de “bütün ülkeler yere serilmişti.” Dahası, **“Tahıl Hasatı Yapılmayan Kapı”** denilen kapıda tahıl hasatı yaptı; **“Barış Kapısı’nı kazmayla parçaladı”**; kutsal kaplara saygısızlık etti ve Ekur’un ağaçlarını kestirdi; altın, gümüş ve bakır kaplarını öğüttürerek toz haline getirdi; yakılıp yıkılan Nippur’un bütün malını mülkünü, Enlil tapınağının yanına yanaşan teknelere yükleterek Agade’ye taşıttı.

Ama bunları yapar yapmaz, **“öğütler Agade’yi terk etti”** ve **“Agade’nin sağduyusu yerini budalalığa bıraktı”**. O zaman, **“Enlil, rakibi olmayan köpüren tufan, sevgili evine saldırdığı için felaket getirdi”**; gözlerini dağa çevirdi ve **“hiçbir egemenlik tanımayan bir halk olan”** Gutiler’i aşağı indirdi; **“onlar, yeryüzünü çekirgeler gibi kapladılar”**, öyle ki, güçlerinden kimse kaçamadı. Bütün Sümer’in karadan ve denizden irtibatı kesildi. **“Ulak, yolculuğunu sürdüremedi; denizci teknesiyle açılamadı... ; eşkiyalar yolları tuttu; ülkenin giriş kapıları balçığa döndü; çevredeki tüm ülkeler, kent duvarları ardında kötülük planlıyordu”**. Sonuçta uğursuz kıtlık Sümer’in üstüne çörelendi. **“Otlaklar kurudu, tarlalar ürün vermez oldu; dalyanlardan balık çıkmaz oldu, bağlar üzüm vermez oldu”**. Kıtlık yüzünden fiyatlar o kadar

yükseldi ki, bir kuzuya ancak yarım sila yağ ya da yarım sila tahıl veya yarım miskal yün alınır oldu.

“Sümer panteonunun en önemli sekiz tanrısı⁵², Enlil’in yarattığı insanlığın “hepsini sefalet, yokluk, ölüm ve perişanlıkla sindirip korkutmakla Enlil’in öfkesini yatıştırmanın tam zamanı olduğuna karar verdiler. Enlil’e dualarında Agade’nin de, tıpkı yıktığı Nippur gibi yıkılacağına yemin ettiler. Böylece bu sekiz tanrı “yüzlerini kente dönüp Agade’nin yıkılması için hep birlikte şu laneti söylediler” :

Ekur’a saldırmaya cüret eden, Enlil’e (karşı gelen) kent,

Ekur’a saldırmaya cüret eden, Enlil’e (karşı gelen) Agade,

Korulukların toz gibi yerle bir olsun, ...

Balçık (tuğlalar) dipsiz derinliklerine geri dönsün,

Balçık (tuğlalar) Enki’nin lanetlediklerine dönsün,

Ağaçların ormanlarına geri dönsün,

Ağaçların Ninildu’nun lanetlediklerine dönsün,

Boğazlanan öküzlerinin yerine kadınlarını boğazlayasın,

Kesilen koyunlarının yerine çocuklarını kesesin,

Yoksulların, değerli (?) çocuklarını sularda boğmak zorunda kalsın...

Agade, sevinçli yürekle inşa edilen sarayın, keder verici bir harabeye dönüşsün...

Ayinlerinin ve dinsel törenlerinin yapıldığı yerlerde,

⁵² Sümer panteonunun önemli 8 tanrısı şunlardır: Sin, Enki (Ea), İnanna, Ninurta, İşkur, Utu, Nusku ve Nidaba.

Harabelerde (gezinen) tilkinin kuyruğu sessizce kayıp...

Kanal kenarındaki teknelerin çekildiği yolu yabani otlar bürüsün,

Araba yolunda “ağlama otu”ndan başka bir şey büyümesin,

Teknelerin çekildiği yolda ve iskelelerinde,

Yaban keçileri, haşarat (?), yılan ve dağ akrepleri yüzünden hiçbir insan yürüyemesin,

Yürek yatıştıran bitkilerin büyüdüğü ovalarında,

“Gözyaşı kamışı”ndan başkası büyümesin,

Tatlı akan sularının yerine, acı sular aksın Agade,

“Bu kentte yerleşeceğim” diyen oturacak iyi bir yer bulamayacak,

“Agade’de yatacağım” diyen, uyumak için iyi bir yer bulamayacak.

Ve şair tam da böyle olduğunu söyleyerek bitirir:

Kanal kenarındaki teknelerin çekildiği yolları yabani otlar bürüdü,

Araba yolunda “ağlama otu”ndan başka bir şey büyümedi,

Teknelerin çekildiği yolda ve iskelelerinde,

Yaban keçileri, haşarat (?), yılan ve dağ akrepleri yüzünden hiçbir insan yürüyemedi.

Yürek yatıştıran bitkilerin büyüdüğü ovalarında

“Gözyaşı kamışı”ndan başkası büyümedi,

Tatlı akan sularının yerine, acı sular aktı Agade’de

“Bu kentte yerleşeceğim” diyen, oturacak iyi bir yer bulamadı,

“Agade’de yatacağım” diyen, uyumak için iyi bir yer bulamadı.⁵³

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Naram-Sin’in ilk yıllarında Akkad İmparatorluğu’nun sınırları doğuda Elam’dan batıda Akdeniz’e, kuzeyde Anadolu’dan güneyde Basra Körfezi’ne kadar uzanıyordu. Bu durum, Sargon zamanındaki hudutların, hiç olmazsa belirli bir süre muhafaza edildiğini gösterir. Bunun üzerinedir ki, Naram-Sin ilk defa olarak, **“Şar kibratim arbaim (Dört iklim kralı)”** unvanını almıştı.⁵⁴

Fakat Sümerli şairin yukarıdaki dizelerde de anlattığı gibi, bu başarı geçici oldu. Naram-Sin’in Gutiler tarafından yenilgiye uğratılması, Sümer ülkesinde birtakım karışıklıklara ve anarşiye yol açtı. Gerçi, Naram-Sin’in oğlu **Şarkalişarri**, birçok ithaf kitabesinde kendisini **“Enlil’in Evi Ekur’u İnşa Ettiren”** olarak tanımlasa da, babasının verdiği zararların bir kısmını gidermeye çalışsa da, “her şey için artık çok geç” kalınmıştı. Çünkü babasının son zamanlarında başlayan anarşi ve huzursuzluk, onun zamanında da devam etti. Nitekim Şarkalişarri’nin taşıdığı mütevazı **“Akkad Kralı”** unvanı, Akkad egemenliği altında yaşayan uzak ülkelerin elden çıktığını gösterir. **Şarkalişarri**, bırakmış olduğu vesikalarda, **Gutiler’e**, **Elamlılar’a** ve **Amurrular’a** karşı zaferler kazandığını iddia etmektedir. Ama öyle sanıyoruz ki bunlar, yukarıda zikredilen

⁵³ Sümerli şairin “Agade’nin Lanetlenmesi” üzerine yazdığı şiirin Türkçe tercümesi için bkz. : S. N. Kramer, a. g. e., s. 93-94.

⁵⁴ F. Kinal, a. g. e., s. 80.

düşman kavimlerini Agade kapısından uzak tutmak için verilmiş savunma savaşlarıydı.⁵⁵

Şarkalışarri'nin 25 yıl süren idaresinden sonra Akkad Devleti'nin içinde bulunduğu acıklı durumu, hiçbir şey, Sümer Kral Listesi kadar güzel ifade edemez: Listede bu kraldan sonra **“Kim kraldı, kim değildi?”** ibaresi yer almaktadır. Sonra da, **İgigi, Nanum, İmi, Elulu** isimlerinin karşısına sadece 3 rakamı yazılmıştır. “Böylece Sümerli kâtip bize Şarkalışarri'nin ölümünü takip eden günlerde dört kişinin kendilerini kral ilan ettiklerini ve bunlar arasındaki mücadelenin 3 sene sürdüğünü anlatmak istemiştir” yorumunu yapan Prof. Dr. Fûruzan Kınal'a hak vermemek mümkün değildir. Bu şahıslardan hangisinin tahtın meşru varisi olduğu bilinmemektedir.⁵⁶ Bilinen tek şey, birbirleriyle mücadeleye giren dört kişiden Elulu'nun mücadeleden galip çıkmasıdır. Eskiçağ tarihi uzmanları Sümer Kral Listesi'nde Gutiler'in 6. kralı olarak zikredilen **Elulmeş** ile anarşi döneminde Akkad tahtını ele geçiren Elulu'nun aynı şahıs olduğu kanaatindedirler.

Eğer, Eskiçağ tarihi uzmanlarının yukarıdaki görüşü doğru ise, Guti kralının başarısı geçici olmalıdır. Zira Sümer Kral Listesi'nde **Elulu**'dan sonra **Dudu** (21 sene) ve **Şudurul** (15 sene) isimleri görülür. Bu krallardan Dudu'ya ait vesikalar **Nippur** ve **Adab** (Tel Bismaye)'da bulunmuştur. Böylelikle Dudu'nun Guti tehlikesini bir süre için de olsa önlediği düşünülebilir. Bununla beraber, Akkad Devleti'nin artık sadece **“Akkad”** denilen Orta Babilonya topraklarına hâkim olduğu anlaşıyor. Kısacası, Akkad Devleti'nin çöküşünü artık hiçbir

⁵⁵ S. N. Kramer, *a. g. e.*, s. 94.

⁵⁶ F. Kınal, *a. g. e.*, aynı yer.

şey durduramazdı. Çünkü tehlike çanları yalnız Akkadlar için değil, memleket içinde yaşayan Sümerler için de çalıyordu.⁵⁷

Biraz sonra Akkad Devleti'nin yıkılmasına neden olan Guti istilası ve bu istilayı gerçekleştiren Gutiler'in kim oldukları konusunu tartışmaya açacağız. Ancak daha önce Akkad Devleti'nin Mezopotamya tarihindeki yerini ve önemini ana hatlarıyla da olsa gözler önüne sermek istiyoruz.

Bilindiği üzere Akkadlar, Sami kökenli kavimlerin en eskilerinden biridir. Sami Akkadlar, Mezopotamya'da Asya kökenli Sümerler'in yapamadığını yapmışlar ve bu topraklar üzerinde merkezi bir devlet kurmayı başarmışlardır. Bu merkezi devlet sayesinde Sümer medeniyetinin komşu ülkelerde de filizlendirilmesi kabil olmuştur. Ancak zaman içinde, Sami orijinli bu devletin Mezopotamya'daki eski Sümer geleneklerinden birçoğunu değiştirdiğine tanık oluyoruz. Her şeyden önce devletin resmi dili artık Akkadça olmuştu. Sümerce ise Ortaçağ Avrupa'sındaki Latince gibi **“ilim dili”** ya da **“din dili”** olarak bilgin ve rahipler tarafından kullanılıyordu. Bu devirde devlet teşkilatı ve sosyal bünye de değişmişti. Er Sülaleler Devri'nin mütevazı EN'leri (ensileri), kralın tebası olan valiler konumuna düşmüşlerdi. Sümer şehirlerinde yürürlükte olan ve **“emekte ve nimette müştereklik”** esasına dayanan **teokratik sosyalizm** tamamen ortadan kalkmış, onun yerini şahsi mülkiyet esasına dayanan bir hukuk devleti almıştı.⁵⁸

“Akkad egemenliği Mezopotamya'da yeni bir devlet modelini ve yeni bir kral tipini ortaya çıkarmıştır. Önceki

⁵⁷ F. Kinal, A. g. e., s. 81

⁵⁸ Her şeye devletin sahip olduğu “Teokratik Sosyalizm” rejiminden özel mülkiyet esasına dayanan yeni bir rejime geçiş, insanlık tarihinin önemli dönüm noktalarından biri olarak kabul edilmelidir.

dönemlerde şehirlerin zenginleşmesinde ve kalkınmasında, uzak bölgelerle yapılan ticaretin büyük önemi vardı. Bu ticaret, büyük tüccar ailelerinin tekelinde idi. Akkadlar çağında da ticaret hayatının devam ettiğini gösteren yüzlerce yazılı vesika vardır. Ancak bu dönemde krallar, güçlü ve hareketli ordularıyla yönetim merkezine son derece uzak ve denetim altında tutulması imkânsız bölgelere sık sık seferler düzenlemişler ve böylece başkentini ihtiyacı olan hammaddeyi ve zenginliği daha kısa yoldan elde etmeye çalışmışlardır. Nitekim Kuzey Suriye ve hatta Anadolu içlerine, hem Sargon⁵⁹ hem de torunu Naram-Sin'in seferler yapmış olması, gerçek amacın denetim değil, ganimet ve belki de buralardaki kavimlerden vergi almak olduğunu gösterir. Bu yeni anlayış, sonraları özellikle Yeni Asur Devleti krallarının övünerek anlattıkları yıllık sefer yapma geleneğinin öncüsü olarak yorumlanabilir.”⁶⁰

Akkad krallarından Naram-Sin, yeni yönetim anlayışının doğal bir sonucu olarak, **“Agade'nin Kralı”** unvanının yanısıra **“Dört İklim Kralı”** ve **“Evrenin Kralı”** gibi unvanlar kullanmış; adının başına **“Tanrı”** determinatifini de ekletmek suretiyle kendisini tanrılaştırmıştır. Nitekim bu cümleden olmak üzere, kabartmalar üstünde kendisini çift boynuzlu olarak tasvir ettirmiştir ki, **“çift boynuz”**, tanrılık alâmetidir.⁶¹ Bu yaklaşım, bir yandan Er Sülaler Devri'nden tanıdığımız **Lugalbanda** ve **Gilgamiş** gibi yarı-tanrı kralları,

⁵⁹ Dünya tarihinde “daimi ordu”yu ilk kuran kişi, Akkad kralı Sargon olmuştur. Bir vesikada, “onun huzurunda hergün 5400 adam yemek yedi.” denilmektedir. Bu ifade, daimi bir ordunun mevcudiyetine işaret etmektedir. Bu hususta bkz: Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi* (İÖ. 3000-323). Çeviren: Sinem Gül, Ankara 2004, s. 86.

⁶⁰ K. Köroğlu, a. g. e., s. 84.

⁶¹ F. Kinal, a. g. e., s. 81.

bir yandan da sonraki kralların benimsediği **“tanrı adına bütün dünyayı yönetmek”** gibi yeni bir anlayışı yansıtır.⁶²

Prof. Dr. Kemalettin Köroğlu, Akkad krallarının yönetim anlayışına ilişkin olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır: “Akkad krallarının, Sümer krallarından farklı olarak çok uzak bölgelere seferler düzenlemiş olmaları, kurdukları devletin bir imparatorluk olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Akkadlarla birlikte sınırları belirlenmiş **“şehir devleti”** modelinden **“bütün dünyayı”** yönetmeye aday bir imparatorluk düşüncesine geçildiğini veya bu düşüncenin temellerinin atıldığını söyleyebiliriz. Ancak Yeni Asur ve Pers dönemlerinde olduğu gibi, imparatorluk topraklarına katıldığı iddia edilen bölgelerin düzenli ve organize olmuş eyaletler biçiminde yönetildiğine işaret eden veriler azdır. Yalnızca Elam bölgesine gösterilen yoğun ilgi ve burada Akkadça’nın resmi işlerde kullanılmaya başlanması, bu yöndeki yaklaşımın izlerini taşır. Agade’nin düşüşünden sonra güneydeki Sümer kentlerinde yönetimin yeniden eski sahiplerine geçmesi, ancak yönetim anlayışının yine Akkad modelinde oluşturulması, değişen dünya düzeninin göstergesidir.”⁶³

Fakat Akkad İmparatorluğu, bütün bu büyüklüğüne, zenginliğine ve ihtişamına rağmen, yıkılmaktan kurtulamamıştır. Bunun çeşitli nedenleri vardır:

a) Her şeyden önce bu imparatorluğun içinde etnik kökenleri farklı birçok kavim yaşıyordu. Bu durum doğal olarak, imparatorluk içerisinde farklı dillerin konuşulması ve farklı dinlere inanılması anlamına geliyordu.

⁶² K. Köroğlu, *a. g. e.*, s. 85.

⁶³ *A. g. e.*, s. 85.

b) İkinci olarak, Akkadlar'dan sonra Mezopotamya'daki en kalabalık topluluğu oluşturan Sümerler, tekrar bağımsız olabilmek için fırsat kolluyorlardı.

c) Fakat bu imparatorluğun çökmesindeki en önemli neden, daha Naram-Sin zamanında kımıldamaya başlayan dağ kavimlerinin harekete geçmesidir. Bu kavimlerin içerisinde en etkili olan şüphesiz Gutiler'dir. Yukarıda sözünü ettiğimiz Sümerli şaire göre, Naram-Sin'in Nippur'daki Enlil mabedini askerlerine yağmalatması üzerine, Sümerlerin bu büyük tanrısı, intikam almak için Gutiler'i, yaşadıkları dağlık bölgeden aşağıya indirmişti. Gutiler de baştanrı Enlil'in ve diğer büyük Sümer tanrılarının yardımıyla Akkad İmparatorluğu'nu perişan etmişlerdi.

Akkadların yıkılmasıyla birlikte, Mezopotamya'da yaklaşık bir asır süren bir kargaşa dönemi yaşanacaktır. Bu döneme, **“Mezopotamya'nın Birinci Ara Devri”** adı verilmektedir.

ALTINCI BÖLÜM

MEZOPOTAMYA TARİHİNİN BİRİNCİ ARA DEVRİ (MÖ. 2150-2060)

Mezopotamya tarihinde Akkad İmparatorluğu'nun çökmesinden (MÖ. 2150), son Sümer devleti olarak bilinen III. Ur Sülalesi'nin kurulmasına (MÖ. 2060) kadar geçen yaklaşık bir asırlık döneme **BİRİNCİ ARA DEVİR** denir.¹ Mısır tarihindeki taksimat göz önünde bulundurularak yapılan bu isimlendirme aslına bakılacak olursa, doğru bir isimlendirmedir. Çünkü Mısır ülkesi, Mısır tarihinin Birinci Ara Devri'nde nasıl bir kargaşa yaşadıysa, benzeri karışıklıklar Mezopotamya tarihinin Birinci Ara Devri'nde de yaşanmıştır.

Biz bu devri, iki başlık altında ele alıp, inceleyeceğiz:

- a) GUTİ İSTİLASI
- b) II. LAGAŞ SÜLALESİ

a) GUTİ İSTİLASI

Birinci Ara Devir'e ait vesikaların iki elin parmakları ile sayılamayacak kadar az olması, Mezopotamyalılar'ın bu devirde yine bir bunalım yaşadıklarına işaret eder. Bu devir

¹ Buradaki bütün tarihlemeler, kitabımızın diğer bölümlerinde olduğu gibi "Kısa Kronoloji" esas alınarak yapılmıştır. Bilindiği üzere, Eskiçağ tarihinde üç çeşit kronoloji vardır. Bunlar sırasıyla; Uzun Kronoloji, Orta Kronoloji ve Kısa Kronoloji'dir. Örneğin Orta Kronoloji taraftarları Hititler'in Babil'i fethini MÖ. 1595'e, Kısa Kronoloji taraftarları ise MÖ. 1550'ye tarihlerler. Biz, gerek bu kitabımızda gerekse diğer kitaplarımızda, olayları tarihlerken, Kısa Kronoloji'yi esas almış bulunuyoruz.

vesikalarının belli başlıları, Guti krallarına ait birkaç kitabe² ile Falkenstein'in deyimi ile II. Lagaş Sülalesi'ne ait vesikalardır. Sümer Kral Listesi de 5 kralın 30 sene hüküm sürdüğü IV. Uruk Sülalesi'nden sonra Mezopotamya'da Gutiler'in hâkim olduklarını bildirir ve 21 Guti kralının adını vererek, bunların toplam 91 sene 40 gün iktidarda kaldıklarını kaydeder.³

Guti kral listesinin ilk kralını, Sümerli kâtip, **“isimsiz kral”** olarak gösterir. Bunun nedeni herhalde, ilk Guti kralının adının doğruluğundan şüphe etmiş olmasıdır. Bir Gutium memleketinin varlığını daha Naram-Sin zamanında öğreniyoruz.⁴ Belgelerden anlaşıldığına göre, Elam ile Mezopotamya'yı ayıran Zağros dağlarının eteklerine Gutium memleketi deniliyordu.⁵ Naram-Sin, Gutium'da savaşarak Gutiler'i kendi topraklarında yenilgiye uğratmış ve böylece onların aşağıya verimli vadi topraklarına inmelerini önlemişti. Naram-Sin'den sonra iktidara gelen oğlu Şarkalışarri ise Guti kralı **Şarlak**'ı esir almıştı.⁶ Ancak bu başarıların hepsi geçici olmuştur. Çünkü Şarkalışarri'nin ölümünden sonraki anarşi devrinde Gutiler yine ön planda görünürler.

Gutiler'in kimliği meselesine gelince, değerli araştırmacı Sadi Bayram, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin 62. sayısında (İstanbul 1989) yayımlanan **“Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto Türk İzleri”** başlığını taşıyan makalesinde **Gutiler** ya da **Gudlar** diye adlandırılan bu kavmin (**Gud=Guz=Oğuz**) **Oğuzlar** olma ihtimalinin çok

² Kitabesi bulunan Guti kralları şunlardır: Erridu, Pizir, Elulmeş, La-era-bum, Yarlagan ve Sium (Bkz: F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 91, n. 2)

³ F. Kinal, a. g. e., s. 87.

⁴ K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s. 83.

⁵ Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İÖ. 3000-323)*. Çeviren: Sinem Gül, Ankara 2004, s. 94.

⁶ F. Kinal, a. g. e., s. 80.

yüksek olduğunu ifade etmektedir. Sadi Bayram'a⁷ bu konuda hak vermemek mümkün değildir. Nitekim Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nde uzun yıllar hocalık yapan ve birçok bilim adamımızın yetişmesine vesile olan Yahudi asıllı Prof. Dr. Benno Landsberger de, 20-25 Eylül 1937 tarihleri arasında düzenlenen II. Türk Tarih Kongresi'nde sunmuş olduğu **“Önasya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri”** konulu tebliğinde **“Gutilerin en eski Türk kavimlerinden biri olduğunu”** söylemiştir.⁸ Demek oluyor ki, Türkler'in Eski Önasya tarihindeki mevcudiyetleri günümüzden binlerce yıl öncesine dayanmaktadır.⁹

Naram-Sin zamanında (MÖ. ca. 2250-2200) tarih sahnesinde boy göstermeye başlayan, ancak kalıcı bir başarı elde edemeyen Gutiler, özellikle **Şarkalişarri** döneminden itibaren daha etkili olmaya başlamışlardır. Bununla birlikte, bu Akkad kralından sonra **Dudu** ve **Şudurul** isimlerini taşıyan iki kral daha toplam 36 sene Akkad Devleti'ni idare etmişlerdir. Bir başka ifadeyle, bu son iki kralın gayretleri, Akkad Devleti'nin yıkılmasını ancak 36 yıl erteleyebilmiştir. Nitekim son Akkad kralı Şudurul zamanında vuku bulan Uruk isyanı, Gutiler'in Akkad Devleti'ne son darbeyi vurmalarına fırsat vermiştir. Böylece Mezopotamya'ya inen Gutiler, başta Agade olmak üzere, önce Kuzey sonra da Orta Babilonya'nın bütün mamur şehirlerini yakıp yıkmışlar ve birer harabe tepesine çevirmişlerdir. Gerçi Mezopotamya tarihi istilalarla doludur, fakat bunlardan hiç birisi halk üzerinde böylesine korku ve

⁷ S. Bayram, “Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto Türk İzleri”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 62, İstanbul 1989, s. 80.

⁸ B. Landsberger, “Önasya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri”, *II. Türk Tarih Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 20-25 Eylül 1937, TTK Yayınları, Kenan Matbaası, İstanbul 1943, s. 104.

⁹ E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, 3. Baskı, Konya 2009, s. 49.

dehşet yaratmamıştır. Doğrusunu söylemek gerekirse, Mezopotamya kentlerinde yaşayan halk böyle bir yıkımın olabileceğini çok önceden hissetmeye başlamıştı. Fakat yönetim başında bulunanlar herhalde felaketin büyüklüğünü idrak edememişlerdi. Gerçekten, o dönemden kalan bir mektupta: **“Sen tarlanı sürmene bak, Gutiler gelip malını almaya kalkarlarsa, ben seni korurum”** denilmektedir.¹⁰ Bir Mari mektubunda da: **“On bin Guti adamının Navatarim isimli bir kadının komutasında Larsa’dan kuzeye doğru çıktıkları”** bildirilmektedir. Daha önce sözünü ettiğimiz Sümerli şair de, Sümer şehirlerinin Guti istilası sırasında yaşadıkları acı günleri şöyle özetliyordu: **“Gutiler bütün memleketi çekirgeler gibi kaplamışlardı. Kimse onlara karşı koyamıyordu. Bütün Sümer’de kara ve deniz nakliyatı durmuştu. Postacı yola çıkmıyor, gemici yelkenini açmıyor, balıkçı avlanamıyordu. Bir kuzu, yarım kile arpaya değiştiriliyordu.”**¹¹

Öte yandan Gutiler’i mağlup etmekle övünen IV. Uruk kralı **Utuhegal**¹², tabletinde, bu barbar kavimlerden, **“Sümer Krallığı’nı dağlara götüren Gutiler”** diye bahsediyordu. Kısacası Gutiler, Mezopotamya’da kaldıkları bir asır içerisinde bu memleketin kültürüne herhangi bir katkıda bulunmadıkları gibi, mevcut olanları da mahvetmişlerdi. Bazı Sümer kentleri, Gutiler’e, geldikleri yere, dağlarına, göçebe hayatlarına dönmeleri için baskı uygulamışlar, onlara karşı mücadele etmişlerdi. İşte Guti istilasının ortalığı toz duman içinde bıraktığı, hiçbir vesikanın mevcut olmadığı bu krizli günlerde Güney

¹⁰ F. Kinal, a. g. e., s. 88.

¹¹ A. g. e., s. 88.

¹² Marc Van De Mieroop, a. g. e., s. 99.

Mezopotamya'dan tek bir şehir, Lagaş şehri, bize ışık tutmaktadır.

b) II. LAGAŞ SÜLALESİ

1965 yılında Edzard'ın yayımladığı makaleye kadar, Gutiler'in tüm Mezopotamya üzerinde egemen oldukları sanılıyordu. Fakat Lagaş vesikaları üzerinde gerçekleştirilen tetkikler, Güney Mezopotamya'nın II. Lagaş Sülalesi'nin idaresi altında bulunduğunu göstermiştir.¹³

II. Lagaş Sülalesi'nin, son Akkad kralı **Şudurul** zamanında **Urbaba** tarafından kurulduğu sanılmaktadır. Sülalenin en tanınmış kralı, Urbaba'dan sonra iktidara gelen **Gudea**'dır. Bu kralın yazdırmış olduğu inşaat kitabelerindeki sene isimlerinden anlaşıldığına göre, **Ur, Uruk, Umma, Adab** ve **Badtibira** şehirleri Lagaş hâkimiyetinde olmalıdır. Çünkü Gudea, yukarıda isimleri zikredilen şehirlerde mabetler yaptırmıştır. Prof. Dr. Fûruzan Kinal, bütün bu delillere dayanarak, Gudea'nın IV. Uruk Sülalesi'ne son vermiş olabileceğini düşünmektedir.¹⁴

Diğer taraftan arkeolojik kazılar da, Lagaş'ın bu devirde 160 bin hektarlık bir alana yayılmış olup, 17 şehir ile 8 kasabadan oluştuğunu göstermiştir. Demek oluyor ki, bu devirde Kuzey Mezopotamya'da Gutiler yaşarken, Güney Mezopotamya'da da II. Lagaş Sülalesi hüküm sürüyordu. Peki, bu nasıl oluyordu? Güçlü Akkad İmparatorluğu'nu bile yerle bir eden Gutiler Güney Mezopotamya'daki Lagaş yönetimine neden ses çıkarmıyorlardı? Bunun cevabı gayet basittir: II. Lagaş Sülalesi kralları son derece uysal ve işbirliğine yatkın

¹³ D. O. Edzard, *FW*, 1965, s. 117 vd.

¹⁴ F. Kinal, *a. g. e.*, s. 88.

kimselerdi. İşte bu yüzdendir ki, Guti kralları, diğer şehirlere karşı acımasız davranmalarına rağmen, Lagaş krallarına iyi muamele etmişlerdir. Lagaş krallarının bu uysal tutumu, diğer Sümer kentleri tarafından hoş karşılanmasa da, en azından Sümer kültürünün tamamen yok olmasını önledikleri için, Lagaş Sülalesi krallarına şükran duyulmalıdır.

Gudea dönemi, II. Lagaş Sülalesi'nin altın çağı olarak kabul edilmektedir. Bu kral zamanından kalan kitabelerden öğrenildiğine göre, Gutiler'in egemen olduğu ve her tarafı kasıp kavurduğu dönemde bile, Gudea, çağının bütün uygar dünyası ile ticari ilişkiler kurmuştu. Anadolu ve Mısır'dan altın, Toros dağlarından gümüş, Amanoslar'dan sedir ağacı, Zağroslar'dan bakır, Mısır'dan firuze (yeşil taş), Etiyopya'dan akik taşı ve Dilmun'dan kereste alıyordu. Lagaş'ta inşa ettiği Ningirsu mabedinin süslemelerini yaptırmak için Susa (Sus) ve Elam'dan sanatkârlar getirtmekte de herhangi bir güçlük çekmiyordu.¹⁵ Gudea'nın kaç yıl hüküm sürdüğünü bilmiyoruz. Ancak bıraktığı eserlerin sayısına bakılacak olursa, uzun süre iş başında kalmış olmalıdır.

Gudea'ya evvela oğlu **Ur-Ningirsu**, sonra da torunu **Pirigme (Ugme)** halef olmuştur. Fakat bu sonuncu ensi ancak 2 yıl idarede kalabilmiş, onun ölümü üzerine herhalde başka erkek evlat olmadığı için Gudea'nın damatlarından **Urger** ve **Namnahani** ardarda tahta çıkmışlardır.¹⁶ Bunlardan Namnahani, III. Ur Sülalesi'nin kurucusu **Ur-Nammu** ve onun beyi **Utuhegal** ile çağdaştır. Zira Ur-Nammu, kendi adını taşıyan kanunlarının¹⁷ prolog kısmında Lagaşlı Namnahani'yi

¹⁵ S. N. Kramer, *Sümerler*. Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 95.

¹⁶ S. N. Kramer, *a. g. e.*, s. 96.

¹⁷ Ur-Nammu Kanunları için bkz: M. Tosun-K. Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yayını, Ankara 1975, s. 30-43.

yendiğini söyler. Bundan sonra Lagaş şehri bir daha bağımsızlığına kavuşamamış ve Ur krallarının vasalı olarak yaşamıştır.¹⁸

Kısaca tekrar etmek gerekirse, II. Lagaş Sülalesi'nin yaşadığı yarım asır içinde (MÖ. 2164-2109) Gudea devri altın bir çağ olmuştur. Bu yarım asrın Sümer tarihi için önemi büyüktür. Çünkü Sümer medeniyetinin Guti hâkimiyeti altında tamamen kaybolması önlenmiş, başka bir deyimle Sümer milli şuuru, Gudea sayesinde yok olmaktan kurtulmuştur.

Ancak Gudea'dan sonra gelen krallar, onun başarısını devam ettirememişlerdir. Nihayet son Lagaş kralı Namnahani zamanında isyan eden Uruk beyi **Utuhegal**, güneydeki bütün şehirleri ele geçirmiş, ardından ordusu ile kuzeye doğru yürüyerek Gutilerle savaşmış ve onların hâkimiyetine son vermiştir. IV. Uruk Sülalesi'ne mensup bir prens olduğu anlaşılan Utuhegal'e Sümer Kral Listesi 7 senelik bir hâkimiyet süresi verir. Utuhegal, Gutilerle yaptığı savaşı anlatan tabletinde: **“Dağların ejderi Gutiler'i yendiğini ve başkanları Trigan'ı esir aldığını”** söyler.¹⁹

Güney Mezopotamya kentlerini hâkimiyeti altına alan ve kuzeydeki Gutiler'i geldikleri yere, dağlarına süren Utuhegal'in tüm Mezopotamya'yı içine alan büyük bir Sümer devleti kurmaya çalıştığı anlaşıyor. Fakat ne var ki, Utuhegal'in kuzeyde Gutilerle savaştığı sırada, Ur şehrindeki valisi Ur-Nammu evvela Lagaş'ı zaptetmiş, ardından da kralına karşı isyan ederek bağımsızlığını ilan etmişti. Vuku bulan savaşta Ur-Nammu, efendisi Utuhegal'i mağlup etmiş ve böylece III. Ur Sülalesi'ni kurmuştu.²⁰

¹⁸ F. Kinal, a. g. e., s. 89.

¹⁹ F. Kinal, a. g. e., s. 90.

²⁰ A. g. e., aynı yer.

III. UR SÜLALESİ (MÖ. 2060-1960)

Prof. Dr. Fûruzan Kınal'a göre, bu sülalenin kurulmasıyla Mezopotamya tarihi yeni bir döneme girmiştir. Bu yeni dönemde **Ur-Nammu** ve halefleri, Guti istilasının halk üzerinde bıraktığı olumsuz etkiden yararlanmasını bilmişler, esaretle kırbaçlanan milli hisleri, Sümer memleketinin siyasi birliği yolunda kanalize etmişlerdir. Ur-Nammu ve ondan sonra iktidara gelen krallar, Sümerliliği canlandırmak için her yolu denemişler ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuşlardır. İşte bu yüzdendir ki, III. Ur Sülalesi'nin kurduğu bu devlete **“YENİ SÜMER DEVLETİ”** denildiği gibi, onların egemen olduğu yaklaşık yüzyıllık zamana da **“SÜMER'İN RÖNESANS DEVRİ”** denilmiştir.¹

Bu yeni devletin, Sümerlilik şuurunu canlı tutabilmesi için, çözmesi gereken ilk mesele, okuma-yazma sorununun halledilmesi meselesi idi. III. Ur Sülalesi kralları bu konuda gerçekten başarılı olmuşlardır. Bu devirde mabetlerde **“E. DUB. BA (Tablet Evi)”** denilen okullar açılmış, buralarda okuma-yazmanın dışında matematik, faiz ve kredi hesapları, astronomi ve hukuk bilgileri öğretilmiştir. Bu döneme ışık tutan belgelerin sayısı binlerle ifade edilmektedir. Ünlü Asurbanipal Kitaplığı'ndaki Sümerce metinlerin de bu devirde yazıldıkları veya kopya edildikleri sanılmaktadır. III. Ur Sülalesi'ne ışık

¹ F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 93.

tutan vesikaların bir kısmı Nippur'daki Enlil mabedinde ele geçirilirken, vesikaların önemli bir kısmı da **S. L. Woolley** tarafından gerçekleştirilen Ur kazılarında bulunmuştur.² Bu devrin ekonomik hayatına ışık tutan vesikalar ise Nippur civarında bulunan **Puzurişdagan** arşivinde ele geçirilmiştir. Puzurişdagan, hayvan alım-satım işlerinin yapıldığı küçük bir kasabadır. Dolayısıyla Puzurişdagan arşivinde ele geçirilen tabletlerin önemli bir kısmı, doğal olarak hayvan alım-satımı ile ilgili belgelerdir. Bunların yanında evlenme, boşanma, evlatlık alma, köle alım-satımı gibi sosyal hayatı aksettiren vesikalar da mevcuttur. Muazzez İlmiye Çığ ve Hatice Kızılyay, Prof. Dr. A. Falkenstein ile birlikte Puzurişdagan metinlerini neşretmişlerdir.³ Bütün bunlar bir yana, III. Ur Sülalesi krallarının valilere ve komutanlara göndermiş oldukları mektuplar ve talimatnameler de bu dönemdeki idari mekanizma hakkında önemli bilgiler verirler. III. Ur Sülalesi krallarının bıraktığı inşaat kitabeleri ise, içerdikleri **“sene isimleri”**nden dolayı tarih için kıymetli vesikalardır.⁴

Yukarıda sözünü ettiğimiz bütün bu vesikaların yardımıyla III. Ur Sülalesi döneminin siyasi ve kültürel tarihi yeniden kurgulanabilmektedir. Buna göre, sülalenin kurucusu **Ur-Nammu**, daha önce Uruk kralı **Utuhegal**'in emrinde Ur valisi olarak görev yapıyordu. Ur-Nammu, Lagaş ensisi **Namnahani**'yi yendikten sonra, beyi Utuhegal'e karşı da isyan etmiş ve yaptığı mücadele sonunda bağımsızlığını elde etmişti.⁵ Ur-Nammu'nun icraatı tetkik edildiğinde görülecektir ki, o, küçük bir Sümer şehri olan Ur'un beyi iken, kocaman bir

² Ur kazıları hakkında bilgi edinmek için bkz: S. L. Woolley, *Excavations at Ur*, London 1954.

³ M. İlmiye Çığ-H. Kızılyay-A. Falkenstein; *ZA* 19, 1959, s. 91-92.

⁴ F. Kinal, *a. g. e.*, s. 93.

⁵ S. N. Kramer, *Sümerler*. Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 97.

Sümer devletinin kralı olmayı başaracaktır. Ur-Nammu, icraatında Akkad krallarını taklit etmiş, onlar gibi büyük bir devlet kurmak istemiştir.

Arkeolojik vesikalardan anlaşıldığına göre, Ur-Nammu zamanında III. Ur Sülalesi'nin hâkim olduğu topraklar kuzeyde Tel Bırak'tan güneyde Basra Körfezi'ne kadar uzanıyordu.⁶

Ur-Nammu, egemen olduğu topraklarda bozulan toplum düzenini yeniden sağlamak amacıyla, kendi adıyla anılan yeni kanunlar çıkarmıştır.⁷ Fakat ne yazık ki, bu kanunların yalnız prolog kısmı ile birkaç maddesi ele geçmiştir. III. Ur Sülalesi zamanındaki adalet anlayışını kavrayabilmek için bunlar yetersizdir. Ancak yine de bu kanunların prolog (önsöz) kısmında yer alan ifadelerden Ur-Nammu'nun, devletini nasıl ve hangi şartlar altında kurduğuna ilişkin bilgiler edinebiliyoruz. Ayrıca o, **“çıkarmış olduğu kanunların memlekette adaleti sağlayacağından, dul ve yetimlerin haklarının korunacağından, zenginlerin fakirleri istismar edemeyeceğinden”** söz etmektedir.⁸

Ur-Nammu zamanından günümüze kadar kalabilen arkeolojik eserlerin başında **Ur Zigguratı** gelir.⁹ Ur-Nammu'nun Ur şehrinden başka, **Uruk, Nippur, Eridu, Adab** ve **Larsa** şehirlerinde de mabetler yaptırdığını sene isimlerinden öğreniyoruz.¹⁰

⁶ F. Kinal, a. g. e., s. 94.

⁷ M. Tosun-K. Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yayını, Ankara 1975, s. 30-43.

⁸ M. Tosun-K. Yalvaç, a. g. e., s. 39.

⁹ K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s. 89.

¹⁰ F. Kinal, a. g. e., s. 95.

18 yıl saltanat süren Ur-Nammu'dan sonra¹¹ yerine oğlu **Şulgi** geçmiştir. Başta **Ur Zigguratı** olmak üzere, babasının yarım bıraktığı birçok imar faaliyetini tamamlayan Şulgi, tam 46 yıl hüküm sürmüştür. Şulgi zamanından kalma vesikalar, bu kralın büyük bir şahsiyet olduğuna işaret etmektedir. O, devletin ayakta kalabilmesi için birtakım yeni müesseseler kurmuş ve Akkad Devleti'nde olduğu gibi, krallık kurumunu tanırlaştırmıştır.¹² Ancak bu durum, onun **"tanrı-kral"** olduğu anlamına gelmez, aksine krallık yetkisinin kendisine tanrılar tarafından verildiğini ve bütün Sümer ülkesini onlar adına idare ettiğini Şulgi'ye hitaben yazılmış bir kasideden öğreniyoruz.¹³

Şulgi'nin 20. saltanat yılında **"Ur oğullarının okçulukla görevlendirildiklerine"** dair bir emirname çıkarmasını, Prof. Dr. Füzûzan Kınal, adı geçen kralın yapmayı planladığı askeri seferlerle ilişkilendirmektedir.¹⁴ Şulgi zamanında idari alanda da önemli reformlar gerçekleştirilmiştir. Çünkü onun zamanında III. Ur Devleti'nin hudutları doğuda İran'daki Susa (Sus)'dan batıda Mari'ye, kuzeyde Asur'dan güneyde Basra Körfezi'ne kadar uzanıyordu. Bu kadar geniş bir araziye merkezden idare etmek elbette ki kolay bir iş değildi. Şulgi bunun da kolayını bulmuş, bu geniş toprakları eyaletlere bölmek ve her eyaletin başına bir **"ensi"** tayin etmek suretiyle bu problemi de

¹¹ Ur-Nammu, Uruk kralı Utuhegal'in yenilgiye uğratıp, dağlarına, geldikleri yere gönderdiğini iddia ettiği Gutiler'e karşı savaşırken öldürülmüş olmalıdır. Zira Ur-Nammu zamanında Guti tehlikesi hala devam ediyordu. Bu konuda bkz: S. N. Kramer, *a. g. e.*, s. 97.

¹² Joan Oates, *Babil*. Çeviren: Fatma Çizmeli, Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s. 51; Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İÖ. 3000-323)*. Çeviren: Sinem Gül, Ankara 2004, s. 105.

¹³ Th. Jacobsen, *ZA* 18, s. 10, n. 23'te : "Nippur'dan Ur'a dönen Şulgi'ye baştanrı Enlil'in bütün memleketi yönetme yetkisini verdiği" ifade edilir.

¹⁴ F. Kınal, *a. g. e.*, s. 95.

çözmüştü.¹⁵ Daha küçük şehirlerin başında **“Rabianum’lar”**, köylerde ise bugünkü muhtarlar ile bir tutulması gereken **“Hazannu’lar”** vardı. “Bütün bu idari teşkilatın ipleri yine de kralın elinde idi. Bu bürokratik sistemde ensilikler artık bir memuriyetten başka bir şey değildi. Bunların tayini ve azli krala aitti.”¹⁶

Şulgi, devlet teşkilatında yaptığı bu reformların yanısıra, ekonomi alanında da köklü değişiklikler yapmıştı. Bu cümleden olmak üzere, **“Kral Guru”** denilen yeni bir ölçü birimi geliştirilmişti. Buna göre 1 GUR, 250 litre idi. Bu ölçüye göre, bir bağdan elde edilen üzümün suyu, yani şarap litreye vuruluyordu. Onun zamanında, takvim sisteminde de değişiklik yapılmıştır.

Şulgi döneminde gerçekleştirilen imar faaliyetleri de son derece dikkat çekicidir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi o, babasının başlattığı zigguratı tamamlamış, ayrıca babası için bir de anıt-mezar inşa ettirmişti. S. L. Woolley, Ur kazılarında bu anıt-mezarı bulmuştur. Şulgi’nin imar faaliyetlerini hem vesikalardaki tarihlerden hem de arkeolojik buluntulardan öğreniyoruz.¹⁷ Fakat bütün bu başarılarına rağmen Şulgi, oğulları tarafından düzenlenen bir komplo neticesinde öldürülmüştü.

Şulgi’ye oğlu **Amar-Sin** halef olmuştu. Sümer Kral Listesi’ne göre, Amar-Sin ülkeyi 9 yıl idare etmiştir.¹⁸ Amar-

¹⁵ Şulgi, kendisine tâbi şehirlerin başına oğullarını “Şakkanakku” (vali) veya “Şakin” (kaymakam) olarak tayin etmek suretiyle hem devletin yönetimini emin ellere teslim etmiş hem de bunlar vasıtasıyla o bölgelerde cereyan eden hadiseler hakkında bilgi sahibi olmayı planlamıştır. Bu sistemin bir benzerini de Anadolu’da Hitit kralları uygulamışlardır. Bu konuda bkz: E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 144-145.

¹⁶ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 95.

¹⁷ S. L. Woolley, *The Sumerians*, New York 1965, s. 137.

¹⁸ S. N. Kramer, *a. g. e.*, s. 99.

Sin'in 12'si erkek, 6'sı da kız olmak üzere toplam 18 çocuğu vardı. Fakat ne gariptir ki, Amar-Sin'e kardeşi **Şu-Sin** halef olmuştur. Bu durum gerçekten kafaları karıştırmaktadır. Amar-Sin'in 12 oğluna ne olmuştu? Bu 12 oğulun babalarından önce öldüğüne ilişkin herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Bize öyle geliyor ki, babaları **Amar-Sin**'in ölümünden sonra amcaları **Şu-Sin**, bu 12 oğulun hepsini katlettirmiş ve tahtı ele geçirmişti. Sümer Kral Listesi, Şu-Sin'e de 9 senelik bir iktidar süresi vermektedir.¹⁹

Şu-Sin zamanının en önemli olayı, Babilonya'daki (Orta Mezopotamya) **Abgal Kanalı**'ndan (Büyük Su Kanalı) 26 saat mesafede **"Martu Duvarı"** denilen büyük bir kale duvarının inşa edilmesidir.²⁰ Prof. Dr. Füzuran Kınal, **"III. Ur Sülalesi'nin üzerine çöken kara bulutların ilk işaretini bu kale duvarının inşasında görmek yanlış olmasa gerektir"** demektedir.²¹ Nitekim Şu-Sin'in oğlu **İbi-Sin**'in valilerinden İsin şehri valisi **İşbierra**, beyine yazdığı bir mektupta: **"Düşman Martular'ın ovalara indiğini duyduğum"** diye tehlikeyi haber veriyordu.²²

III. Ur Sülalesi'nin son kralı **İbi-Sin**'dir. MÖ. 1985 yılında tahta çıktığı sanılan İbi-Sin zamanında, III. Ur Sülalesi'nin nerelere kadar egemen olduğunu bilemiyoruz. Onun zamanında Asur valisi olan **Kikia**, Eşnunna valisi **Kirikiri** ve Mari valisi **Puzur-İştar**, başlangıçta Ur'a tâbi gibi görünürler.

¹⁹ A. g. e., s. 99.

²⁰ Bill T. Arnold, *Who were the Babylonians?*, Brill Publications, Leiden 2005, s. 37; Robert M. Whiting, "Amorite Tribes and Nations of Second-Millennium Western Asia", *Civilizations of the Near East, Vol. I-II, 2. nd edition*, New York 2006, s. 1234; E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 26.

²¹ F. Kınal, a. g. e., s. 96.

²² Th. Jacobsen, *JCS* 8, 1953, s. 40.

Fakat İbi-Sin'in idaresinin sonlarına doğru bu valilerin hemen hepsi bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Aslına bakılacak olursa, İbi-Sin'in tahta çıkışının daha 3. yılında huzursuzluklar başlamıştı. Ancak hemen belirtelim ki, bu huzursuzlukların kökeni aslında İbi-Sin'den önceki kralların yönetimlerinde aranmalıdır. Eski toplumlarda şöyle bir inanç vardır: **“Babaların günahını oğulları çeker.”** İbi-Sin de, bu inanca uygun olarak, atalarının kefarecini kendi hayatı ile ödeyecektir.

Bu devrin vesikaları üzerinde çalışan Prof. Edzard²³, III. Ur Sülalesi'nin çöküşünü üç nedene bağlar:

- 1- **Partikülerizma**
- 2- **Amurru (Martu) Göçleri**
- 3- **Babil-Elam rekabeti.**

Bu nedenlerin doğruluğuna şüphe yoktur. Ancak, bu devirde memuriyetlerin dağıtılmasında iltimaslar yapılması ve devletin tek bir kavimden oluşmaması da bu nedenlere eklenebilir. Her şeyden önce, Er Sülaeler Devri'nden kalma bölgecilik âdeti, elbette ki milli birliğe zarar veriyordu. Akkad devrinden sonra, bu şehirlerarası rekabet, **Sümerlilik-Akkadlılık** şeklini almıştı. Şimdi ise Sümer şehirleri, iş bulmak için gelen Amurrular'la dolmuştu. Öyle anlaşıyor ki, Şu-Sin'in yaptırdığı büyük Amurru (Martu) duvarı da Amurrular'ın Ur'a girmesini engelleyememişti. Böylece şimdi Sümer şehirlerinde ve özellikle Ur'da **Sümerli, Akkadlı ve Amurrulu** olmak üzere etnik kökeni farklı üç ayrı kavim oturuyordu. Üstelik bu karmaşık halk, kanun karşısında **hürler, yarı hürler ve köleler** olmak üzere birtakım sosyal sınıflara bölünmüştü. Böyle bir ortamda milli birliği sağlamak imkânsızdı. Bütün

²³ E. O. Edzard, *FWI*, 1965, s. 149.

bunlar bir yana, bu toplumda memuriyetler mutlaka babadan oğula geçiyordu. Yani zekâca ne kadar üstün olursa olsun, bir adamın babası ne ise, kendisi de o kadar kalmaya mahkûmdu. Bir başka ifadeyle bu toplumda imkân eşitliği yoktu. İşte bu nedenlerle daha Şulgi'nin halefleri zamanında Sümer şehirlerinde asayiş bozulmuş ve III. Ur Devleti'nin temelleri sallanmaya başlamıştı.²⁴

Diğer taraftan Amurrular şehirlere ücretli iş bulmak için doluşmaya başlamışlardı.²⁵ Bu durum şehirlerdeki tüketici sınıfı artırırken, üretici sınıfın aynı kalmasına neden oluyordu. Bu da doğal olarak hayat pahalılığına yol açıyordu. Bu kötü durumdan en çok yararlanmasını bilenler eski valiler olmuştur. Gerçekten, İbi-Sin'in 3. yılında evvela Eşnunna valisi, bir sene sonra da Elam bağımsızlığını ilan etmişti. İbi-Sin'in 5. iktidar yılında vuku bulan Lagaş isyanını iki sene sonra Umma ve Nippur şehirlerinin isyanı izlemiştir. Ancak burada şu gerçeğin altını çizmekte fayda vardır: Umma ve Nippur şehirlerinin ayaklanmasında partikülerizmadan ziyade, bu sırada memlekette baş gösteren kıtlık ve açlık gibi nedenler de rol oynamış olmalıdır.²⁶ Kıtlık felaketi, gıda maddelerinin fiyatlarını da etkilemiş, memlekette **“kara borsa”** başlamıştır.

Fakat bu dar günlerinde İbi-Sin'e en büyük ihaneti, İsin şehri valisi **İşbierra** yapmıştır. Hâlbuki İşbierra, İbi-Sin'in en çok güvendiği valilerinden biri idi.²⁷ İbi-Sin'in bu valiye yazdığı mektuplardan anlaşıldığına göre, İşbierra, İsin'de depo edilen

²⁴ F. Kinal, *a. g. e.*, s. 96.

²⁵ Joan Oates, *a. g. e.*, s. 58-59.

²⁶ Marc Van De Mieroop, *a. g. e.*, s. 107; Alfred Haldar, *Who were the Amorites?*, Leiden 1971, s. 60; E. Memiş- C. Bülbül, *Amurrular (Arapların En Eski Ataları)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elazığ 2012, s.45.

²⁷ İnsanların ve özellikle yöneticilerin, en büyük ihaneti, en çok güvendikleri ve yakınlık hissettikleri kimselerden görmesi keyfiyeti, ne yazık ki günümüzde de devam etmektedir.

72.000 GUR'luk (18.000.000 litre) zahirenin güneye sevkedilebilmesi için 600 gemi istiyordu.²⁸ Gerçi İbi-Sin, yardım etmeleri için valilerine genelge göndermişti. Fakat ne var ki, valiler, kendi menfaatlerinden başka bir şey düşünmüyorlardı. Neticede İbi-Sin'in 10. senesinde, İsin valisi İşbierra'nın²⁹, vesikaları kendi adına tarihlemeye başladığını görüyoruz. İsin valisinin başlattığı bu bağımsızlık cereyanına az sonra kuzeydeki şehirler de katıldılar. Nitekim çok geçmeden, Babil ve Asur valileri de bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu son iki şehir, Mezopotamya tarihinin bir sonraki yüzyılında başrolü oynayacaklardır.

Sümer Kral Listesi (WB. 444), İbi-Sin'e 25 yıllık iktidar süresi tanır. Buna göre, İsin'in ayrılmasından sonra, III. Ur Sülalesi, daha 15 yıl küçülmüş hudutlar içerisinde varlığını sürdürmüştür. III. Ur Sülalesi'nin son dönemlerinde, Mezopotamya'da cereyan eden hadiseleri dikkatle takip eden Elam kralı **Kutir-Nahhunte**, Zağros dağlarında yaşayan barbar kabilelerden aldığı taze kuvvetlerle ordusunu takviye etmiş ve Basra Körfezi ticaretini ele geçirmenin tam zamanı olduğunu anlamıştır. Planın tatbikinde herhangi bir müdahaleyi önlemek için de İsin kralı İşbierra ile gizlice anlaşmayı ihmal etmemiştir. Böylece İbi-Sin'in 25. yılında Şimaş kralı **Hutran-Temti** Ur şehrine saldırmış ve ne yazık ki yapılan savaşta İbi-Sin, düşmanın eline sağ olarak geçmiştir.³⁰ Elam orduları görülmemiş bir vahşetle Ur'u yağmalamışlar, sonra da ateşe vermişlerdir. Ur kazılarında MÖ. 2. Binyıla ait tabakalarda bu yangın tespit edilmiştir. Ayrıca, Ur şehrinin düşman eline düştüğü sırada yaşayan Sümerli bir kâtibin yazdığı "**Ur Ağıtı**"

²⁸ S. N. Kramer, a. g. e., s. 431.

²⁹ İşbierra'nın faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi edinmek için bkz: William J. Hamblin, *Warfare in the Ancient Near East to 1600 B. C.*, 2006 USA, s. 159-162.

³⁰ S. N. Kramer, a. g. e., s. 101.

da, Ur şehrinin yaşadığı felaketi bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir.³¹

Ur'un yıkılışı o zamanki dünyada büyük yankılar uyandırmış olmalı ki, birçok vesikaya, bu olaya izafeten tarih atılmıştır. Yeni Sümer Devleti de denilen III. Ur Sülalesi'nin çökmesinden sonra Sümerler, Mezopotamya'da bir daha devlet kuramayacaklardır. Üstelik Sümerce, Eski Babil³² devrinden sonra yazı dili olarak da ortadan kalkacaktır.

III. Ur Sülalesi'nin çökmesi hadisesi, Elam'dan sonra en çok Amurrular'ın (Martular) işine yaramıştı. Çünkü Amurrular, bu kaos ortamından en iyi şekilde yararlanacaklar ve Mezopotamya kentlerini, büyüyen bir çığ gibi dolduracaklardır.

AMURRU (MARTU) GÖÇLERİ

Yeni Sümer Devleti'nin (III. Ur Sülalesi) çökmesindeki önemli nedenlerden biri de, yukarıda belirttiğimiz gibi, Amurru göçleriydi. Nitekim çağdaş bir Eşnunna vesikasında³³: **“İbi-Sin'in toprakları Martular tarafından çöl haline getirildi.”** denilmektedir. Vesikalarda geçen Martular'ın (Amurrular) hangi ırka mensup olduklarını tespit edebilmek için, elbetteki onların dillerini bilmek lazımdır. Oysaki Martular'ın diliyle yazılmış tek bir vesika dahi yoktur. Çünkü bu kavimler, kültür memleketlerine girdikten sonra, o memlekette daha önceden kullanılmakta olan dili ve yazıyı kullanmaya başlamışlardır. Fakat vesikalarda geçen Amurru şahıs

³¹ F. Kinal, a. g. e., s. 97.

³² Eski Babil Devleti (I. Babil Sülalesi), Kısa Kronoloji'ye göre MÖ. 1850-1550 yılları arasında hüküm sürmüştür.

³³ OIP 43, s. 179.

adlarından³⁴ ve tanrı isimlerinden, filolojik tetkikler için az da olsa bir malzeme elde edilebilmiştir.³⁵

Biz Amurruları ilk kez MÖ. 3. Binyıl metinlerinde görüyoruz. Bu metinlerde Sümerler onları **“MAR.TU”** adıyla anarken, Akkadlar onlara **“AMURRU”** diyorlardı. Hem Sümerce’de hem de Akkadça’da söz konusu terim, ya bir yönü (“Batı”) ya da etnocoğrafik bir kavramı ifade etmiştir. Başlangıçta hangi anlama geldiğini tespit etmek imkânsız olsa da, **Ebla**’dan elde edilen deliller, Sümer’in batısına lokalize edilen ve Martu ismini taşıyan coğrafi bir bölgenin mevcudiyetini ortaya koyar. Bu nedenle Sümerce’deki yön (batı) manası, bu coğrafi konumdan kaynaklanmış görünüyor. İkinci olarak da kuzeybatıda yaşayan bir halkı tanımlamak için **“Martular”** tabiri kullanılmıştır ve bu kelimeyle aslında onlara **“Batılılar”** denilmek istenmiştir.³⁶ Demek oluyor ki, **Martu** kelimesi hem “batı” anlamına geliyor hem de Sümer ülkesinin batısında oturan bir kavmin ismi olarak kullanılıyordu. Örneğin bir vesikada: **“Ur kralı İbi-Sin’in ezelden beri şehir bilmeyen Martuları büyük bir kuvvetle yendiği sene”**³⁷ şeklinde bir sene ismi vardır. Burada Martular kavim adı olarak zikredilmekte ve bu kavimlerin şehirlerde oturmadıkları özellikle vurgulanmaktadır. Vesikalardan öğrenildiği kadarıyla Martular’ın Arabistan yarımadasından çıkarak ilkin Filistin-Suriye şerit arazisini çölden ayıran dağlar üzerinden Kuzey Suriye’ye geldikleri ve oradan Büyük Fırat Kervan Yolu’nu takip ederek, **Mari, Terqa, Hana** gibi başlıca kervan durak

³⁴ H. B. Huffmon, *Amorite Personal Names in the Mari Texts*, Baltimore 1965, s. 3; Giorgio Buccellati, *The Amorites of the Ur III Period*, Naples 1966, s. 99-231.

³⁵ Bill T. Arnold, a. g. e., s. 36.

³⁶ A. g. e., s. 35.

³⁷ *UET I*, No. 26; Ayrıca bkz: Alfred Haldar, *Who were the Amorites?*, Leiden 1971, s. 54.

yerlerinden geçerek Mezopotamya'ya ulaştıkları anlaşılmaktadır.³⁸ Bu kabilelerin bir kısmı Dicle'yi takip ederek kuzeye Asur ile Kerkük arasındaki bölgeye de varmışlardı. Elbetteki daha önce Diyala bölgesini de istila etmişler, hatta bir kısmı Diyala'dan öteye yani İran ve Afganistan'a kadar yayıldıkları gibi, III. Ur Sülalesi'nin çökmesinden sonra bilhassa Larsa hâkimiyetinin bitiminde Deniz-eli bölgesine de yerleşmişler ve burada II. Babil Sülalesi'ni (MÖ. 1677-1308) kurmuşlardı.

Martular'ın Afganistan'a kadar gittiklerini kabul edenler, bu görüşlerini, III. Ur Devri sonlarında yazılmış bir kasidede yer alan **“Martu tanrısının Lapislazuliden bir dağın üstünde oturduğu”** kaydına ve bu taşın Afganistan'dan çıktığı gerçeğine dayandırmaktadırlar.³⁹

III. Ur Sülalesi'nin son günlerine ait vesikalar ve Mari mektupları, Martu kabilelerine karşı yapılan amansız mücadeleyi aksettirirler. Örneğin Asur kralı **I. Şamsi-Adad** (MÖ. 1751-1718) Terqalı Amoritler'den⁴⁰ olduğu halde Martu bedevileriyle savaştığı gibi, Mezopotamya'nın muhtelif yörelerine yerleşmiş olan Martu kabileleri arasında da daimi bir mücadele vardı. Aynı şekilde Amurru asıllı olan I. Babil Sülalesi'nin ünlü kralı **Hammurabi** (MÖ. 1728-1686) de, kendisi gibi Martu asıllı olan Larsa kralı **Rim-Sin** ve Mari kralı **Zimri-Lim** ile savaşmıştır. Martular'ın Mezopotamya'ya gelmeden önceki hayatlarını anlatan bazı vesikalar vardır. Örneğin bir vesikada: **“Onlar itaat nedir bilmiyorlardı, çiğ**

³⁸ F. Kinal, *a. g. e.*, s. 98.

³⁹ J. R. Kupper, *Les Nomades de Mesopotamie au temps des rais de Mari*, Paris 1957, s. 156.

⁴⁰ Modern Batılı kaynaklar, Amurru ya da Martu yerine “Amorit” terimini kullanmaktadırlar. Bir başka ifadeyle Sümerce'de **Martu**; Akkadça'da **Amurru**; Modern Batı Dilleri'nde **Amorit**'tir.

et yiyorlardı, bütün hayatı boyunca bir evi olmamıştı, ölen arkadaşını gömmüyordu. Şimdi ise her Martulu'nun bir evi var, zahiresi var" denilmektedir.⁴¹

Samilerin "**Amurrular**", Sümerlerin ise "**Martular**" adını verdiği bu kavmin anayurdu neresiydi? Doğrusunu söylemek gerekirse, Amurru ülkesinin mevkii sorunu uzun süre tartışılmıştır. Geçmişte olduğu gibi, günümüzde de bu konuyla ilgili çeşitli teoriler ortaya atıldığından, bilimsel bir uzlaşının mevcut olduğu söylenemez. **Mar.tu / Amurru (m)** kelimesi "**batı**" anlamına geldiğine göre, **KUR mar.tu/ mat amurrim** tabirini "**Amurru ülkesi**" olarak kabul etmek mantıklı olacaktır. Alfred Haldar'a göre⁴², "**Batılıların ülkesi**" anlamına gelen bu terim, Fırat nehri ile Akdeniz arasında kalan geniş bir coğrafyayı içine almış olsa gerektir.

Mezopotamya'daki göçebeler (nomatlar) üzerine yapmış olduğu monografik çalışmasında **J. R. Kupper**, "Amurru ülkesinin mevkii" sorununa tam 48 sayfalık bir bölüm ayırmıştır.⁴³ Kupper, Akkad kralı Şarkalışarri'nin Amurruları **Cebel-Bişri** bölgesinde mağlup ettiği gerçeğine temas eder. Cebel Bişri, Fırat'ın hemen batısından Palmira'nın güneybatı istikametine doğru uzanan bir dağ silsilesidir. **E. Dhorme** ise Amurru ülkesini Arabistan yarımadasında arar ve Amurru ülkesinin, bu yarımadanın belirli bir kısmını kapsamış olabileceğini ileri sürer.⁴⁴

Amurrular'ın Arabistan'dan geldiğini öne süren başka teoriler de vardır. Örneğin **A. Poebel**'e göre Amurrular vaktiyle

⁴¹ Bill T. Arnold, *a. g. e.*, s. 37; A. Haldar, *a. g. e.*, s. 55.

⁴² A. Haldar, *a. g. e.*, s. 6.

⁴³ J. R. Kupper, *a. g. e.*, s. 149-196.

⁴⁴ A. Haldar, *a. g. e.*, s. 7.

Arabistan'dan Mezopotamya'ya göç etmiş nomatlardı.⁴⁵ **S. N. Kramer** de Martular ve Amurrular'ın Arabistan'dan geldiğini kabul etmiş ve hatta o, daha da ileri giderek, bu iki grubun⁴⁶ Arabistan'da bir yere lokalize edilen “**Martu**” isimli bir dağdan geldiklerini iddia etmiştir.

Martular'ın vatani olarak, Yukarı Dicle ve Zağros dağları arasındaki **İamutbal** memleketini gösterenler⁴⁷ de vardır. Bunların iddiası, aslen bir Martulu olduğu halde Elamca isim almış olan **Kudur-Mabuk**'un unvanları arasında “**Atta-KUR. MAR.TU**” ve “**Atta İamutbal**” adlarının bulunmasına dayanır.⁴⁸ Aslında bu unvanlar, Kudur-Mabuk'un ataları tarafından da kullanılmış olmalıdır.

Alfred Haldar ise Amurru / Martu memleketinin yeri hakkında yukarıda kısaca aktarmaya çalıştığımız görüşlerden çok farklı bir fikir öne sürmüştür: Ona göre, Sümer ülkesinden batıya giderken Sümerli tüccarların ve fatihlerin batıda ilk karşılaştıkları yer, Mari kenti idi. Presargonik devirlerde bile Sümerlerle Samiler Mari kentinde bir arada ve barış içinde yaşıyorlardı. Bu kentte hem Sümer tanrısı **Nini-zaza**'nın hem de Samiler'in tanrıçası **İştarat**'ın birer mabedi vardı. Dolayısıyla “**Batı memleketi**” ve “**Batılılar**” bağlamında ilk

⁴⁵ A. Poebel, *JNES* 1 (1942), s. 256 vd.

⁴⁶ S. N. Kramer'in bu ifadesinden, Martular ve Amurrular'ın Arabistan'da yaşayan ve birbirleriyle akraba olan iki kavim oldukları anlaşılmaktadır. Belki de bu yüzden, Mezopotamya'ya geldiklerinde, Sümerler, onların arasında herhangi bir ayırım gözetmeksizin hepsine birden “Martular”, Akkadlar ise “Amurrular” demişlerdir.

⁴⁷ Th. Bauer, “Eine Ueberprüfung der ‘Amoriter’ – Frage”, *ZA* 38 (1929), s. 145-170.

⁴⁸ Türkçe ile akraba bir dil olan Elamca'da “Atta” kelimesi, “ata”, “baba” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla burada geçen “Atta KUR. MAR. TU” tabiri “Martu Ülkesinin Atası”, “Atta İamutbal” tabiri de “İamutbal'in Atası” manasına gelmektedir. Elamca ile Türkçe'nin akrabalığı konusunda daha geniş bilgi edinmek için bkz: Hamit Zübeyir Koşay, “Elam and Central Asian Relations”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974, s. 214-217.

akla gelen yer burası olmalıydı.⁴⁹ Esasen W. F. Albright⁵⁰ ve A. T. Clay⁵¹ de bu fikri desteklemektedirler. Gerçekten Albright, **A. T. Clay-P. K. Hitti, Lebanon in History**, 1962, s. 68'e atıfta bulunarak şöyle der: **“Mari, Batı Memleketi anlamına gelen A. MUR. RU / MAR. TU ismi ile etimolojik olarak aynıdır.”**

Alfred Haldar'a göre⁵², **MARTU** kelimesinin orijini bu şekilde izah etmek, S. N. Kramer'in yaptığı gibi **Martu** ülkesini Arabistan yarımadasında **“Martu”** adını taşıyan ama yeri bilinmeyen bir dağda aramaktan daha mantıklı görünmektedir.

Görülüyor ki, Martu memleketinin yeri konusunda tam bir fikir birliği yoktur. Buna rağmen, diğer Sami kavimler gibi, başlangıçta onların da Arabistan yarımadasından çıkarak Suriye bölgesine geldikleri ve bu toprakları kendilerine yurt edindikleri, MÖ. 3. Binyıl başlarından itibaren de yavaş yavaş Mezopotamya kentlerine sızmaya başladıkları anlaşıyor.

Mezopotamya tarihinde daha sonraları böyle birçok Martu kabilesinin kuzeye, güneye ve doğuya yerleştiklerini görüyoruz. Örneğin, tarihi bir Sümer şehri olan Uruk'a **Amanum** kabileleri yerleşmişti. Kuzeye yerleşen Martular'ın bazıları da buradaki yerli Hurri halkıyla soy bakımından karışarak, tarihteki **Asurlular** denilen kavmi meydana getirmişlerdir. Neticede, III. Ur Sülalesi'nin sonlarına doğru (MÖ. 1975-1960), Mezopotamya'ya yeni bir bedevi dalgası gelmişti. Bunlar başlangıçta **“işçi”** olarak veya **“ücretli askerler”** olarak medeni şehirlere doluyorlardı. Bu durum, şehirlerdeki tüketimi birden bire arttırdığı halde, üretim aynı kaldığından, o

⁴⁹ A. Haldar, *a. g. e.*, s. 17-19.

⁵⁰ W. F. Albright, *AJSL* 41, s. 79, n. 2.

⁵¹ A. T. Clay-P. K. Hitti, *Lebanon in History*, 2. nd edition, 1962, s. 68.

⁵² A. Haldar, *a. g. e.*, s. 19.

şehirlerde ister istemez iktisadi bir bunalım baş gösteriyordu. Bu da dolaylı yoldan hayat pahalılığına yol açıyordu.⁵³

Martu bedevileri acaba neden göç ediyorlardı? Bu soruya cevap verebilmek için, bugünkü bedeviler üzerinde yapılan etnolojik tetkiklere bakmak lazımdır: Bu kabileler, Akkadça **“abum”**⁵⁴ yani **“baba”** denilen bir şeyhin idaresinde yaşıyorlar ve besledikleri deve, koyun ve keçi sürülerini bir vahadan öbürüne otlatarak dolaşıyorlardı. Bu vaha arama ve seçme işi, mevsime ve civardaki kentlerin yıllık panayır günlerine göre ayarlanıyordu. Çünkü şehrin civarına gelen bedeviler, bu panayırlarda kendi hayvansal ürünlerini satıyorlar ve ihtiyaç duydukları maddeleri de buralardan satın alıyorlardı. Onlar için aslında şehir hayatı dayanılması güç bir esaretti. Çünkü “şehirden oturan herkes, hayatını kazanmak için çalışmaya mecburdu.”⁵⁵ Bu şartlar altında bedevilerin şehirlere dolmaları keyfiyeti, ancak bir kıtlık, açlık ya da başka bir bedevi kabile tarafından vahadan uzaklaştırılma zorunluluğu ile açıklanabilir. Yukarıdaki durumlardan herhangi birisi söz konusu olduğunda, bütün kabile göç ediyordu. Bazen de bir kabile reisi bir şehrin kralı ile anlaşıyor ve bütün kabile erkeklerini para karşılığında savaşçı olarak veriyordu. Bunun en yakın örneğini Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı İmparatorluğu ile İngiliz İmparatorluğu arasındaki mücadelede görüyoruz. Çünkü İngilizler, para karşılığında satın aldıkları Arapları, Osmanlı kuvvetlerine karşı kullanmışlardır.⁵⁶

⁵³ F. Kinal, a. g. e., s. 99; E. Memiş- C. Bülbül, *Amurrular (Arapların En Eski Ataları)*, Elazığ 2012, s. 48.

⁵⁴ Robert M. Whiting, a. g. m., s. 1239.

⁵⁵ Günümüzden 4 bin yıl önce geçerli olan bu kural, günümüzde de geçerliliğini devam ettirmektedir.

⁵⁶ F. Kinal, a. g. e., s. 100.

MÖ. 3. Binyılın sonlarında vuku bulan Amurru (Martu) göçlerinde de buna benzer durumlar yaşanmış olmalıdır. Amurru göçlerine iştirak eden kavimler hakkında bize en iyi bilgiyi Mari mektupları verir. Zira Mari arşivi vesikalarında, Tevrat'ta da adı geçen Benyamin Oğulları'ndan **"Maru İamina"** yani **"Güney Oğulları"** anlamında bahsedildiği gibi, İbraniler'den de **Habirular** olarak söz edilir. Ayrıca **Hanalılar** denilen başka bir kabile daha vardı.⁵⁷ Hanalılar daha ziyade ücretli askerler olarak görünürler. İşte, III. Ur Sülalesi'nin son zamanlarında bu Martu kabileleri, yukarıda da belirttiğimiz üzere, Güney Mezopotamya'ya dolmuşlardı. Hatta **İbi-Sin**'in İsin şehrindeki valisi **İşbierra**, aslen bir Martulu idi. İşbierra'nın ailesi kim bilir kaç nesil önce buraya gelmişti ki, İşbierra vali olabilmişti? III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra Mezopotamya'da yeniden şehir devletleri idaresi kurulur. Yani her şehirde bir küçük krallık teşekkül eder. Ne var ki, bu şehir devletleri Sümerli olmayıp, Amurrulu idiler. Örneğin Babil şehrinde I. Babil Sülalesi'ni kuran **Sumu-abum** bir Amurrulu idi. Terqa'daki **Şamşi-Adad**'ın babası **İlakabkabu** bir Amurrulu olduğu gibi, Larsa'daki **Naplanum**, İsin'de **İşbierra**, Halep'te Yamhad kralları ve Karkamış'taki **Ablahanda**, hep Amurru asıllı idiler.⁵⁸ Ancak ilginçtir ki, aynı soydan gelmelerine rağmen, bu şehir krallıkları iki yüz yıl boyunca birbirleriyle savaşıyorlar ve bu yüzden de büyük bir devlet kuramayacaklardır. Bu şehir devletleri arasında ikisi ön plana çıkacaklardır ki, bunlar; **İsin** ve **Larsa** şehirleridir. İşte bu yüzden ki, III. Ur Sülalesi'nin çöküşünü takip eden iki asırlık zamana **İSİN-LARSA DEVRİ** denilmektedir.

⁵⁷ Robert M. Whiting, *a. g. m.*, s. 1237-1238.

⁵⁸ F. Kinal, *a. g. e.*, s. 100.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

İSİN-LARSA DEVRİ (MÖ. 1960-1750)

Son Sümer devleti olarak kabul edilen III. Ur Sülalesi'nin çöküşüyle birlikte Mezopotamya'da yeni bir kargaşa dönemi başlamıştı. Yaklaşık iki asır süren bu devirde, her şehirde bir küçük krallık türemişti. Bu krallıkların neredeyse tamamı, Amurrulu sülaleler tarafından kurulmuştu. Daha doğrusu, MÖ.3.Binyıl sonlarından itibaren Sümer şehirlerine ücretli askerler ya da işçiler olarak barışçıl yollardan girmeye başlayan Amurrular, özellikle III. Ur Sülalesi'nin son kralı **İbi-Sin** zamanında bütün Sümer kentlerinde hatırı sayılır mevkilere gelmişlerdi. Hatta İbi-Sin'in birçok valisi Amurru asıllı idi. İsin valisi **İşbierra** ve Larsa valisi **Naplanum**, Amurru asıllı valilerin önde gelenleri arasında idiler. İbi-Sin'in iktidarının başlarında, III. Ur Sülalesi'nin yıkılacağına ilişkin hiçbir belirti yoktu. Fakat Amurrular'ın yoğun olarak yaşadıkları Suriye'de başlayan kıtlık felaketi, bu kavme mensup kabilelerin hızlı bir şekilde Mezopotamya'ya akmalarına neden oldu. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Amurru göçleriyle birlikte Sümer şehirlerinin nüfusu inanılmaz derecede arttı. Üretim aynı kalırken, tüketimin aşırı derecede artması hayat pahalılığına neden oldu. İşin ilginç yanı, Basra Körfezi ticaretini yeniden ele geçirmek isteyen Elam Krallığı da aslında fırsat kolluyordu. Fakat İbi-Sin'e en büyük darbeyi, Amurru asıllı valileri

vurmuştur. Onlar, Amurru göçlerini durdurmak yerine,¹ ortaya çıkan kargaşa ortamından en iyi şekilde yararlanma yoluna gitmişler ve kısa zamanda bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Ancak çok geçmeden bu küçük şehir devletleri arasında amansız bir egemenlik mücadelesi başladı. **Ur, Uruk, Lagaş, Umma, Şuruppak, Kiş ve Adab** gibi geçmiş dönemlerin ünlü Sümer şehirleri, bu yeni devirde yıldızları parlayan İsin ve Larsa şehirlerinin tebası oldular.

Şunu özellikle vurgulamak gerekir ki, bu devirde Mezopotamya kentlerindeki etnik yapıda da önemli değişiklikler meydana geldi. Her şeyden önce, memleketin eski halklarından biri olan Sümerler etnik olarak önemli bir kitle oluşturmaya devam etseler de, siyasi platformdan tamamen çekildiler. Akkadlar Sümer medeniyetine uyum sağlamakla beraber, kendi dillerini konuşuyor ve kendi çivi yazılarıyla yazıyorlardı. Şimdi ise Sümer kentlerinde çoğunluk Amurrular'ın eline geçmişti ve siyasi hayata yön verenler de doğal olarak onlardı. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, bu devrin bütün kentlerinde artık Amurru asıllı sülaleler hüküm sürüyordu. Ancak bu kentler arasında iki tanesi ön plana çıkmaktadır ki, bunlar **İsin** ve **Larsa** şehirleridir. İşte bu devrin tarihi, isimleri zikredilen bu iki şehir (İsin ve Larsa) arasındaki mücadelenin tarihidir. Bu, öylesine sürekli ve yıpratıcı bir mücadele olmuştur ki, iki asır içinde egemenlik bazen birinin bazen diğerinin eline geçmekle beraber, bu iki sülaleden hiçbirisi, Mezopotamya şehirlerinin tümü üzerinde sürekli bir hâkimiyet kuramamışlardır. Bu savaşlar memleketin birlik ve beraberliğini de parçalamıştır. Hâlbuki her iki şehirde de aynı dil ve aynı lehçe

¹ Amurru tehlikesi aslında III. Ur Sülalesi krallarından Şu-Sin zamanında başlamıştı. Adı geçen Sümer kralı, Amurru (Martu) göçlerini durdurmak amacıyla "Martu Duvarı" denilen büyük bir duvar inşa ettirmişti. Fakat bu önlem bile Amurruları durdurmaya yetmemişti.

konusuluyordu. Bir başka ifadeyle bu iki kent halkı kardeştiler. Bu iki şehir devleti arasındaki mücadelenin iki önemli nedeni vardı:

1- Nippur şehrine hâkim olmak,

2-Basra Körfezi ticaretini elde tutmak.

Sümerler devrinden beri Nippur'un dinsel bir önemi vardı. Çünkü Nippur, Sümerler'in baştanrısı Enlil'in kült (tapınım) merkezi idi. O devirde yaşayan insanlar, baştanrının, memleketi idare etmesi için, kendi istediği bir şahsı iş başına getirdiğine inanıyorlardı. İşte bu yüzdendir ki, İsin ve Larsa kralları, halkın bu inancı doğrultusunda, Nippur kentini ellerinde tutmaya çalışıyorlardı. Daha önceki III. Ur Sülalesi kralları zamanında da bir taht değişikliği olduğu zaman, yeni kralın mutlak surette Nippur kentindeki başrahibin elinden taç giymesi ve krallığın sembolü olan asa'yı onun elinden alması gerekiyordu. Aksi takdirde, o kralın meşruluğu her zaman tartışmaya açık olurdu. Bu durumu, Ortaçağ Avrupa krallarının Papa'nın elinden taç giymelerine benzetebiliriz. İşte bu nedenle, İsin ve Larsa kralları Nippur'a hâkim olmak istiyorlardı. Nippur meselesi, iç politikada bir prestij meselesi idi.¹

Asıl mesele ise Basra Körfezi'ndeki ticareti elde tutabilme meselesi idi. Fırat nehrinden epeyce içeride olan İsin şehri için, Basra Körfezi'ne ulaşmak hayati bir önem taşıyordu. Buna karşılık arkalarını Elam kralına dayamış olan Larsa kralları ise körfez ticaretini İsinliler'e kaptırmamak için ellerinden gelen her şeyi yapıyorlardı. Bu devrin ekonomisine ışık tutan Larsa iktisadi vesikalarının tetkikinden anlaşıldığına göre, III. Ur Sülalesi zamanında Elam memleketi ile cereyan eden ticari

¹ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 104.

rekabet, şimdi İsin ve Larsa krallıkları arasında devam edecekti. Ne var ki bu devirde Elam'ın yerini Larsa Krallığı, yıkılan III. Ur Sülalesi'nin yerini de İsin Krallığı almıştı.

İşte III. Ur Sülalesi'nin MÖ. 1960 yılında çökmesinden Babilli Hammurabi'nin Mezopotamya'da siyasi birliği yeniden kurmasına (MÖ. ca. 1750'ler) kadar geçen yaklaşık iki asırlık zaman dilimine **İSİN-LARSA DEVRİ** denilir.³ Fakat şunu özellikle belirtelim ki, Hammurabi'nin mensup olduğu Eski Babil Sülalesi, III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından yaklaşık bir asır sonra (MÖ. 1850'lerde) kurulacaktır. Babil şehrinin bu bir asırlık tarihi hakkında ne yazık ki yeterince bilgiye sahip değiliz. Ancak, MÖ. 19. yüzyılın ilk yarısında **Babil, Asur ve Mari** şehirlerinde Amurru asıllı sülalelerin bulunması, Sami kavimlerin Mezopotamya medeniyetine artık kendi damgalarını vurduğunu göstermektedir. İsin-Larsa Devri boyunca, bu iki şehirde birtakım sülale değişiklikleri olmuştur. Fakat bu tür değişiklikler, adı geçen iki şehir arasındaki mücadeleye engel olamamıştır. İşin ilginç yanı, bu devirde cereyan eden sürekli savaşlar, memleketin ekonomik gücünü ve insan kaynaklarını da tüketiyordu. Bu durum ise, gözü daima Mezopotamya'nın verimli topraklarında olan Elam'ın iştahını kabartıyordu.

İsin-Larsa Devri'nin vesikalarına gelince; aslına bakılacak olursa, bu devrin vesikaları III. Ur Devri vesikalarından oldukça farklıdır. Örneğin III. Ur Sülalesi devrinde **“her şey devletin malı”** sayıldığı için, bu devrin ekonomik vesikaları arasında arazi veya gayrimenkul satışlarına ilişkin hiçbir belgeye rastlanmamıştır. Buna karşılık İsin-Larsa Devri'nde tarla, çayır, mera gibi taşınmaz malların alınıp satıldığını, kiraya verildiğini

³ Mezopotamya'da İsin-Larsa Devri'nin (MÖ. 1960-1750) yaşandığı sıralarda Anadolu'da da Asur Ticaret Kolonileri Çağı (MÖ. 1970-1750) yaşanmakta idi.

veya miras olarak bırakıldığını gösteren yüzlerce vesika bulunmuştur.⁴

Diğer taraftan Larsa ekonomik vesikaları, bu şehirde yaşayan halkın sosyal durumu hakkında da önemli ipuçları vermektedir. Özel mülkiyet ekonomisinin yarattığı şartlar büyük şehirlerde küçük bir zümrenin zenginleşmesine, halkın ise fakir düşmesine yol açmıştı. Bu yüzdendir ki, İsin kralları zaman zaman halkın borçlarının affedildiğine dair fermanlar çıkarmışlardır. Hâlbuki III. Ur Sülalesi zamanında bu tür vesikalara rastlanmaz. Şimdiye kadar İsin arşivi bulunmamış ise de, Nippur'da bulunan İsin vesikaları üzerindeki tarihlemelerden böyle bir devlet arşivinin mevcut olabileceği kanaatine varılmıştır.⁵

İsin-Larsa Devri vesikalarını ana hatlarıyla da olsa tanıtmaya çalıştık. Şimdi bu devrin önde gelen iki önemli krallığını biraz daha yakından tanımaya çalışalım.

İSİN KRALLIĞI

Bugünkü **İşan Bahriyat** harabelerinin bulunduğu yerde kurulan İsin Krallığı'nın temellerinin, III. Ur Sülalesi'nin son kralı İbi-Sin'in İsin valisi olan **İşbierra** tarafından atıldığını daha önce ifade etmiştik. Hatırlanacağı üzere İşbierra, İbi-Sin'in 10. yılından itibaren vesikaları kendi adına tarihlemeye başlamıştı. Demek oluyor ki, İsin Krallığı daha MÖ. 1975'lerde bağımsız bir krallık haline gelmişti. Larsa valisi **Naplanum** ise, İbi-Sin'in 8. iktidar yılında bağımsızlığını ilan etmişti. Gerçi bu iki eski valinin Elam savaşları sırasındaki davranışları bilinmiyor, ancak pasif kalmaları bile, "**düşmana yardım**"

⁴ D. O. Edzard, *Die "Zweite Zwischenzeit" Babylonien*, Wiesbaden 1957, s. 4, n. 20.

⁵ F. Kinal, a. g. e., s. 104-105.

demekti.⁶ Elam kralı savaştan sonra Ur'da bir miktar işgal kuvveti bırakarak memleketine dönmüş, bu fırsatı iyi değerlendiren İsin kralı İşbierra da, beş yıl sonra Ur şehrini Elamlılar'dan geri almıştı. Böylece Fırat Kervan Yolu'nu ve Basra Körfezi'ndeki Ur limanını eline geçiren İşbierra, Ur tanrısı Nannar'a suçunu bağışlatmak için olsa gerek, onun mabedini tamir ettirmişti.

Sene isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla, kral olarak İşbierra'nın ilk yılları Orta Mezopotamya'da hem Amurru istilacılarına hem de Sümerli rakiplerine karşı pozisyonunu güvence altına almakla geçmişti.⁷ Daha sonra başkent İsin'in etrafındaki surları tahkim ettiren İşbierra, birdenbire kendisini önemli bir konfederasyonun lideri olarak buldu. Gerçekten, III. Ur Sülalesi'nin çökmesinden sonra Mezopotamya'daki şehir devletleri iki önemli konfederasyon meydana getirmişlerdi. Bu konfederasyonlardan birincisi, Subartulu **Zinnum**'un liderliği altında idi ve bu konfederasyon **Nippur, Girkal, Kazallu** şehirleri ve **Elamlılar**'dan oluşuyordu. İkincisine ise İşbierra başkanlık ediyordu ve bu konfederasyon da **İsin, Eşnunna, Kiş ve Borsippa**'dan müteşekkildi. Başlangıçta İşbierra'nın liderliğini yaptığı blok mağlup olsa da, sonradan İşbierra (12. iktidar yılında) Subartulu **Zinnum** ve Elamlı **Kindattu**'nun birleşik ordusunu mağlup etmiş ve Orta Mezopotamya'daki konumunu sağlamlaştırmıştı.

III. Ur Sülalesi'nin çöküşünü takip eden kaygan zeminde, müttefikler devamlı surette galip gelen tarafa meylettikleri için, tek bir muharebede tahtlar kazanılabiliyor veya kaybedilebiliyordu. Bu yüzdendir ki, savaş meydanlarında

⁶ A. g. e. , s. 105.

⁷ William J. Hamblin, *Warfare in the Ancient Near East to 1600 B. C.* , 2006 USA, s. 160.

önemli başarılar elde eden İşbierra, Elamlılar'a, Hurriler'e ve Amurrular'a karşı, çabucak **“Sümerler'in kahramanı”** olmuştu.⁸ Fakat şu hususu özellikle belirtmek gerekir ki, Elamlılar, İşbierra tarafından mağlup edilen koalisyonun bir parçası olmalarına rağmen, hiçbir zaman kesin olarak saf dışı edilememişlerdi.

Yaklaşık 35 yıl iktidarda kalan İşbierra, saltanatının sonlarına doğru, İsin şehrinin, tahrip edilen Ur'un yerine geçmesini sağlamış ve bu kent, egemen askeri güç olarak ve hatta **“Sümer medeniyetinin yeni koruyucusu”**⁹ olarak sahnedeki yerini almıştı. İşbierra, Amurru akınlarını durdurmuş, Elamlıları Sümer ülkesinden sürmüştü ve böylelikle Ur'un yağmalanmasının öcünü almıştı. Bununla birlikte, İşbierra'nın zaferi, mutlak bir zafer değildi. Hem Elamlılar hem Amurrular hala güçlü idiler ve Sümer ülkesinin çoğu hala İsin'den bağımsızdı.¹⁰

Sümer Kral Listesi'ne göre, İşbierra MÖ. 1939'da ölmüş ve yerine oğlu **Şu-iluşu** (MÖ. 1939-1929) geçmişti. Bu kral, Elam savaşları sırasında Ur tanrısı Nannar'ın Elamlılar tarafından götürülen heykelini Anşan (Anzan)'dan geri getirmişti.¹¹ Eşnunna kazılarında da bu kralın mührü ve onun adıyla tarihlenmiş vesikalar bulunmuştur. Bu kralın oğlu **İddin-Dagan** (MÖ. 1929-1909) ve torunu **İşme-Dagan** (MÖ. 1909-1890) da İsin'in hudutlarını kuzeye doğru genişletmeye çalışmışlardır. Bu cümleden olmak üzere, İddin-Dagan zamanında **Der** şehrinin zaptedildiğini, bir sene isminden öğreniyoruz. İşme-Dagan

⁸ William J. Hamblin, *a. g. e.*, s. 161.

⁹ İşbierra Amurru asıllı olmasına rağmen, Sümer kültürü ile yetişmişti. Bu nedenle onun Sümer medeniyetinin koruyuculuğuna soyunmasına şaşırılmamak gerekir.

¹⁰ William J. Hamblin, *a. g. e.*, s. 162.

¹¹ S. L. Woolley, *Excavations at Ur*, London 1955, s. 143; Joan Oates, *Babil*. Çeviren: Fatma Çizmeli, Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s. 56.

zamanında ise İsin şehri Nippur'a da hâkim olmuştu. Biz bunu, adı geçen kralın çıkarmış olduğu **“Nippurluları askerlik ve vergi yükümlülüğünden muaf tutan”** fermanından öğreniyoruz.¹² Bundan başka, onun zamanına ait bir ağıtnamede: **“Nippur'un Amurru bedevileri yüzünden uğradığı felaketten”** bahsedilmektedir.¹³ Öte yandan, Mari'de bulunmuş olan bir ciğer falı metninde **“İşme-Dagan'ın orduları Kiş önünde yenildi”** denilmektedir. Yukarıda sözü edilen üç vesikada da İşme-Dagan zamanında İsin şehrinin kötü günler geçirdiği ve Enlil'in kült merkezi Nippur'un düşman eline geçtiği anlaşılmaktadır. Fakat bu vesikaların hiçbirisi İsin'e kötülük eden düşmanın kimliğini açıklamaz. Ancak son araştırmalarla bu meçhul düşmanın Eski Asur krallarından **İluşuma** olduğu kanaatine varılmıştır. Çünkü bu Eski Asur kralı, artık bir Asur devletinin kurulmuş olduğunu gösteren kitabesinde, aralarında **Nippur** ve **Der** şehirlerinin de bulunduğu birçok kenti Ur'a kadar zaptettiğini ve **“Akkad oğullarına hürriyetlerini verdiğini”** anlatmaktadır.¹⁴ Böylece İşme-Dagan zamanında (MÖ. 1909-1890) İsin Krallığı'nın kötü günler geçirdiği, kralın bunlara karşı birtakım sosyal tedbirler aldığı anlaşıyor. Fakat bu sosyal tedbirler işe yaramamış olmalı ki, İşme-Dagan'ın oğlu ve halefi **Lipit-İştar** (MÖ. 1890-1879), halk tabakalarında baş gösteren hoşnutsuzluğu yatıştırabilmek için, kendi adıyla anılan yeni kanunlar çıkarmıştı.¹⁵

Lipit-İştar Kanunları, bütün Sümer kanunları gibi, **prolog** (önsöz), **kanun maddeleri** ve **epilog** (son söz) olmak üzere

¹² Joan Oates, *a. g. e.*, s. 56.

¹³ *A. g. e.*, s. 57.

¹⁴ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 106.

¹⁵ Lipit-İştar Kanunları için bkz: M. Tosun-K. Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yayını, Ankara 1975, s. 49-71.

üç bölümden oluşuyordu ve Sümerce olarak kaleme alınmıştı. Oysaki kanunları çıkaran Lipit-İştar, bütün İsin kralları gibi Sami orijinli idi. Buradan anlıyoruz ki, Lipit-İştar döneminde İsin şehri halkının önemli bir kısmını hala Sümerler oluşturuyordu.

Lipit-İştar, kanunlarının prolog kısmında: **“Nippur, İsin, Ur kentlerinde oturan Sümer ve Akkad oğullarını, köleliğin boyunlarına yüklediği angaryalardan kurtardığını, onlara hürriyetlerini verdiğini”** söyler. Bu ifadelerin ne anlama geldiğini anlamak gerçekten zordur. Lipit-İştar’dan önceki İsin kralları acaba halka kötü mü davranmışlardı da Lipit-İştar bu haksızlıklara son vermişti? Bu soruların cevabını ne yazık ki bilmiyoruz. Bildiğimiz tek şey, bu kralın sosyal bir reform yaptığı gerçeğidir. İşte bu yüzdendir ki, Lipit-İştar, Mezopotamya tarihinin büyük reformcularından biri olarak kabul edilir.

Fakat bu büyük kral, iktidarının 11. senesinde rakibi Larsa kralı **Gungunum**’un taarruzuna uğramış, yalnız tahtını değil, hayatını da kaybetmişti.¹⁶

LARSA KRALLIĞI

Bu devre adını veren şehirlerden biri de **Larsa**’dır. Larsa, bugünkü **Sen Kreh** harabeleridir. Meşhur Alman arkeoloğu **Andre Parrot**, Larsa’daki güneş mabedinin (E. Babbar) yerini doğru olarak bulmuş ve Larsa’daki ilk sistemli kazıları 1932/1933 yılında gerçekleştirmiştir. Bu kazılarda Yeni Babil krallarından **Nabonid**’in tamir ettirdiği **Larsa Zigguratı** ve

¹⁶ F. Kinal, a. g. e. , s. 106.

Larsa kralı Nur-Adad'ın sarayının temelleri ortaya çıkarılmış, bu arada 200 kadar da tablet ele geçirilmiştir.¹⁷

Larsa kazılarında Cemdet-Nasr Devri (MÖ. 3000-2850) tabakalarında bulunan piktografik tabletlerde Larsa adı, **“doğan bir güneş”** resmi ile gösteriliyordu. Sümer Kral Listesi'nde Tufan'dan önce idare eden beş krallıktan birinin de Larsa olduğu belirtilmektedir.¹⁸ Er Sülaleler III Devri'nde Lagaş kralı **Eannatum**, meşhur **Akbabalar Steli**'nde güneş tanrısının mabedine (E. Babbar) bir boğa kurban ettiğini belirtmektedir. III. Uruk Sülalesi kralı **Lugalzagesi** de, kitabesinde: **“Babbar'ın sevgili şehrini (Larsa'yı) su ile sevindirdiğini”**, yani Larsa'ya bir kanal açtığını söyler.¹⁹ Böylece Larsa'nın Sümer tarihinin erken dönemlerinden itibaren mevcut olduğu anlaşıyor. Fakat bu eski şehir, en parlak çağını, III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra yaşamıştır. Gerçekten, Mezopotamya tarihinde III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra gelen iki asırlık döneme, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, **İSİN-LARSA DEVRİ** denilmektedir ki, bu devre adını veren kentlerden biri, görüldüğü üzere **Larsa**, diğeri de rakip şehir **İsin**'dir.

Hatırlanacağı üzere, III. Ur Sülalesi'nin son kralı İbi-Sin zamanında Larsa valisi olan **Naplanum**²⁰, isyan eden valilerin ilki idi. Larsa kral listesinde onun halefleri olarak gösterilen **Emisum**, **Samum** ve **Zabaia** hakkında ne yazık ki hiçbir şey bilmiyoruz. Naplanum'a halef olan ve yukarıda adları zikredilen

¹⁷ A. g. e. , s. 107.

¹⁸ Hatırlanacağı üzere Tufan'dan önce idare eden krallıklar Sümer Kral Listesi'nde (WB. 444) şöyle sıralanmışlardı: Eridu, Badtibira, Larak (=Larsa ?). Sippar ve Şuruppak.

¹⁹ Demek oluyor ki, daha MÖ. 24. yüzyılda (MÖ. ca. 2375'lerde) Larsa'da su sorunu yaşanıyordu. Öyle ki bu sorun, daha sonraki devirlerde de devam edecektir.

²⁰ Naplanum, aynı zamanda Larsa Krallığı'nın kurucusu olarak görünür.

bu üç kralın yaklaşık 70 yıl hüküm sürdükleri tahmin edilmektedir. Bu dönemde Larsa, İsin Krallığı'nın bir vasali olmuş olabilir.²¹

Larsa'nın askeri anlamda yükselişi, Zabaia'nın oğlu **Gungunum**'un tahta geçmesiyle başladı. Bu nedenle o, Larsa Krallığı'nın gerçek kurucusu olarak kabul edilir. Onun dönemine ait tabletler üzerinde sene isimleri vardır. Hatta Larsa'nın dışında Sus (Susa), Ur ve Eşnunna'da bulunan bazı vesikalar bile onun adıyla tarihlenmiştir ki, bu durum bize, adı geçen şehirlerin Gungunum'un hakimiyeti altına girdiğini gösterir. Diğer taraftan, Ur kazılarında bulunan bir kitabede : **“Sümer ve Akkad'ın kralı İşme-Dagan'ın kızı başrahibe Enannatum'un Ur kralı Gungunum'un canı için bir adak adadığı”** bildirilmektedir. Bu ifadeleri yorumlayan Prof. Dr. Füzûzan Kınal'a göre, İsin kralı Lipit-İştar, babası İşme-Dagan'ın başrahibe yaptığı kız kardeşini bu görevden azlederek²², onun yerine kendi kızını başrahibe tayin etmişti. Bunun üzerine eski başrahibe de düşman şehrin kralı Gungunum'a sığınmış, ondan yardım istemişti. Ur şehrini ele geçirebilmek için fırsat kollayan Gungunum, Ur üzerine yürümüş, buna mani olmak isteyen Lipit-İştar'ı mağlup ederek İsin şehrini de zaptetmişti.²³ Lipit-İştar'ın bu saldırı esnasında hayatını kaybettiği sanılmaktadır. Lipit-İştar'ın ölümüyle birlikte İsin'deki İşbierra Sülalesi de sona ermiş oluyordu. Bundan sonraki dönemde İsin Krallığı'nın başında **Ur-Ninurta** isimli bir kralı görüyoruz.

²¹ William J. Hamblin, *a. g. e.* , s. 163.

²² Bu durumda, Lipit-İştar'ın başrahibelik görevinden uzaklaştırdığı kimse. Lipit-İştar'ın bizzat halası idi.

²³ F. Kınal, *a. g. e.* , s. 107.

İSİN'DE UR-NİNURTA SÜLALESİ

Sümer Kral Listesi (WB. 444), Lipit-İştar'a 11 senelik bir iktidar süresi vermektedir. Buna göre **Gungunum**, İsin'i MÖ. 1879'da zaptetmiş olmalıydı. Sus'ta bulunan bir tablet ise Gungunum'un 16. yılını gösterir. Demek ki Larsa kralının Elam seferi 4 sene sonra yani MÖ. 1875'te gerçekleşmişti. Prof. Dr. Füzûzan Kınal'a göre, olayların bu sırası dahi, Gungunum'un ne kadar uzak görüşlü bir komutan olduğunu gösterir. Anlaşıldığı kadarıyla o, doğrudan doğruya İsin'e hücum etmemiş, fakat İsin'in manevi gücünü ve şerefini temsil eden Ur kentini ilk hedef olarak seçmişti. Ur'u zaptetmekle III. Ur Sülalesi'nin meşru varisinin Larsa Sülalesi olduğunu gösteren Gungunum, ordusunu takviye ettikten sonra uzak ve zor bir sefer olan Elam seferine çıkmıştı. Diğer taraftan Eşnunna (Tel Asmar) arşivi vesikaları arasında Eşnunna kralı **Azuzu**'ya "**Kunkunum'un adamı**" denilen bir metin bulunmuştur ki, burada zikredilen **Kunkunum**, Larsa kralı **Gungunum**'dan başkası değildir. Söz konusu metin, Gungunum'un Diyala bölgesinden geçerek Elam'a gittiğinin bir kanıtı olarak kabul edilebilir.²⁴

Böylece Gungunum'un 27 senelik iktidarı zamanında (MÖ. 1902-1875) Larsa Krallığı, hudutlarını, kuzeyde Babil'in kapısı sayılan **Malgum**'dan güneyde **Basra Körfezi**'ne ve doğuda da **Sus**'a kadar genişletmişti.

Bu arada Gungunum'un İsin tahtına oturttuğu **Ur-Ninurta** (MÖ. 1879-1851) ile birlikte, adı geçen şehirde, yeni bir sülale iş başına gelmişti. Fakat belli ki, bu sülale, şimdilik Larsa kralının kontrolü altında idi. Bu durumun farkında olan Ur-Ninurta, "**Larsa kralının adamı**" olduğunu unutturmak için,

²⁴ A. g. e. , s. 108.

baştanbaşa şahsına ait övgülerle dolu üç kaside yazdırmıştı. Söz konusu kasidelerde kendisine: **“Ur, Uruk ve Eridu’nun hâkimi”** denilmektedir. Ancak bu övünmelerin hiçbir inandırıcılığı yoktur. Zira gerek Ur’un gerekse İsin şehrinin gerçek hâkimi Larsalı Gungunum’dur.

Larsa’nın güçlü kralı Gungunum’un ölümü (MÖ. 1875), Ur-Ninurta’nın yönetimi altındaki İsin’e kısa bir süre için de olsa rahat bir nefes aldırılmıştı. Bu fırsatı iyi değerlendiren Ur-Ninurta, **Nippur** ile **Kişhattum Kanalı** üzerindeki birkaç küçük şehri yeniden zaptetmişti. Fakat bu saldırılar, Larsalı **Abisare** tarafından durdurulmuş ve meydana gelen savaşta Ur-Ninurta ağır bir yenilgiye uğramıştı.²⁵ Elbette ki, baştanrı **Enlil**’in kült merkezi Nippur da tekrardan Larsa hâkimiyetine geçmişti. Bir sene sonra da Ur-Ninurta, belki de bu mağlubiyet yüzünden öldürülmüştü.

Ancak Ur-Ninurta’nın oğlu **Bur-Sin** (MÖ. 1851-1830), Larsa kralı **Abisare**’den hem babasının intikamını hem de Nippur’u almaya muvaffak olmuştu. Abisare’den sonra Larsa tahtına oturan **Sumu-El** ise, iktidarının 4. yılında İsin’e ait bazı toprakları ele geçirmiş, kuzeye doğru yürüyerek **Kiş**’i de zaptetmişti. Bu kral ayrıca Larsa’nın surlarını da yeniden yaptırmıştı. Fakat Kiş’te bulunan bir tablette: **“Kazallu’nun tahrip edildiği ve Larsa ordusunun vurulduğu sene”** ibaresi geçmektedir. Bu ifadeden, Sumu-El’in başarısının geçici olduğu anlaşılmaktadır. Ancak kafaları karıştıran asıl sorun, bu devirde Kiş şehrinde güçlü bir krallığın mevcut olmamasıdır. O halde, Larsa ordusunu mağlup eden kral kimdi? Yapılan son araştırmalar, Larsa kralını yenilgiye uğratan kişinin I. Babil

²⁵ William J. Hamblin, *a. g. e.* , s. 164.

Sülalesi'nin kurucusu **Sumu-abum** olduğu kanaatini uyandırmaktadır.²⁶

Sumu-El'in İsinli çağdaşının kim olduğunu bilmiyoruz. Fakat bu şahıs, **Bur-Sin** olabilir. O halde şöyle bir çağdaşlık tablosu yapabiliriz:

I. Babil Sülalesi

Larsa

İsin

Sumu-abum

~

Sumu-El

~

Bur-Sin

Bur-Sin'in oğlu ve halefi **Lipit-Enlil**'in (MÖ. 1830-1825) 5 yıllık iktidarı hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Fakat onun oğlu **İrra-imitti** zamanında Nippur'un tekrardan İsin hâkimiyetine geçtiği bir sene isminden öğrenilmektedir. Ancak bu kralın 7. senesinde vuku bulan garip bir olayla İsin'de sülale yine değişmişti. **Akitu** denilen yılbaşı bayramlarında idari makam sahipleri, yerlerini geçici olarak başkalarına bırakırlardı.²⁷ **İrra-imitti** de kendi yerine bahçıvanı **Enlil-Bani**'yi tahta oturtmuştu. İrra-imitti'nin şölende çok sıcak bir yemeği yerken ölmesi üzerine, Enlil-Bani (MÖ. 1818-1794) tahtın meşru varisi sayılmış ve kral olmuştu. Fakat İsin Kral Listesi'nde İrra-imitti ile Enlil-Bani arasında 6 ay idare süresi verilen **Tappia** isimli bir şahıs zikredildiğinden, İrra-imitti'nin ölümünün birtakım karışıklıklara yol açtığı, fakat Enlil-Bani'nin iktidarda kalmaya muvaffak olduğu anlaşılıyor.

²⁶ F. Kinal, a. g. e. , s. 109.

²⁷ Bunun bir benzeri günümüz Türkiye'sinde 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı kutlamalarında devlet büyükleri tarafından tatbik edilmekte, örneğin Cumhurbaşkanı, Başbakan ve diğer bakanlar, "o gün için" makamlarını çocuklara bırakmaktadırlar. Fakat bu uygulamanın gerçeklikle hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü "o gün için" makamda oturan çocukların, herhangi bir yetkileri yoktur.

Enlil-Bani zamanına ait vesikalar, bu kralın birtakım sosyal reformlar yaptığını gösterir.²⁸ Fakat alınan bu tedbirlerin uygulanıp uygulanmadığını, eğer uygulandı ise halkı ne dereceye kadar memnun ettiğini bilmiyoruz.

Sümer Kral Listesi Enlil-Bani'den sonraki krallara üçer, dörder senelik iktidar süreleri vermektedir. Bu durum, İsin'de siyasi istikrarın bozulduğuna işaret eder. Ancak, bütün bu elverişsiz şartlara rağmen, İsin ve Larsa arasındaki mücadele devam etmekteydi. Bu süresiz seferberlik hali, her iki şehrin ekonomik gücünü tüketiyor, krallar da yeni bir gelir kaynağı sağlamak için herhangi bir yatırım teşebbüsünde bulunmuyorlardı.

Bu sıralarda Larsa'nın durumu da en az İsin'inki kadar kötü idi. Nitekim Larsa kralı Nur-Adad zamanına ait bir vesikada geçen: **“Tanrı UTU'ya yönelen feryatları şehirden uzaklaştıran, Larsa tahtının temellerini sağlamlaştıran ve Larsa'nın dağılmış halkını yeniden iskân eden”** şeklindeki unvanlardan, Nur-Adad'ın iktidarı döneminde Larsa'nın bir felakete uğradığı anlaşılmaktadır. Fakat bu felaketin ne olduğu bilinmemektedir. Bununla beraber, adı geçen kral zamanında, Fırat ve Dicle nehirlerinin mecralarının değiştirilmesi ve halkın yeniden iskân edilmesi gibi hadiselerle bakılacak olursa, Larsa'nın büyük bir su baskınına uğradığı ve halkın şehri terk etmek zorunda kaldığı sonucuna varılabilir.²⁹

Nur-Adad'a oğlu **Sin-İddinam** halef olmuştur. Vesikalarda bu krala **“Adaletin Çobanı”** denilmektedir.

²⁸ Bir tarih formülünde: “Enlil-Bani'nin İsin'de ve Nippur'da adaleti yeniden tesis ettiği”, bir diğer vesikada ise: “arpa mahsulünden sarayın almakta olduğu hissenin 1/5'ten 1/10'a düşürüldüğü ve Muşkenular'ın ayda 4 gün angaryada çalıştırılacakları” belirtilmektedir. Bkz: F. Kinal, a. g. e. , s. 109.

²⁹ F. Kinal, a. g. e. , s. 110.

Gerçekten bu kral, sülalenin en kuvvetli şahsiyetlerinden biri olarak görünüyor. Sadece 7 yıl iktidarda kaldığı halde, bu kraldan bize birçok vesika kalmıştır. İşte bu vesikalardan, onun zamanında Larsa Krallığı'nın bir kalkınma hamlesi içerisine girdiği anlaşılmaktadır. Bu hamle özellikle devletin hudutlarının yeniden genişletilmesinde kendini gösterir. Sin-İddinam, 4. idare senesinde I. Babil Sülalesi'nden **Sumu-La-El**'in tarafsızlığını sağlayarak Diyala bölgesine ve Elam'a sefer etmiş, Nippur'u İsinliler'den geri aldığı gibi, Eşnunna kralı **Waraşsa**'yı da vergiye bağlamıştı.

Sin-İddinam zamanında Larsa Krallığı Diyala bölgesinden İsin topraklarına kadar uzanıyordu. O da selefleri gibi imar ve inşaa faaliyetleriyle uğraşmış, Larsa'daki meşhur **E. Babbar**'ı (Güneş Tanrısı'nın Mabedi) tamir ettirmiş, babası Nur-Adad zamanında değiştirilmiş olan nehir mecrasını tekrar eski yerine getirtmiştir. Böylece Larsa'nın nehir nakliyatından tekrar yararlanması sağlanmıştır. Bu büyük kral, Şamaş mabedinin onarımı sırasında üzerine düşen bir taşın altında kalarak ölmüştür.³⁰

Sin-İddinam'ın halefleri olan **Sin-Eribam** ve **Sin-İqişam** 5'er yıl iktidarda kaldılar. Bu iki kralın kısa süren idareleri sırasında İsin'de de **Zambia** isminde bir kral hüküm sürüyordu. Fakat aslında her iki şehrin de artık sonu gelmişti. Buna rağmen idareciler bu durumu görmekten uzaktılar ve hala neticesiz savaşlarla birbirlerini yemeye devam ediyorlardı. Larsa Sülalesi'nin sondan bir evvelki kralı **Sin-İqişam**, İsin kralı **Zambia** ile boğuşurken, Elam kralı **Kudur-Mabuk**, olayları dikkatle izliyordu. Nihayet son Larsa kralı **Silli-Adad** da tahta çıkar çıkmaz İsin savaşlarına devam etmiştir. İşte bu sırada

³⁰ A. Goetze, *JCS I*, s. 265.

Elam kralı **Kudur-Mabuk**, ordularını Larsa üzerine sevk etmiş ve sözde Larsalılar'ı düşmanlarından (İsinliler'den) kurtarmıştı. Kudur-Mabuk, Larsa'yı zaptettikten sonra memleketine dönmüş ve Larsa'ya oğlu **Warad-Sin**'i kral naibi olarak bırakmıştı.³¹ Bu kral 12 sene idare edecek ve yerine **Hammurabi**'nin çağdaşı **Rim-Sin** geçtiği zaman, Babil kralı Hammurabi burayı zaptedecektir.

³¹ William J. Hamblin, *a. g. e.* , s. 165.

DOKUZUNCU BÖLÜM

ESKİÇAĞDA BABİL

Babil kenti eskiçağda değişik isimlerle anılmıştır. **“Babilonya”**nın en eski biçimi, **“Babil”** olarak görünüyor. Şehrin varlığı MÖ. 3. Binyıla kadar geriye gitmektedir. Fakat bu kent, sözü edilen devirde siyasi açıdan nispeten önemsizdi. Bununla birlikte kente verilen **“Babil”** ismi Sümerce olmadığı gibi, Akkadça da değildi. Büyük bir ihtimalle bu isim Sümerlerden önce Mezopotamya’da oturan ve Protofiratlılar adıyla anılan kavmin kullandığı bir isimdi.¹

Akkad dilinde **Bab-ilim** denilen ve **“Tanrı’nın kapısı”** anlamına gelen Babil’in, Sümer dilindeki karşılığı ise **ka-dingirra** idi ve o da tıpkı **Bab-ilim** kelimesi gibi **“Tanrı’nın kapısı”** anlamına geliyordu. Bilim adamları Sümerce versiyonun², Akkad dilindeki **Bab-ilim** formundan daha eski ve daha orijinal olduğunu ileri sürmüşlerdir. İsmi’nin çoğul formu ise **bab-ilani** idi ve **“Tanrıların kapısı”** anlamına geliyordu. Bu isim Yunanca’da **Babylon** biçimini aldı ve modern dillere de bu haliyle geçti.³

Günümüzden yalnızca 150 yıl önce arkeolojik kazıların ortaya çıkardığı buluntular olmasaydı, Babil hakkındaki bilgilerimiz Tevrat’ın ve tarihçi Herodotos’un aktardıkları ile sınırlı kalacaktı. Fakat yine de Herodotos’un Babil şehri üzerine

¹ Bill T. Arnold, *Who were the Babylonians?*, Leiden 2005, s. 2.

² Sümerce versiyon denilirken, “ka-dingirra” formu kastediliyor.

³ Bill T. Arnold, *a. g. e.*, s. 2

anlattıkları⁴ son derece etkileyicidir ve onun anlattıkları modern arkeologlar tarafından büyük ölçüde doğrulanmıştır.

MÖ. 3. yüzyılda Babil’de yaşayan rahip Berossos’un Selevkoslar kralı I. Antiokhos’un ricası üzerine kaleme aldığı **“Babyloniaca”** isimli üç ciltlik tarih kitabı da görünüşe göre oldukça önemli bilgileri içermektedir.⁵

Yukarıda zikredilen klasik eserlerin önemi elbette ki inkâr edilemez. Fakat arkeolojinin gün ışığına çıkardığı yazılı ve yazısız buluntular Babil hakkındaki bilgi seviyemizi zirveye çıkarmıştır dersek, herhalde yanılmayız. Özellikle Mari arşivi vesikaları, Eski Babil dönemine ilişkin bilgilerimizi inanılmaz derecede artırmıştır. Eski Babil krallarının icraatlarını ele alırken daha ziyade Mari vesikalarından yararlanma yoluna gideceğiz ve Mari vesikalarını **ARM** (Archives Royales de Mari) biçiminde kısaltarak vereceğiz.

Biz burada Eskiçağ tarihinde boy gösteren Babil devletlerini ESKİ BABİL DEVLETİ (I. Babil Sülalesi), DENİZ-ELİ SÜLALESİ (II. Babil Devleti), KASLAR (III. Babil Devleti) ve YENİ BABİL DEVLETİ olmak üzere dört başlık altında ele alacağız.

a) ESKİ BABİL DEVLETİ (I. BABİL SÜLALESİ)

İsin-Larsa Devri’nde, MÖ. 1850’lerde Mezopotamya’da kurulan bu devlet, MÖ. 1550’lerde Hititler tarafından yıkılıncaya kadar yaklaşık 300 yıl tarih sahnesinde kalmayı başarmıştır. Bu üç asır içerisinde 11 kralın iş başına geldiği görülmektedir. Tahta geçiş sırasına göre bu krallar şunlardır:

1- Sumu-abum (MÖ. ca. 1850)

⁴ Babil şehri hakkında bkz: Herodotos, *Herodot Tarihi*, I. Kitap/178-184.

⁵ Bill T. Arnold, *a. g. e.*, s. 13.

- 2- Sumu-la-el
- 3- Sabium
- 4- Apil-Sin
- 5- Sin-Muballit
- 6- Hammurabi (MÖ. 1728-1686)
- 7- Şamşu-İluna (MÖ. 1686-1648)
- 8- Abi-eşuh (MÖ. 1648-1620)
- 9- Ammi-Ditana (MÖ. 1620-1584)
- 10- Ammi-Saduqa (MÖ. 1584-1563)
- 11- Şamşu-Ditana (MÖ. 1563-1537)

Babil'in A Kral Listesi, yukarıda adları geçen 11 krala toplam 298 senelik iktidar süresi tanır. Eski Babil Devleti'ni kuranlar, Amurru soyundan geliyorlardı.⁶ Onlar, III. Ur Sülalesi'ni yıkan Amurru göçlerinden 100 sene sonra Babil şehrinde siyasi iktidarı ellerine geçirmişlerdi. Doğrusunu söylemek gerekirse, **"Tanrı'nın kapısı"** anlamına gelen Babil'in varlığı, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Akkadlar çağından⁷ beri biliniyordu. Fakat bu şehir, I. Babil Sülalesi'ne kadar küçük ve önemsiz bir kasaba görünümündeydi.

Hammurabi'den önce iktidara gelen Babil krallarının icraatlarını sadece vesikalar üzerindeki sene isimlerinden öğreniyoruz.⁸ Örneğin **Babil'in B Kral Listesi**'nin başında

⁶ Bill T. Arnold, *a. g. e.*, s. 40.

⁷ Akkadlar Çağı, MÖ. 2350-2150 yılları arasına tarihlenmektedir.

⁸ Söz konusu "sene isimleri", Arthur Ungnad tarafından toplanmış ve "Datenlisten", *RLA* 2: 131-194 arasında neşredilmiştir. Özellikle 147-192. sayfalar arasındaki bilgiler oldukça önemlidir. Bu tarih listelerinden bir kısmı seçilerek A. L. Oppenheim tarafından yayımlanmıştır. Bu hususta bkz: A. L. Oppenheim, "Texts from Hammurabi to the Downfall of Assyrian Empire", *ANET*, 269-301.

yer alan **Sumu-abum**'a ait sene isimlerinden, bu kralın **Dilbat, Kiş ve Kazallu** şehirlerini ilhak ettiği anlaşıyor. Yerli halkın tanrısı **Nannar** ile Amurrular'ın milli tanrısı **Marduk** için mabetler yaptıran **Sumu-abum** zamanında Babil şehrinde hala Sümerler'in yaşadığını öğreniyoruz. Demek oluyor ki, devletin kuruluş aşamasında Sümer ve Amurru kavimleri Babil kentinde bir arada oturuyorlardı. Ancak daha sonra Sumu-abum, iki halk arasında çıkan iktidar kavgası yüzünden tahttan indirilerek **Der** şehrine sürülmüştü. **Babil'in B Kral Listesi**, Sumu-abum'a 15 yıllık iktidar süresi tanır.

Babil'in B Kral Listesi'nde Babil'in 2. kralı olarak **Sumu-la-el**'in adı geçer. Ancak Sumu-la-el, Sumu-abum'un oğlu değildi. Zira gerek **Hammurabi**, gerekse **Ammi-Saduqa**, sülale atası olarak **Sumu-la-el**'i zikrederler. Öyle sanıyoruz ki, Sumu-la-el, bir hükümet darbesi yaparak iktidarı ele geçirmişti. Sumu-la-el'in 36 yıllık iktidarının önemli bir kısmı Kiş Krallığı'na karşı verilen savaşlarla geçmişti.⁹ Onun zamanında gerçekleştirilen fetihlerle Babil Devleti'nin sınırları epeyce genişlemişti.

Amurru tanrıçası **Sarpanitum** (Tanrı Marduk'un eşi), Sümerler'in aşk tanrıçası **İnanna** (Akkadçası **İştär**) ve Sümer tanrılarının **Nannar**'ın heykellerini yaptıran Sumu-la-el, İsin ve III. Ur Sülalesi kralları gibi adalet işleriyle de meşgul olmuştu.¹⁰

Sumu-la-el'den sonra başa geçen oğlu **Sabium** da babası gibi sosyal işlerle uğraşmış, şehirdeki halk gruplarını birbirine yaklaştırmak için önlemler almıştı.¹¹

⁹ Bill T. Arnold, *a. g. e.*, s. 40.

¹⁰ Joan Oates, *Babil*. Çeviren: Fatma Çizmeli, Ankara 2004, s.65.

¹¹ Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 40.

Eski Babil Devleti'nin 4. kralı **Apil-Sin**'e ait sene isimlerinin hemen hepsi, kralın memleket içinde yaptığı imar faaliyetleri ile ilgilidir. Bu itibarla bu kralın 18 senelik idaresi boyunca barışçıl bir dış politika izlendiği anlaşıyor.

Apil-Sin zamanında Larsa kralı **Warad-Sin** ölmüş ve yerine Elam kralı **Kudur-Mabuk**'un küçük oğlu **Rim-Sin** geçmişti. 60 yıl saltanat sürecektir olan Rim-Sin, Larsa tahtına çıkar çıkmaz, öteki Larsa kralları gibi, İsin Krallığı ile mücadeleyi sürdürmüş ve 30 yıllık bir mücadeleden sonra İsin Krallığı'nı mağlup etmeyi başarmış ve nihayet Güney Mezopotamya'nın tek hâkimi olmuştu.¹² Ne var ki bu defa talihi karşısına Hammurabi¹³ gibi amamsız bir rakip çıkarmıştı. Babil-Larsa savaşları, daha Hammurabi'nin babası **Sin-Muballit** zamanında başlamıştı. Rim-Sin'in tecavüzüne karşı koyabilmek için Uruk şehri ile Babil arasında bir ittifak anlaşması yapılmış ise de, bu durum, Rim-Sin'in Uruk'u zaptetmesine mani olamamıştır.¹⁴ Ardından Rim-Sin, iktidarının 30. senesinde,

¹² William J. Hamblin, *Warfare in the Ancient Near East to 1600 B.C.*, 2006 USA, S. 165-166.

¹³ Hammurabi isminin, bu kralın gerçek adı olup olmadığını bilmiyoruz. Çünkü bu isim, hanedanın diğer krallarının isimlerine benzemez. Biz burada farklı bir noktaya dikkat çekmek istiyoruz: Eğer bu ismi biraz daha yakından inceleyecek olursak; Hammurabi = Amur-abu = Amurrular'ın babası(atası), Ammur-rabi = Amurrular'ın efendisi gibi anlamlar ortaya çıkmaktadır. Tevrat'ta da ona Amrafel denilmektedir ki, Amrafel ismi içerisinde de yine Amr(Amurru) kelimesini açıkça görmek mümkündür. Biz nasıl Mustafa Kemal'e "Türkler'in Atası" anlamına "Atatürk" diyorsak, Amurrular da "Amurrular'ın atası" anlamına gelen "Hammurabi" adını, Eski Babil Devleti'nin 6. kralının ismi olarak benimsemiş olabilirler. İcraatlarına bakılacak olursa, bu büyük kral, "Amurrular'ın atası" anlamına gelen Hammurabi ismini sonuna kadar hak etmiş görünüyor. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, büyük bir ihtimalle Hammurabi'nin gerçek ismi bu değildi. Ama biz onun gerçek ismini ne yazık ki bilmiyoruz.

¹⁴ Bill T. Arnold, *a. g. e.*, s. 42.

yukarıda da belirttiğimiz gibi, **Damiq-İluşu**'nun idaresindeki İsin'i zaptetmiş ve kazandığı zaferi vesikalara kaydettirmişti.¹⁵

Eski Babil Devleti'nin 6. kralı **Hammurabi** tahta çıktığı zaman (MÖ. 1728), Basra Körfezi'nden Babil'in doğusundaki Nippur'a kadar uzanan topraklar, Rim-Sin'in başında bulunduğu Larsa Krallığı'nın hâkimiyeti altında görünüyordu.¹⁶ Fakat aslında bütün bu toprakların kontrolü Elam Devleti'nin elinde idi. Çünkü Larsa Krallığı'nın başında bulunan Rim-Sin, doğrudan doğruya Elam kralının oğlu idi. Kuzey Mezopotamya'da ise merkezi Asur şehri olmak üzere Eski Asur Devleti egemendi ve Hammurabi döneminde Eski Asur Devleti'nin başında **I. Şamşi-Adad** bulunuyordu.¹⁷

Görülüyor ki, Hammurabi'nin ilk yıllarında Babil'in kalkınabilmesi için gerekli ekonomik mahreçlerin (çıkış yollarının) tamamı kapalı idi. Kısacası Fırat Kervan Yolu'na Asur kralı **I. Şamşi-Adad**, Basra'daki körfez ticaretine de Larsa kralı **Rim-Sin** hâkim idiler. Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra ise Babil'in doğusunda Diyala nehri mecrasındaki **Eşnunna Krallığı**, Larsa Krallığı ile anlaşarak **Rapikum**, **Mankişum** ve **Kazallu** şehirlerini zaptetmişti. Babil'in batısında yer alan ve önemli bir ticaret merkezi olan Mari'de ise yönetim Lim Sülalesi'nden **Zimri-Lim**'in eline geçmişti.¹⁸ Zimri-Lim, bu sırada merkezi Halep olan Yamhad Krallığı'ndan¹⁹ sağladığı askeri yardımla Mari tahtına oturmayı başarmıştı.

¹⁵ Bir vesikada: "Sadık çoban Rim-Sin, Anu, Enlil ve Enki'nin güçlü silahlarının yardımıyla kraliyet şehri İsin'in sakinlerinin de sahibi oldu, onların hayatını bağışladı" denilmektedir. Bu hususta bkz: William J. Hamblin, *a. g. e.*, s. 166.

¹⁶ Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi* (iÖ. 3000-323). Çeviren: Sinem Gül, Ankara 2006, s. 117.

¹⁷ K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s. 102.

¹⁸ Bill T. Arnold, *a. g. e.*, s. 43.

¹⁹ Yamhad Krallığı hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: F. Kınal, "Yamhad Krallığı", *A. Ü. D. T. C. F. Tarih Araş. Dergisi, Cilt VIII-XII*, Ankara 1974, s. 14-23.

Hammurabi, Babil kralı olduğu andan (MÖ. 1728) I. Şamşı-Adad'ın ölümüne kadar (MÖ. 1718), adı geçen büyük Asur kralını dikkatle izlemiş olmalıdır. Hammurabi'nin yalnız Mezopotamya tarihine değil, dünya tarihine mal olmuş büyük bir devlet adamı olduğunu anlamak için, onun içinde bulunduğu siyasi ortamı iyi bilmek lazımdır. Hammurabi, büyüklüğü kendisi hayatta iken anlaşılmış mutlu fanilerden biridir. Kendisine **“Martular'ın atası”** unvanının verilmesi ve hatta ölümünden sonra tanrılaştırılması boşuna değildir. Öyle ki, onun namı ve şöhreti kendisinden 750 yıl sonra yazılan Tevrat'a bile geçmiştir. Tevrat'ın Tekvin Kitabı'nın XIV. Bab'ında zikredilen **Amrafel**²⁰ adlı şahsın, Hammurabi olduğu kabul edilmiştir.

Hammurabi'nin icraatını özetleyen tarih listeleri mevcut olmakla beraber, onun asıl şahsiyetini aksettiren vesikalar, valilerine gönderdiği mektuplardır. Siyasi icraatını ise Mari mektupları ortaya koymuştur. Bu vesikalar bütünüyle tetkik edildiğinde, Hammurabi'nin gayet ihtiyatlı, ileri görüşlü, kumandanlık ve diplomatik özelliklerini şahsında toplamış bir kişi olduğu derhal anlaşılacaktır. Bu büyük devlet adamı, Amurru halkını Babil'in medeni hayatına alıştırabilmek için gerektiğinde soydaşlarına hiç tereddüt etmeden ölüm cezası verebileceğini göstermiştir. Bütün hareketlerinde vatandaşlarına örnek olmayı amaçlamıştır. 43 yıllık iktidarının ilk 29 senesini

²⁰ Eğer Hammurabi ile Tevrat'taki Amrafel aynı kişi iseler, o zaman Hz. İbrahim Hammurabi zamanında yaşamış olmalıdır. Çünkü Tevrat'ta Hz. İbrahim'in Amrafel zamanında (MÖ. 18. yüzyıl) yaşadığı ve hatta Amrafel'in ırkçı tutumu yüzünden Ur kentinden göç ettiği söylenir. Büyük bir ihtimalle Sümerli olan Hz. İbrahim, Sami Amurrular'ın baskısına dayanamayıp şehrini terk etmiş olabilir. Tevrat geleneklerini esas alan bazı eski tarihçiler, Amrafel'in (Hammurabi), Hz. İbrahim'i ateşe atan **Nemrut** olabileceğini (Hammurabi=Nemrut?) öne sürmüşlerdir. Bu hususa bkz: Ş. Günaltay, *Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya)*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 514, n. 1.

şehrinin sosyal bünyesini düzeltmek için harcamış²¹, bu arada çevresinde cereyan eden siyasi hadiseleri dikkatle ve sabırla izlemeyi tercih etmiştir. Burada belki de, **“I. Şamşı-Adad ve Rim-Sin gibi iki dev şahsiyet arasında zaten ne yapabiliirdi ki?”** sorusu akla gelebilir. Fakat unutmamak lazımdır ki, en küçük bir ihtiyatsız hareket, bu devlerden birini derhal Babil’e karşı harekete geçirebilir ve Babil şehri de diğer birçokları gibi yutulabilirdi. Hâlbuki I. Şamşı-Adad, Mari kralı olan küçük oğlu **Yasmah-Adad**’a yazdığı bir mektupta (ARM I/93): **“Hammurabi için kopya edilen iki mektubun derhal Rapikum’a gönderilmesini”** emrediyordu. Mari kralı Zimri-Lim’e ait ARM II/49 numaralı vesikada ise: **“Asur kralı İşme-Dagan da babası gibi, Hammurabi’ye kur yapıyor”** deniliyordu.

Bu vesikalarda geçen ifadelerden Asur kralı I. Şamşı-Adad ile Babil kralı Hammurabi arasındaki ilişkilerin son derece iyi olduğu anlaşılmaktadır. Şamşı-Adad’ın Babil’e karşı duyduğu sempatinin nedeni, Babil kralının vaktiyle Şamşı-Adad’a yaptığı yardım olmalıdır. Başka bir deyimle, Şamşı-Adad’ın Babil sempatisi aslında onun kadirbilirlik karakterini ortaya koyar.

Hammurabi’nin tarih listesinde, 10. senesinde **Malgu**’yu, 11. senesinde de **Rapikum** şehrini zaptettiği bildirilir. Bu olaylar zamanında Şamşı-Adad’ın henüz hayatta olduğunu biliyoruz. Ancak Hammurabi, Şamşı-Adad’ın ölümünden (MÖ. 1718), iktidarının 29. senesine (MÖ. 1699) kadar hiçbir askeri faaliyette bulunmamıştır. Onun imar ve kültür faaliyetlerine ağırlık verdiği bu zaman dilimi içerisinde, **Mari** ve **Eşnunna** krallıkları yaptıkları fetihlerle güçlenmişlerdi.²²

²¹ Bill T. Arnold, *a. g. e.* , s. 43.

²² Marc Van De Mieroop, *a. g. e.* , s. 125.

Hammurabi'nin askeri icraatını hem kendi tarih listelerinden hem de Mari mektuplarından takip etmekteyiz. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, Hammurabi'nin askeri harekâta başladığı sırada Eşnunna Krallığı, Babil'in doğu hududu olan **Mankişum**'a kadar yayılmıştı. Babil'in güneyindeki topraklara ise Larsa kralı **Rim-Sin** hâkimdi. Bu arada Orta Fırat'taki Mari kenti de Şamşi-Adad'ın oğlu **Yasmah-Adad**'ı kovmuş ve Mari'deki Asur hâkimiyetine son vermişti. Kuzeydeki **Asur** şehrinde ise Şamşi-Adad'ın büyük oğlu **İşme-Dagan** hüküm sürüyordu.

Öyle anlaşıyor ki, Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra Asur ve Mari şehirlerinde cereyan eden hadiseleri büyük bir dikkatle takip eden **Zimri-Lim**, kayınpederi Yamhad kralı **Yarim-Lim**'den aldığı kuvvetlerle Mari'ye gelmiş ve belki de hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Mari kentini ele geçirmişti.²³ Hatta Şamşi-Adad'ın anavatanı olan **Terqa** ve **Hana** memleketlerinden başka, **Aşnakkum**, **İdamara**, **Hurra (Hurri)** memleketlerine de hâkim olmuştu. Öyle ki, **Zimri-Lim**'in adamı **Bahdi-Lim**, kralına: “**Sen yalnız Hanalıların kralı değilsin, Akkadların da kralısın**” diye yazıyordu (ARM VI/76).

Diğer taraftan Eşnunna kralı da boş durmuyordu. Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra yalnız bağımsızlığını ilan etmekle kalmamış, fetih hareketlerine de başlamıştı. Zira ARM II/135'de: “**Eşnunna ordularının Aşnakkum'a doğru ilerledikleri**” bildirilmektedir. Hatta Karkamış kralı **Ablahanda**, ARM XIII/46'da Eşnunna ordularının **Katna**'ya doğru çıkmakta olduğunu yazarak: “**Bu ordular Katna'da isteklerini gerçekleştirirlerse, o zaman biraderim onun**

²³Marc Van De Mieroop, *a. g. e.*, s. 129.

memleketine ordularını yollayacak mı? Eğer Eşnunna adam ordularını geri çekmezse, o zaman ben Eşnunna adamın askerleri ile Mari'ye yürüyeceğim” diyordu.

Demek oluyor ki, Mari ile Eşnunna şehir devletlerinin arası açılmıştı. İşte bunun üzerinedir ki, Mari kralı Zimri-Lim, Babil kralı Hammurabi'ye hediyelerle birlikte bir elçilik heyeti göndermiş ve ondan yardım istemişti (ARM II/76). Hammurabi bu isteğe olumlu cevap vermiş olmalı ki, ARM VI/54'te: **“Bir Babil ordusunun Zimri-Lim'in kuvvetlerini takviye için gönderildiği”** bildirilir. Bu suretle bir Babil-Mari ittifakı ve dostluğu kurulmuş oluyordu. Hammurabi, Zimri-Lim'e gönderdiği bir mektubunda (ARM II/72): **“Larsa kralı ile tekrar görüşeceğini ve bu hususta Eşnunna kralının kendisine aracılık edeceğini”** yazıyordu. Bu mektuptan, Larsa ile Eşnunna'nın da dost ve müttefik oldukları anlaşıyor. Larsa ile Eşnunna arasındaki ittifaka az sonra Elam da dâhil olmuştu. Zira ARM VI/66'da: **“Elam ve Eşnunna ordularının nehir boyunca (Dicle nehri) Rapikum'a doğru ilerledikleri”** bildirilmektedir. Şamşi-Adad zamanından beri Rapikum şehrine Babil'in hâkim olduğunu bildiğimize göre, Mari mektuplarında sözü edilen bu üçlü koalisyon (Larsa-Eşnunna-Elam Koalisyonu), demek ki, Babil kralı Hammurabi'ye karşı kurulmuştu.

Bu durum karşısında Hammurabi'nin Mari kralı Zimri-Lim'den yardım istemek zorunda kaldığını, ARM II/68'deki: **“Bana yazdığın yardımcı ordular meselesine gelince, Halep kralı Hammurabi'ye²⁴ yazmıştım. Halep kralı ordusunu gönderdi. Onlar şimdi yanımdadır (Mari'dedir)”** demesinden anlıyoruz. Ayrıca, ARM XIII/27'de

²⁴ Halep kralı Hammurabi, Babil kralı Hammurabi'den farklı bir kişidir. Aralarında sadece isim benzerliği vardır. Ancak bu iki kral çağdaş yaşamışlardır.

de Zimri-Lim'in yardım almak için ikinci defa Babil'e gittiği bildirilir. İşte böylece Hammurabi'nin 29. senesinde o zamanki Önasya şehir devletlerinin iki karşıt blok oluşturduklarını görüyoruz:

BATI BLOKU

Eski Babil
Mari
Yamhad (Halep)

DOĞU BLOKU

Elam
Larsa
Eşnunna
Asur

Hammurabi'ye karşı oluşturulan bu koalisyona, babası **Şamşi-Adad**'ın ölümünden sonra Asur tahtına oturan büyük oğlu **İşme-Dagan**'ın da girmesine şaşırmamak gerekir. Çünkü İşme-Dagan'ın kardeşi **Yasmah-Adad**'ı Mari'den kovarak Mari tahtına çıkan **Zimri-Lim**, Babil'in dostu ve müttefiki idi. Mari ile Eşnunna krallıklarının arası ise **Aşnakum** şehri yüzünden bozulmuştu. Bundan sonraki olayları Hammurabi'nin tarih listesinden takip etmemiz mümkündür. Bu listeye göre Hammurabi, 29. senesinde: **“Tanrı Marduk’un kudretiyle Marhasi hudutlarından Elam ordularını püskürtmüş, sonra da Subartu (Asur), Gutium ve Malgu’yu yenmişti.”** 30. senesinde ise **“Ordularının başında Anu ve Enlil yürüdüğü için İamutbal memleketini ve onun kralını yere vurmuştu”**. Bu zaferden Batı Bloku'nun diğer üyeleri de herhalde paylarını almışlardı.

Ne var ki, ARM I/76'da: **“Eşnunnalı adamın maiyetinin Mari'de bulundukları”** bildirilir. Dünkü iki düşmanı birbirine yaklaştıran sebebi bilmiyoruz. Fakat bu yakınlaşmanın, Babil

kralı Hammurabi'nin hiç de hoşuna gitmediği muhakkaktır. Nitekim Hammurabi'nin 35. senesine **“Malgu ve Mari şehirlerinin surlarını yıktırdığı sene”** denilmektedir.²⁵ Böylece Hammurabi'nin 35. senesinde eski dostu ve müttefiki Mari şehriyle arasının açıldığı anlaşılmaktadır. Zimri-Lim herhalde zaferden aldığı payla tatmin olmamış olacak ki, Babil kralı aleyhine Eşnunna ile gizli bir anlaşmaya teşebbüs etmişti (ARM I/76'da bildirilen rapor). Bunun üzerinedir ki, Hammurabi evvela 32. idare yılında Mari'yi zaptetmiş ve onu vergiye bağlayarak tâbi bir krallık haline getirmişti. Fakat 3 sene sonra Zimri-Lim vergisini göndermemek suretiyle isyan edince bu defa Mari'yi tahrip etmiş ve surlarını yıktırarak, bu memleketi tamamen ilhak etmişti.²⁶

Böylece Hammurabi Mari Krallığı'na son vermekle devletin batı sınırını Orta Fırat bölgesine kadar genişletmiş oluyordu. Hammurabi'nin Mari'yi istila etmesinin nedeni, öyle sanıyoruz ki, dostluğa ihanet değildir. Bir başka ifadeyle, dostluğa ihanet eden, en azından Hammurabi değildir. Böyle bir ahde vefasızlığın öncelikle Zimri-Lim'den geldiği apaçık ortadadır. Diğer taraftan Hammurabi, Larsa Krallığı'nı da ortadan kaldırmak²⁷ suretiyle körfez ticaretini de eline geçirmişti.

Görülüyor ki Hammurabi, 29. iktidar yılından 35. iktidar yılına kadar geçen 7 sene içerisinde küçük ve mütevazı bir taşra kasabası olan Babil'i bütün Mezopotamya'ya hâkim bir idare merkezi haline getirmişti. Fakat Hammurabi'nin büyüklüğü sadece geniş toprakları ele geçirmesinde görülmez. Onun asıl büyüklüğü, devletine milli bir damga vurabilmiş olmasından

²⁵ Joan Oates, *a. g. e.* , s. 71.

²⁶ *A. g. e.* , s. 71.

²⁷ Bill T. Arnold, *a. g. e.* , s. 45.

kaynaklanmaktadır. Hammurabi, III. Ur Sülalesi'nden arta kalan son Sümer izlerini de silmiş ve onun yerine mensup olduğu Sami Amurruluğu koyabilmiştir ki, bugün Irak'ta yaşayan kavimler muhtemelen onların torunlarıdır.

Kısaca ifade etmek gerekirse, Hammurabi'nin idaresinden sonra Sümer medeniyeti tamamen unutulmuş, ortadan kalkmış ve artık bir Babil medeniyetinden söz edilmeye başlanmıştır. Başka bir deyimle, Babil şehri artık o zamanki dünyanın nabzının attığı bir şehir haline gelmiştir. Bundan sonra medeniyet buradan etrafa yayılacaktır. Örneğin Hititler Babil şehrini gördükten sonra (ki bu, I. Murşili'nin MÖ. 1550'de Babil'i zaptıyla gerçekleşir), edebiyat ve hukuk alanında onun etkisinde kalacakları gibi, ileri görüşlü bazı Asur kralları da güneydeki bu medeniyet kaynağından ülkelerini faydalandırmak isteyeceklerdir. Tevrat'ta²⁸ da Babil Kulesi her dilin konuşulduğu bir yer olarak tasvir edilir. Hammurabi, Sümerler'in, Akkadlar'ın, Elamlar'ın, Subarrular'ın yaşadığı bu şehri Amurrular'ın merkezi yapabilmek için öncelikle dil meselesine el atmış ve Akkadça'yı resmi dil haline getirmişti. Artık konuşulmayan, fakat edebiyat ve din dili olarak kullanılan Sümerce'yi de Hammurabi tamamen rafa kaldırmıştı.

Diğer taraftan, zengin Sümer muhayyilesinin yarattığı Sümer panteonunda²⁹ yer alan çeşitli tanrıların kudret ve vasıfları, Amurrular'ın milli tanrısı **Marduk**'a verilmek suretiyle bir din birliği yaratılmaya çalışılmıştır. Bu din birliği sayesinde milli birliğin temelleri atılmıştır. Böylece Hammurabi, kökü İsin-Larsa Devri'nde (MÖ. 1960-1750) atılmış olan şehirlerarası rekabeti ve düşmanlığı, tek merkezli monarşik bir sistem

²⁸ Tevrat, *Tekvin*(Genesis) XI/7.

²⁹ Tanrı ve tanrıça heykellerinin veya tasvirlerinin toplu olarak bir arada bulunduğu yere "panteon" ismi verilir.

kurmak suretiyle ortadan kaldırmıştı. Kısacası Hammurabi, dil ve din birliği vasıtasıyla, milli bir devlet kurmaya muvaffak olmuştu.

Fakat Hammurabi'nin asıl büyüklüğü, onun çıkardığı kanunlarda görülür.³⁰ Muhtemelen bir ilim heyetine hazırlattırılan ve 282 maddeden oluşan Hammurabi Kanunları, Akkadça olarak kaleme alınmıştır. Kanun maddelerinin önemli bir kısmı Sümer kanunlarından esinlenerek meydana getirilmiştir. Hammurabi Kanunları takriben 1 metre boyunda siyah bir diyorit taşının üzerine yazılmış olup, günümüzde Paris Louvre Müzesi'nde korunmaktadır.

Hiç şüphe yoktur ki, Hammurabi adını ebedileştiren bu kanunlardır. Hammurabi Kanunları, modern hukukta olduğu gibi ceza hukuku, borçlar hukuku, medeni hukuk gibi bölümlere ayrılmış değildir. Hepsi karma karışıktır. Hatta bazen bizim “belediye narhı” dediğimiz fiyat tarifelerini bile bu maddeler içinde görmek mümkündür. Bütün Sami kavimlerde görülen **“kısasa kısas”** prensibi bu kanunlarda da yürürlükte. Bu prensibe biz hukuk dilinde **“Talion”** diyoruz. Ancak modern hukuk tarihçileri Hammurabi Kanunları üzerinde çalışmışlar ve bunları modern hukuk anlayışına göre yeniden bölümlere ayırmışlardır. Fakat neticede Hammurabi, kendisinden 10 asır sonra Hellas'ta (Yunanistan) yaşayacak olan **Solon**'un yaptığı³¹ **“borç yüzünden köleliğin kaldırılması”**nı, kanunlarında tespit etmiş ve dünya tarihinde ilk defa olarak kadınlara da boşanma hakkı tanımıştır. Hatta işçilere ayda 3 gün dinlenme fırsatı tanımak suretiyle, memleketinde işçi

³⁰ Hammurabi Kanunları için bkz: M. Tosun-K. Yalvaç, *Sumer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yayını, Ankara 1975, s. 86-217.

³¹ Solon'un reformları hakkında bilgi edinmek için bkz: A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, Ankara 1971, s. 186-191.

haklarıyla uğraşmış ve imkânların el verdiği ölçüde sosyal adaleti temin etmeye çalışmıştır.

HAMMURABİ’NİN HALEFLERİ

Kısa Kronoloji’ye göre, Hammurabi MÖ. 1686 yılında öldü ve yerine oğlu **Şamşu-İluna** geçti. Bu kral zamanından kalma vesikaların sayısı oldukça kabardır. Toplam 38 yıl saltanat süren **Şamşu-İluna**’nın ilk yılları, memleketin iç işleriyle uğraşmakla geçmiştir. Tarih listesinde 9. senesine “**Kralın Kaşşuları yendiği sene**” ismi verilmiştir.³² Bu tarih (MÖ. 1677), ileride Babil’de en uzun ömürlü sülaleyi kuracak olan Kaslar’ın Mezopotamya’ya girdiklerinin bir işareti olarak kabul edilebilir. Araştırmalar, Kaslar’ın anavatanlarının Kuzey Irak’taki Kerkük ve Süleymaniye dolaylarında olduğunu göstermektedir.

Şamşu-İluna’nın tarih listesinde Asur’dan hiç bahsedilmediği için, Hammurabi zamanında Asur üzerinde kurulan egemenliğin hala devam ettiği anlaşılıyor. Fakat bu egemenliğin kaybedilmesinde herhalde Kaslar’la yapılan savaşların önemli rolü olacaktır.

Diğer taraftan, Şamşu-İluna’nın memleketin kuzey hudutlarında meşgul olmasından yararlanan bazı Martu kabileleri de Basra Körfezi’nin bataklık bölgesine gelip yerleşmeye başlamışlardı. Zira Nippur vesikalarının bazıları üzerinde **İlumen** adına yazılmış tarih formülleri vardır. Bu şahıs, kral listelerinde **Deniz-Eli Sülalesi** diye gösterilen **II. Babil Sülalesi**’nin kurucusu **İluma-İlum (=İlumen)** olarak kabul edilmektedir.³³

³² Bill T. Arnold, *a. g. e.* , s. 46.

³³ Joan Oates, *a. g. e.* , s. 88.

Bu suretle Şamşu-İluna, Kaslar'ı Babil'e sokmamakla beraber, güneyde yeni bir sülalenin kurulmasını önleyememiş ve idaresinin sonlarına doğru kuzey ve güney hudutlarında Babil aleyhine toprak kayıpları olmuştur. Öte yandan, Hammurabi'nin en büyük düşmanı olan Larsa kralı **Rim-Sin** hala sağ gibi görünüyor. Zira Rim-Sin'in İamutbal'da isyan ettiğine ilişkin bir tarih kaydı vardır.³⁴ Bu arada Eşnunna bölgesi de ayaklanmıştı. Fakat Şamşu-İluna, Şamaş'ın ve Anu'nun himmetiyle İdamara memleketini, Gutium sınırlarından Elam'ın sınırlarına kadar kuvvetli silahı ile mağlup etmiş, Warum memleketinin³⁵ bütün kalelerini iki ay içerisinde tekrardan zaptetmişti. Şamşu-İluna, 24. senesinde kendi adını verdiği **DUR-Şamşu-İluna**'yı (Şamşu-İluna Kalesi) yaptırmıştı. İnşaat kitabesinde, ganimet olarak alıp götürdüğü İdamara memleketi halkının ve esir aldığı Eşnunna muhariplerinden birçoğunun canlarını bağışladığını ve onları azad ettiğini, halkı kaçmış olan Warum memleketi kalesini yeniden yaptırarak halkın geri dönmesini sağladığını, bölge halkının huzur içinde yaşaması için yukarıda adı geçen kaleyi (DUR-Şamşu-İluna) yaptırdığını, etrafını surlarla çevirttiğini ve ayrıca surun etrafına hendekler kazdığını ve kalenin burçlarını bir dağ gibi yükselttiğini anlatmaktadır. Şamşu-İluna, memurlarından **İbi-Şahhan**'a yazdığı mektupta Hammurabi kanunlarından tanıdığımız **Redu**, **Bairu** ve **Muşkenu**'ların vergilerinde indirim yaptığını bildirmektedir.

Şamşu-İluna zamanına ait vesikalar, Eski Babil çağında Hammurabi devrinden sonra kral ve halk ilişkilerinde ne kadar büyük hamleler yapıldığını, nasıl ileri bir zihniyetin teşekkül ettiğini göstermektedir. Harp esirlerinin azad edilmesi, vergi

³⁴ AfO XVI, S.17.

³⁵ Diyala nehri bölgesine "Warum Memleketi" de denilmektedir.

indirimi, halkın huzuru ile ilgili fermanlar, ilk defa bu devirde karşılaşılan mefhumlardır. **Krallar artık tanrılar için değil, halk için çalışıyorlardı.** Bu yüksek fikirlerin sadece kuru bir öğünme edebiyatı olmadığını, Şamşu-İluna'nın mektupları da göstermektedir.

Şamşu-İluna zamanında Diyala bölgesinde meydana gelen ayaklanmalarda Elam kralı **I. Kudur-Nahhunte**'nin parmağı olmalıdır. Zira Elam Devleti 30 yıl önce kaybettiği Basra Körfezi ve Güney Mezopotamya üzerindeki egemenliğini tekrar elde etmeye çalışıyordu.

Şamşu-İluna'nın 38 yıllık iktidarından sonra yerine oğlu **Abi-eşuh** geçmiştir. 28 yıl hüküm süren **Abi-eşuh** da II. Babil (Deniz-eli) Sülalesi'ni kuran **İluma-ilum** ile savaşmış, hatta onu yakalayabilmek için, Dicle nehrinin mecrasını bile değiştirmiştir.³⁶ Abi-eşuh'un son senelerinde Deniz-eli sülalesinin başına **İlumen**'in (İluma-ilum) oğlu **Damiq-iluşu** geçmişti. **“ASUR 14616”** denilen sinkronistik tarih listesi, Damiq-iluşu'yu, Asur'da yeni bir sülale kuran **Adasi** ile çağdaş gösterir. Bu durum, Babil'in Asur üzerindeki egemenliğini kaybettiğine işaret eder. Bundan başka Abi-eşuh, bir kitabesinde, bir taraftan **Kaşşular** (Kaslar), diğer taraftan da **Deniz-eli** kralının yaptığı akınlarla devletin sarsıldığından şikâyet etmektedir.³⁷

Abi-eşuh'a **Ammi-Ditana** halef olmuştur. Bu kral 36 sene hüküm sürmüştür (MÖ. 1620-1584). Ammi-Ditana, bir vesikasında : **“Kudretli kral, Babil kralı, Kiş kralı, Sümer ve Akkad'ın kralı, bütün Amurru memleketinin kralı”** demek suretiyle öğünmektedir ki, aslında bu öğünmeler

³⁶ A. Goetze, *JCS V*, s. 98-102.

³⁷ A. Goetze, *JCS II*, 1948, s. 185-187.

sebepsiz değildir. Gerçekten, onun zamanında Deniz-eli kralları İsin şehrini aldıktan başka, Nippur'u da zaptetme girişiminde bulunmuşlardı. Ammi-Ditana, bu memleketleri kurtarmakla öğünmektedir.

Eski Babil Sülalesi içinde Hammurabi'den sonra en büyük şahsiyet, Ammi-Ditana'nın oğlu **Ammi-Saduqa**'dır. **Babil'in B kral Listesi**'ne göre, Ammi-Saduqa 21 sene idare etmiştir (MÖ. 1584-1563). Bu kralın, saltanatının ilk yıllarında çıkarmış olduğu ferman, MÖ. 16. yüzyıl başlarındaki Babil toplumunu tüm yönleriyle bize tanıtmaktadır.³⁸ **Kraus** tarafından 20 madde halinde tercüme edilen bu ferman, o zamanki Babil'de yaşayan çeşitli halkları, sosyal sınıfları ve aralarındaki münasebetleri göstermekle kalmaz, aynı zamanda Babil şehrinde ahlâkın nasıl çökmüş ve çürümüş olduğunu, başka bir deyimle Eski Babil Devleti'nin çöküş nedenlerini ortaya koyar. Burada ancak ana hatlarıyla temas edebileceğimiz bu fermanın 4. maddesinde: **“Bir Akkadlıya veya bir Amurruluya istekte bulunulmayacaktır”** denilmektedir. Bu ifadeden anlıyoruz ki, Hammurabi döneminden beri mevcut olduğu bilinen **Akkadlı-Amurrulu** ayrılığı hala devam ediyordu. İşte bu yüzden ki, Ammi-Saduqa, bu iki kavmin eşit tutulması için bir defa daha emir vermek, hattâ ferman çıkarmak lüzumunu hissetmişti.

Bu ferman borçlar hukuku bakımından ileri bir adım olmakla beraber, borcunu inkâr eden kimseyi tanrı huzurunda yemine bağlamakta, karşı taraf inkârı ispat ettiği takdirde, borçluya aldığı meblağın 6 katını ödeme zorunluluğu

³⁸ F. R. Kraus, *Ein Edikt Des Königs Ammi-Saduqa von Babylon*, Leiden 1963; M. Tosun-K.Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*, TTK Yayını, Ankara 1975, s. 260-270.

getirmekte, yükümlülüğünü yerine getirmeye gücü yetmeyeni de ölüme mahkûm etmektedir.

Ammi-Saduqa, fermanında, Babil şehrindeki rahip, meyhaneci, hamal, balıkçı, asker vb. çeşitli mesleklerden oluşan alt tabakaların borçlarını affettiğini bildirir. Böylece Babil kralı **Ammi-Saduqa** belki de tarihte ilk defa sosyal adaleti tatbik eden bir devlet adamı olarak selamlanmayı hak kazanır.

Fermanın 8. maddesinde Babilli, Borsippalı, İsinli, Larsalı, Malgumlu, Mankişumlu ve İlamutballı tüccarlardan söz edilmektedir. 9. maddede yukarıda sözü edilen tüccarların tahsildarlara karşı yaptıkları çeşitli hileler ve dalavereler sayılmaktadır. Bu iki madde (8. ve 9. maddeler) bize Babil’de artık vergilerin ne kadar güç şartlar altında toplandığını, tahsildarların bu vergiyi ne olursa olsun tahsil edebilmek için fakir halkın evine zorla girdiğini açıklar. Bu arada devlete ait mallara karşı suistimaller öylesine artmıştır ki, Ammi-Saduqa, fermanının 10. maddesine : **“Sarayın sürülerinden bir hayvan ölürse, çoban onun kadavrasını postu ile beraber sarayın sorumlu memuruna göstereyin”** ibaresini koydurmuştu.

Ammi-Saduqa, fermanında, bir taraftan Babil şehrindeki zengin tüccarların nasıl vergi kaçırdıklarını gözler önüne sererken, diğer taraftan ezilen halk tabakası için sosyal adaleti sağlamaya çalışıyordu. Gerçekten, fermanın 11. maddesinde vergi borcu olan hamal ile arpa borcu olanların borçları bağışlanmaktadır. 13. maddede ise toprağını işleyen köylünün zahire, susam ve çeşitli tarla ürünleri üzerinden devlet mültezimlerine olan borçları bağışlanıyordu. 14. ve 16. maddelerde meyhaneci kadınlar gibi küçük esnaf himaye edilmekte, 17. maddede topraklarını ortakçıya vermiş olan askerleri ve balıkçıları, devlete olan borçlarını 1/3 veya 1/2

nispetinde aynı olarak ödemeye mecbur tutuyordu. 18. madde ise sosyal adalet tarihi için, bir abide üzerine yazılacak kadar önemlidir. Bu maddede şöyle denilmektedir: **“Kendisini, karısını veya çocuklarını gümüş için (yani para için) rehin etmişse bunlar artık hürdürler. Fakat herhangi bir kimse kendi kölesini veya cariyesini para için satmışsa onun hürriyeti verilmez”**. Bu madde (18. madde), bizim insan hakları anlayışımızla çelişir. Fakat o zamanlar için kölelik, normal bir vakıa idi. Ve son olarak, 20. maddede halktan zorla vergi toplayan valilere ölüm cezası veriliyordu.

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Ammi-Saduqa, devletin hızla uçuruma yuvarlandığını görmüş ve bunu durdurmak için elinden geleni yapmıştı. Babil kralı şüphe yok ki, daha köklü tedbirler alabilirdi. Fakat Babil’de artık zengin bir burjuva sınıfı türemişti ve devletin bütün ekonomik gücü onların elindeydi. Nitekim alınan bütün bu tedbirlere rağmen, Ammi-Saduqa’dan 26 yıl sonra, **Şamşu-Ditana** zamanında Babil Devleti çökecektir.

Gerçekten, Ammi-Saduqa’dan sonra yerine oğlu **Şamşu-Ditana** geçmiş ve bu kral 26 yıl hüküm sürmüştür. MÖ. 1563-1537 yılları arasında hükmeden Şamşu-Ditana, Eski Babil Devleti’nin son kralıdır. Adı geçen kral, bir vesikasında 26 kralı mağlup ettiğini söylemektedir ki, bu durum, onun zamanında memleketin büyük bir karışıklık içerisinde olduğunu göstermektedir.

Bu sırada Anadolu’ya bakacak olursak, taze bir kuvvet olarak Anadolu’da kurulmuş olan Hitit Devleti,³⁹ I. Hattuşili zamanında Kuzey Suriye’yi ele geçirerek o zamanki Önasya

³⁹ Hitit Devleti hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 90-158.

devletleri arasına katılmayı başarmıştı. Orta Fırat bölgesinde ise Şamşu-İluna zamanında Babil'e girmek isteyip de giremeyen ve batıya doğru ilerleyerek Hana'da yerleşen **Hana Kasları** oturuyorlardı. Güney Mezopotamya'da Körfez Bölgesi ise kendilerini **II. Babil Sülalesi** olarak adlandıran Deniz-eli Sülalesi krallarının kontrolünde idi.

Anadolu'da I Hattuşili'den sonra Hitit tahtına çıkan I. Murşili, MÖ. 1550 yılında Halep isyanını bastırmak maksadıyla Suriye'ye inmiş, sonra Fırat Kervan Yolu'nu takip ederek önce Orta Fırat bölgesindeki **Mari** kentini zaptetmiş, ardından da şöhreti ve şanı Anadolu'ya kadar yayılmış olan Babil kentine girerek, bu güzel şehri zaptetmişti.⁴⁰ Hititler, zaptettikleri memleketleri bugünkü siyasal anlamda kendi devletlerine katmıyorlar, sadece ganimet alıyorlar ya da vergiye bağlıyorlardı. Doğal olarak Murşili'nin Babil'i zaptetmesi, müthiş bir panik yaratmıştı. Bu öylesine büyük bir panikti ki, Babilli yazarlar her halde can derdine düştükleri için olayın ayrıntısı hakkında bize hiçbir vesika bırakmamışlardır. Sadece Babil kronik yazarları **"Hattili adam geldi, Babil'i aldı"** şeklinde bir kayıt düşmüşlerdir.⁴¹

Hitit kralı I. Murşili'nin Babil'i zaptetmesinden sonra Babil Sülalesi yaklaşık 13 yıl daha idare edecektir. Ancak bu egemenlik, kâğıt üzerindeki bir egemenlikten öteye geçmiyordu. Aslında Eski Babil Devleti, Murşili'nin bu kente girmesiyle tarih sahnesinden çekilmişti.

⁴⁰ F. Kinal, "Hitit Devletleri için Kuzey Suriye'nin Önemi", *Atatürk Konferansları IV*, 1970'den ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 7; Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 47.

⁴¹ King, *Cronicles III*, s. 105; H. Otten, *Saeculum* 15/2, 1964, s. 122; n. 22; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 95.

b) DENİZ-ELİ SÜLALESİ (II. BABİL DEVLETİ)

Basra Körfezi'ne yakın bataklık bölgede yaşadıkları için, Sümer Kral Listesi'nde **“Deniz-eli Sülalesi”** adıyla anılan bu sülalenin, Eski Babil Devleti krallarından **Şamşu-iluna** zamanında **İluma-ilum** (=İlumen) tarafından kurulduğunu daha önce ifade etmiştik. İlumen'in kabilesi de vaktiyle Martu göçleriyle gelen Amurru bedevilerinden oldukları halde, 2. kraldan itibaren, bu sülale krallarının hepsi de Sümerce isimler almışlardır. Ne var ki, eski Sümer medeniyetinin beşiğinde yerleşen bu sülaleden, kurucu kral İlumen'e ait iki kontrat dışında, hiçbir vesika kalmamıştır. Bunun nedeni, ilk zamanlarda I. Babil Sülalesi (Eski Babil) krallarıyla, sonraları da Kas krallarıyla mücadele etmelerinde ve esasen I. Murşili'nin Babil'i fethinden sonra da Eski Doğu memleketlerinin tümüyle karanlık bir çağa girmiş olmasında aranmalıdır.

Fakat Deniz-eli Sülalesi kral isimleri, Babil'in A ve B Kral Listesi'nde mevcut olduğu gibi, Asur'un Sinkronistik Tarih vesikası (14616) da, Adasi Sülalesi ile çağdaş yaşayan Deniz-eli Sülalesi krallarının isimlerini, aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi vermektedir:⁴²

ASUR 14616 (SİNKRONİSTİK TARİH LİSTESİ)

ASUR

- 1- Adasi
- 2- Bel-bani
- 3- Lu-ba-a-a
- 4- Şarma-Adad
- 5- Likkut-Şamaş

DENİZ-ELİ

- Damiq-iluşu
- İşkibal
- Şuşşi
- Gulkişar
- (kırıktır)

⁴² E.Weidner, *AfO III*, 2/3, 1926, s. 66-67.

6- Bazaa	Peşkaldaramaş
7- Lulla-a	Adara-kalamma
8- Şi-ninuva	E.....Alamna
9- Şama-Adad II	Melam-kurra
10- Erişu III	Eagamil

Babil'in A ve B Kral Listeleri'nde ise Deniz-eli Sülalesi krallarının isimleri aşağıdaki şekilde sıralanmışlardır:

BABİL'İN B KRAL LİSTESİ BABİL'İN A KRAL LİSTESİ

1- İluma-ilum	İlumen (60 sene)
2- İtti-ili-nili	İtti-ti (56 sene)
3- Darniq-iluşu	Darniq-iti (36 sene)
4- İşkibal	İşba (15 sene)
5- Şuşşi	Şuşşi (24 sene)
6- Gulkişar	Gulkiş (55 sene)
7- Peşgaldaramaş.	Peşgal (50 sene)
8- Adara-kalamaş	Al-da-ra (28 sene)
9- Akur-ulanna	E-kurul (26 sene)
10- Melam-kurkurra	Melamma (7 sene)
<u>11- Eagamil</u>	<u>Eagamil (9 sene)</u>

11 kral toplam 366 sene

Her üç vesikanın (Babil'in A Kral Listesi, Babil'in B Kral Listesi, Asur 14616 Sinkronistik Liste), müşterek bir ana kaynaktan yararlandıkları hemen fark edilir. Babil'in A Kral Listesi'ni yazan kâtip, kralların kısa isimlerini kullanmayı tercih

etmiştir. Asur vesikası ise yalnız Adasi Sülalesi ile çağdaş olan Deniz-eli (II. Babil) Sülalesi krallarını listeye aldığı için, baştan ilk iki kralın ismini vermemiştir.

Deniz-eli Sülalesi'nin kurucusu **İluma-İlum**'un (=İlumen), I. Babil kralı **Şamşu-İluna** (MÖ. 1686-1648) ile **Damiq-İluşu**'nun da I. Babil'den **Ammi-Ditana** (MÖ. 1620-1584) ile çağdaş olduklarını görmüştük. Babil'in A Kral Listesi'nde bu krala, yani Damiq-İluşu'ya 36 senelik bir idare süresi verilmiştir. Aynı listede Deniz-eli Sülalesi'nden 5. ve 6. krallar olan **Şuşşi** ile **Gulkişar**'a, "**Babil kralı**" sıfatları eklenmiştir. İşte bu unvanlara dayanarak, **Şuşşi**'nin Hitit kralı **I. Murşili** ve I. Babil'den **Şamşu-Ditana** ile çağdaş olması aklımıza şu senaryoyu getirmektedir: **Hitit kralı Murşili Babil'i zaptettikten sonra birçok ganimet ve esir alarak başkent Hattuşaş'a döndü. Babil halkı şaşkın, üstelik perişandı. Ülke karışıklık içerisindeydi. Deniz-eli Sülalesi kralı Şuşşi bu fırsatı kaçırmadı ve belki de hiçbir mukavemetle karşılaşmadan Babil'i ele geçirdi.**

Böyle bir senaryo doğru olabilir. Çünkü **Babil'in A Kral Listesi**'nde Şulgi'ye 24 senelik hâkimiyet süresi verilir. Diğer taraftan, kitabesinde, kendisine "**Babil Fatih**i" diyen Kas kralı II. Agum da Babil'in baştanrısı **Marduk** ile eşi tanrıça **Serpantin**'in heykellerini 24 sene sonra eski yerlerine koydurduğunu, bildirmektedir.⁴³ Bu kayda dayanarak, I. Murşili'nin Anadolu'ya dönmesinden sonra Babil şehrini evvela Deniz-eli Sülalesi'nden **Şuşşi**'nin aldığı fakat onun halefi **Gulkişar** zamanında Kas kralı **II. Agum**'un Babil'i Deniz-eli Sülalesi'nin elinden geri aldığı kabul edilmektedir.⁴⁴

⁴³ Kemal Balkan, "Kaslar Sülalesi", *Belleten* 48, s. 723-758.

⁴⁴ A. Goetze, *JCS XI*, s. 66.

Gulkişar'ın kendisinden sonra gelen 5 halefi hakkında, isimleri dışında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Fakat bir Babil kroniğinde, Kas krallarından **II. Kaştiliaş**'ın biraderi **Ulamburiaş**'ın Deniz-eli memleketine sefer yaptığını ve bu devletin kralı **Eagamil**'i mağlup ederek, kendisini **“Deniz-eli Kralı”** ilân ettiğini, **Ulamburiaş**'a ait taştan bir gürz üzerindeki: **“Ulamburiaş, Deniz-eli Kralı”** ifadesinden öğreniyoruz.⁴⁵

Babil'in A Kral Listesi bu sülaleye 366 sene verdiği göre ve onlar ilk kez I. Babil Sülalesi krallarından **Şamşu-İluna**'nın 9. senesinde (MÖ. 1677'de) tarih sahnesinde göründüklerine göre, demek ki, Deniz-eli Sülalesi MÖ. 1677 yılında kurulmuş ve 366 yıl idare ettikten sonra MÖ. 1311 yılında Kas Sülalesi tarafından yıkılmıştı.

O halde şimdi III. Babil Sülalesi olarak da bilinen Kaslar hakkında bilgi verebiliriz. Fakat daha önce Babil'in düşmesinin Anadolu ve Babil'deki etkileri üzerinde durmak istiyoruz.

BABİL'İN DÜŞMESİNİN ANADOLU VE BABİLDE'Kİ ETKİLERİ

Hitit kralı I. Muşşili'nin Babil'i İstilâsı, Hitit gelenekleri uyarınca, Babil ilhak edilmeksizin sadece buldukları ve götürbildikleri kadar ganimeti alarak Anadolu'ya dönmeleri ile son bulmuştu. Bir başka ifadeyle, Hititler'in Babil'i istilâsı, gürültülü bir yaz yağmuru gibi gelip geçmişti. Fakat bu olay, her iki ülke tarihinde büyük yankılar uyandırmıştır. Gerçi Hititler Babil'in fethinden önce yazıya kavuşmuşlardı ama Hitit medeniyeti o zamanlar Babil'e nazaran çok geri bir seviyedeydi.

⁴⁵ B. Landsberger, *JCS VIII*, 1964, s. 70, n. 182.

Bu itibarla, Hitit kralının Anadolu'ya götürdüğü esirler arasında Babilli bilginler, kâtipler ve sanatkârların da olması muhtemeldir. Çünkü Mezopotamya tarihine ve edebiyatına ait pek çok vesikanın Hititçe'ye çevrilmesi ve Hitit krallarının Akkadlı Sargon'un seferlerini bile en ince ayrıntılarına kadar bilmeleri, yukarıdaki ihtimali doğrular niteliktedir.

Hitit istilâsının Babil üzerindeki etkilerine gelince, bunun ilk göstergesinin panik olduğu muhakkaktır. Zira Babil vesikaları daha evvel Hititler'den hiç bahsetmezler. Belli ki, Hititlerin Babil'i istilâsı, bu devletin Mezopotamya'da oluşturduğu düzeni bozmuş ve bir kaosa yol açmıştı. Çünkü Murşili'nin arkasından **Deniz-eli Sülalesi** de, Eski Babil Sülalesi zamanında iki defa Babil'e girmeye teşebbüs ettiği halde başarılı olamayan **Kaslar** da, bu anarşik ortamdan yararlanmak isteyeceklerdi. Hitit kralı I. Murşili Babil'de ne kadar zaman kalmıştı? Hangi sülaleyle çarpışmıştı? Savaşın sonra Kas krallarıyla mı yoksa Deniz-eli Sülalesi krallarıyla mı bir antlaşma yapmıştı? Ne yazık ki, bu soruların hiçbirine olumlu bir cevap veremiyoruz. Zira en küçük bir alış verişi için bile tablet yazan Babilliler, Hitit istilâsından sonra bir ölüm sessizliğine gömülmüş gibidirler. Üstelik bu sessizlik yalnız Babil'e has değildi. **Asur, Mari, Eşnunna, Nippur, Sippar** gibi başlıca kültür merkezlerinin arşivleri de tamamen susmuştu. MÖ. 16. ve 15. yüzyıllar arasındaki bu sükûtin sebebi ne idi? MÖ. 14. yüzyıl başlarından itibaren vesikalar yeniden bilgi aktarmaya başladığı zaman, Babil'de Kaslar'ı, Kuzey Mezopotamya'da ise kendilerine **Maiteni** (= Mitanni)⁴⁶ adını veren Hint-Avrupa kökenli yeni bir kavmi görüyoruz.

⁴⁶ Mitanniler hakkında bilgi edinmek için bkz: F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 93-95; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 99-101; K. Köroğlu, *Eski*

c) III. BABİL SÜLALESİ (KASLAR)

Babil vesikalarında “**Kaşşular**” denilen ve Babil Kral listelerinde III. Babil Sülalesi olarak gösterilen bu kavmin adı ilk defa Hammurabi’nin oğlu **Şamşu-İluna**’nın 9. senesinde geçer. **Şamşu-İluna**, 8. senesinde Babil üzerine yürüyen Kaşşular’ı yenmesini 9. idare senesine isim yapar. Adı geçen Babil kralı 32. senesinde yine bu kavimlerle çarpışır. Onun oğlu ve halefi **Abi-eşuh** da 21. senesinde **Kaşşular**’la savaşır. Fakat bu kraldan sonra, I. Babil Sülalesi yıkılıncaya kadar artık Kaslar’dan söz edilmez. Bununla birlikte işçi veya ücretli askerler olarak⁴⁷ Babil’e yavaş yavaş sızdıkları, Babil vesikalarında geçen Kas isimlerinden anlaşılmaktadır.

Kaslar’ın kendilerinden kalan ilk vesika, 9. Kas kralı II. Agum’un kitabesidir. Demek oluyor ki, III. Babil Sülalesi’nin kuruluş evresi hakkında bilgi veren vesika yoktur. Böylece Kaslar’ın Babil’i ne zaman ve nasıl ele geçirdiklerini bilmiyoruz. Bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Sidney Smith’e göre,⁴⁸ I. Babil Sülalesi’nin son 5 kralı⁴⁹ ile III. Babil Sülalesi’nin ilk 8 kralı çağdaş yaşamış olmalıdır. Ancak, **Şamşu-iluna** ve **Abi-eşuh** idareleri sırasında Kaslar’ın Babil’i zaptetme teşebbüsleri başarılı olamayınca, Kas kabileleri Babil’in kuzeyinden batıya doğru çekilmişler ve Babil’in dışında **Hana**’da 149 sene yaşadıktan sonra, II. Agum zamanında

Mezopotamya Tarihi, İstanbul 2006, s. 123-129; Birgit Brandau-Hartmut Schickert, *Hititler (Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu)*, Çeviren: Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2003, s.123-125; E. Memiş- C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s. 90-107.

⁴⁷ Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 64.

⁴⁸ S. Smith, *Alalakh and Chronology*, London 1940, s. 40.

⁴⁹ I. Babil Sülalesi’nin son 5 Kralı şunlardır: Şamsu-İluna, Abi-eşuh, Ammi-Ditana, Ammi-Saduqa, Şamsu-Ditana.

Babil'e girmeye muvaffak olmuşlardır.⁵⁰ Böylece Şamşu-İluna'nın 8. senesinden, I. Babil Sülalesi'nin tamamen tarih sahnesinden çekilmesine kadar geçen yaklaşık bir buçuk asırlık zamana **HANA KASLARI DEVRİ** diyoruz. Nitekim modern Eskiçağ tarihçileri, Kas Devleti'nin kuruluş aşamasını Hana Kasları devrinin teşkil ettiğini kabul ederler.

HANA KASLARI (KAS DEVLETİ'NİN KURULUŞU)

Kaslar'ın Babil şehrini ne zaman ele geçirdikleri ve nasıl bir devlet kurdukları vesikasızlık nedeniyle bilinmiyor. Bu konuda otoriteler muhtelif görüşler ileri sürmüşlerdir. Örneğin Sidney Smith, I. Babil Sülalesi'nin son 5 kralı ile III. Babil Sülalesi'nin (Kaslar) ilk 8 kralının aynı çağda idare ettiklerini belirtmektedir ki, bu konuya az önce de temas etmiştik.⁵¹ Ona göre Kaslar, Şamşu-İluna zamanında (MÖ. 1686-1648) Babil'e giremeyince batıya doğru yürüyüşlerine devam etmişler ve Habur nehrinin Fırat'a katıldığı bölgedeki Hana (Tel Aşarah) şehrini zaptederek buraya yerleşmişlerdir. Sidney Smith'e göre, **Babil'in A Kral Listesi**'nin ilk 8 kralı **Hana Kasları**'dır. Kaslar Hana'da yaklaşık 150 yıl kalmışlar, Babil'i yağmalayan Hitit kralı I. Murşili Anadolu'ya döndükten sonra, 9. Kas kralı **II. Agum** da Babil şehrini zaptetmiştir.

Hana'da kazı yapılmış ve burada çivi yazılı bir arşiv bulunmuştur. Arşiv vesikaları üzerinde şu 6 kralın adları tespit edilmiştir:

⁵⁰ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 90.

⁵¹ S. Smith, *a.g.e.*, s. 40.

HANA (TEL AŞARAH) TABLETLERİ'NDE ADLARI GEÇEN KAS KRALLARI

- 1- İddin-Kakku
- 2- İaşar-Lim
- 3- Kaştiliaşu
- 4- Sunuh-rammu
- 5- Ammi-madar
- 6- Ammi-rabih

Bu listeyi, Babil'in A Kral Listesi ve Sinkronistik Asur Listesi (14616)'ndeki isimlerle de karşılaştırabiliriz.

BABİL'İN A KRAL LİSTESİ'NDE GEÇEN KAS KRALLARI

- 1- I. Agum
- 2- Kaştiliaşu
- 3- Abirattaş
- 4- Gandaş
- 5- Tarzu-gurumaş
- 6- II. Agum

ASUR (14616) SİNKRONİSTİK LİSTE'DE ADLARI GEÇEN KAS KRALLARI

- 1- Gandaş
- 2- I. Agum
- 3- I. Kaştiliaş
- 4- Abirattaş
- 5- II. Kaştiliaş
- 6- Tarzu-gurumaş
- 7- Harpa-şipak

8- Tiptaksi

9- II. Agum

Görülüyor ki, III. Babil Sülalesi kralları hakkında bilgi veren 3 listede de kralların sıralaması farklıdır.

B. Landsberger'e göre⁵² ise, Hammurabi Sülalesi'nin son kralları ile çağdaş bir Kas Devleti, hayal ürününden başka bir şey değildir. Landsberger bu iddiasını şu delillere dayandırır:

- 1- Daha Şamşu-iluna zamanında 26 bey Babil kralına karşı isyan etmiş ve Şamşu-iluna bu isyanı bastırmıştı. Yani eğer memlekette yabancı bir düşman bulunmuş olsaydı, Babil kralı, böylesine geniş çaplı bir ayaklanmayı bastıramazdı.
- 2- Abi-eşuh'tan sonra Kaslarla yapılan bir savaştan artık bahsedilmiyor.
- 3- Landsberger'in üçüncü delili ise, Babil kralı Ammi-Saduqa'nın ilk senesinde çıkardığı borçların ilgasıyla ilgili
fermanda sadece Akkad ve Amurrular'dan bahsediliyor olmasıdır. Eğer Babilde "**Kaslar**" adıyla bir halk grubu daha olsaydı, Babil Kralı, mutlaka onlardan da söz ederdi.

Görülüyor ki, Kaslar konusunda, Eskiçağ tarihinin bu iki büyük otoritesinin görüşleri oldukça farklıdır. Ancak gerçek olan şudur ki, Babil vesikalarında **Kaşşular** adıyla anılan Kaslar'a ilk defa Şamşu-iluna'nın 9. sene isminde rastlıyoruz. Babil kralı

⁵² B. Landsberger, *JCS VIII*, 1964, s. 66.

Şamşu-iluna, belki de III. Babil Sülalesi'ne ait kral listesinin en başında ismi zikredilen **Gandaş**'ın idaresinde Babil topraklarına saldıran Kas güruhunu püskürtmüştü (MÖ. 1677). Böylece Kaslar Babil'i zaptetmek için yaptıkları ilk teşebbüs amacına ulaşamayınca, Babil'in kuzeyinden batıya doğru yürüyerek Hana kentine gelmişler ve buraya yerleşmişlerdi. Hana tabletlerinde **Kaştiliaşu** gibi tipik Kas isimlerine rastlıyoruz.

Daha sonra Şamşu-iluna'nın oğlu ve halefi Abi-eşuh da, tarih listesinde Kaslar'ı mağlup ettiğini bildirdiği için, **Gandaş**'ın halefi **I. Agum** zamanında yapılan ikinci teşebbüsün de neticesiz kaldığı anlaşıyor. Diğer taraftan Kaslar'ın Hana'da yerleştiklerini gösteren şu deliller vardır:

- 1- Hana tabletlerinde **Kaştiliaş** gibi tipik bir Kas ismi geçmektedir.
- 2- II. Agum, Akkadça kitabesinde, Halep'ten Babil'e gitmekte olan bir elçilik heyetinin "**Agum'un Hana'daki evlerinde**" kaldığından söz etmektedir.
- 3- II. Agum, kitabesinde, tanrı Marduk ile zevcesi Serepantin'in Hana'ya götürülmüş olan heykellerini 24 sene sonra eski yerine koydurduğunu söylemektedir.

Bütün bu delillerden, Kaslar'ın Babil'e girmek için giriştikleri iki teşebbüs de başarısız olunca, Hana'da yerleşmek zorunda kaldıkları anlaşıyor. Kaslar Babil'e ancak II. Agum zamanında girmiş olmalıdırlar. Çünkü bu kral, unvanları arasında ilk defa "**Babil'in ve Akkad'ın kralı**" sanını taşımaktadır. O halde Sinkronistik Asur Listesi'nde 9. kral olarak gösterilen II. Agum zamanına kadar geçen yaklaşık 150 yıllık dönemde Kaslar Hana'da yaşamışlar, daha sonra da, Hitit kralı I. Murşili'nin Anadolu'ya dönmesini fırsat bilerek, Babil'i ele geçirmişlerdir.

Kral listelerinden anlaşıldığı kadarıyla. Babil ve çevresinde Kas Sülalesi'nden gelen 36 kral hüküm sürmüştür. Ancak hemen belirtelim ki, **Gandaş, Agum, Kaştiliaş, Karaindaş ve Burnaburiaş** gibi tipik isimler taşıyan bu 36 kralın hiç birisi, Babilli **Hammurabi** gibi büyük işlerin altına imza atamamışlardır. Bırakmış oldukları belgelerde de kendilerinden fazla söz etmemişlerdir. İşte bu yüzdendir ki, bu kralların çoğu hakkında, isimleri dışında hiçbir bilgimiz yoktur.⁵³

Kaslar döneminde bütün Güney Mezopotamya tek bir yönetim altında toplanmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla köklü geleneklere sahip şehir devletleri iç işlerinde serbest, dış ilişkilerde ise Kas Krallığı'na bağımlı olmak şartıyla varlıklarını sürdürmüşlerdir.⁵⁴

Mısır'daki Amarna arşivinde ele geçen mektuplar,⁵⁵ Amarna Çağında (MÖ. 1400-1350) Babil ile Mısır arasında diplomatik ve ticari ilişkiler olduğunu göstermektedir. Bölgenin zengin tüccarlarının bu dönemde de Suriye, Doğu Akdeniz Bölgesi, Anadolu ve Mısır ile yoğun ticari ilişkiler içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Babil, bu dönemde Doğu'dan gelen malların Fırat üzerinden Batı dünyasına ve Mısır'a aktarılmasında aracı rolünü üstlenmiş bulunuyordu. Ünlü tekstil ürünleri yanında, savaş arabası için yetiştirilmiş iyi cins atlar, zümrüt, akik, lapislazuli gibi değerli taşlar Mısır'a gönderilmekte, karşılığında altın ve başka ürünler alınmaktaydı. Babil ve Dur-Kurigalzu kazıları, cam ve fayans süs eşyalarının bu dönemde günlük hayata girdiğini göstermiştir.⁵⁶

⁵³ K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006. s. 118.

⁵⁴ A.g.e., s. 119.

⁵⁵ William L. Moran, *The Amarna Letters*, John Hopikins University Press, Baltimore 1992.

⁵⁶ K. Köroğlu, a.g.e., s. 119.

Ticaret sayesinde zenginleşen Kas kralları, Ur, Uruk, Eridu gibi Sümer kentlerinde pek çok kutsal merkezi tamir ettirdikleri gibi, yenilerini de inşa etmişlerdir.⁵⁷

Kas kralları birçok edebi metnin toplanmasına, kopya edilmesine ve bu metinlerin Ur, Uruk, Nippur, Babil ve Sippar gibi kentlerde bulunan tapınak kütüphanelerinde korunmasına da ön ayak olmuşlardır. Kendi siyasal yapılarından söz etmeseler de bütün bu belgeler, Kasların da geleneksel okul anlayışını sürdürdüğünü, Kas kökenlilerin de bu okullara giderek okuma-yazma öğrendiklerini gösterir. Yeni Asur döneminde bile bazı kâtip aileleri, Kas kökenli olmalarıyla öğrenmekteydiler.⁵⁸

Kuzey Mezopotamya'da Mitanni Krallığı'nın zayıflaması, önceleri Kaslar'ın bu yönde yayılmalarına imkân tanıdıysa da, aynı bölgeyi kontrol eden Orta Asur Krallığı, Babil merkezli Kas yayılmasına karşı yeni bir set oluşturmuştur. Kısa zamanda kuzeyde kontrolü eline geçiren Asur kralı **I. Asur-uballit** (MÖ. 1365-1330), kendisini Babil'e saldıracak kadar güçlü hissediyordu, Nitekim aradan yaklaşık bir asır geçtikten sonra, Asur krallarından **I. Tukulti-Ninurta** (MÖ. 1255-1218) Babil kentini bir saldırı sonucunda ele geçirmiş ve baştanrı Marduk'un heykeli başta olmak üzere, kutsal metinlerin yazıldığı tabletleri ve hazineleri Asur'a taşımıştır. Babil'den ganimet olarak alınarak Asur'a getirilen bu metinlerin, ileriki dönemlerde Asur üzerinde epeyce etkisi görülecektir. Gerçekten Asurlular, Sümerlerle başlayan köklü gelenekleri, kopyaları yapılan kutsal metinleri, fal ve büyü formüllerini büyük ölçüde Babil'den almış, onları taklit etmiş ve etkisinde kalmışlardır.⁵⁹

⁵⁷ Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi* (İÖ.3000-323). Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2006, s. 208.

⁵⁸ K. Köroğlu, a.g.e., s. 120.

⁵⁹ K. Köroğlu, a.g.e., s. 120; Bill T. Arnold, a.g.e., s. 66.

Ancak hemen belirtelim ki, Orta Asur Krallığı'nın Babil üzerindeki hâkimiyeti uzun sürmemiştir. Güney Mezopotamya'daki Kas hâkimiyetine asıl son verenler, güneydoğudan gelen Elamlar olmuştur. Elam orduları, MÖ. 1155 yılında, kralları **Şutruk-Nahhunte**'nin önderliğinde Babil ve çevresini ele geçirerek, her tarafı talan etmişlerdir. Daha sonra Elam kralı, bölgenin denetimini Elamlı bir valiye bırakarak, birçok ganimetle birlikte başkenti Susa'ya dönmüştür.⁶⁰

Elamlar'ın Babil'i yağma etmeleri hadisesi, Önasya dünyasını darmadağın eden Ege Göçleri⁶¹ sonrasına rastlar. Kaslar'ın tarih sahnesinden çekildikleri bu dönemde, Ege, Anadolu, Doğu Akdeniz Bölgesi ve Mısır memleketinde de büyük bir kargaşa hüküm sürmekteydi. MÖ. 2. Binyılın büyük devletleri olan Hitit, Mitanni ve Kas (III. Babil) krallıkları umulmadık bir şekilde tarih sahnesinden silinmişler, onların yerine bu geniş coğrafyada Demir Devri'nin temsilcileri olan küçük şehir devletleri kurulmuştu.⁶²

Babil ve çevresindeki egemenliklerini kaybeden Kaslar da bölgedeki diğer halklara karışarak asimile olmuşlardır. Ancak Babil kültürü yeni halklar arasında da varlığını uzun süre korumuştur.

MÖ. 1. Binyılda Eski Önasya'nın gerçek hâkimi Asur krallarıdır. Asur krallarının tarihini ayrı bir bölüm başlığı altında

⁶⁰ Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 66.

⁶¹ MÖ. 13. yüzyılın sonları ile MÖ. 12. yüzyılın başlarında olmak üzere iki aşamada meydana gelen Ege Göçleri (Deniz Kavimleri Göçü), Eski Önasya dünyası için büyük bir yıkım olmuştur. Bu göçler hakkında bilgi edinmek için bkz: R. D. Barnett, "The Sea Peoples", *CAH II/2, chp. XXVIII*, Cambridge 1975, s.359-371; A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayını, Ankara 1971, s.87-92; F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s.227-232; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 161-170; E. Memiş- C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s. 107-121.

⁶² E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 167.

ele alacağımız için, onlar hakkında burada ayrıntılı bilgiler aktarmayacağız. Ancak şu hususun bilinmesinde fayda vardır ki, MÖ. 1 Binyıl içerisinde, Güney Mezopotamya'da Babil Krallığı yeniden kurulacaktır. MÖ. 625-539 yılları arasında hüküm süren bu son Babil devletine, **Yeni Babil Krallığı** ya da **Kalde Krallığı** adı verilmektedir.

d) YENİ BABİL KRALLIĞI (MÖ. 625-539)

Babil kral listelerinin XI. Babil Sülalesi olarak isimlendirdikleri bu krallığa **“Kalde Devleti”** de denir.⁶³ Oysaki Babilliler ile Kaldeliler aslında ayrı birer kavimdirler. Babilliler, uzak maziden beri Babil'de yerleşmiş Sami Amurrulu aileler ile Kaslar gibi Güney Mezopotamya'yı istilâ eden muhtelif kabilelerin birbiriyle karışmasından meydana gelmiş melez bir kavim idiler. Babilliler, kendi özel çıkarlarından, ticaretlerinden başka bir şey düşünmeyen, milli duygulardan yoksun, Babil şehir hayatının yarattığı kültür havası içinde yumuşamış, savaşçılık kabiliyetlerini kaybetmiş, dejenere olmuşlardı. Bunlarda millet, vatan sevgisi diye bir şey yoktu. Bu devrin (MÖ. 7. ve 6. yüzyılların) Babillileri yalnız iki şeye taparlardı: para ve eğlence.

Buna karşılık, Babilliler'in **“Kaldeliler”** diye küçümsedikleri kimseler, son Arami göçleriyle (MÖ. 11.-9. yüzyıllar) Güney Mezopotamya'nın bataklıklarla kaplı bölgesine gelerek yerleşmiş bulunan ve yaşamak için savaşmak zorunda olan insanlardı. Bu yüzden Babil kentinde yaşayan Babilliler ile Kaldeliler arasında daimi bir anlaşmazlık, bir rekabet vardı.⁶⁴ Zira bu kavimlerin ikisi de, idareci zümrenin kendilerinden

⁶³ Bill T. Arnold, *Who were the Babylonians?*, Leiden 2005, s. 87.

⁶⁴ Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 87-88.

olmasını istiyorlardı. Bundan dolayıdır ki, Yeni Asur Devleti kralları mütemadiyen Babil'e sefer etmek zorunda kalmışlardı. Gerçekten, daha **III. Salmanassar**'dan itibaren Asur vesikalarında bu kabilelerin oturduğu güneydeki bataklık bölgeye **Kalde memleketi** denilmekte idi.⁶⁵ **III. Salmanassar**'ın (MÖ. 858-824) bir boğa üzerindeki kitabesinde: **"Babil'e sefer ettim, Babil, Borsippa ve Kutha'da kurban kestim. Sonra aşağıya Kalde memleketine indim. Onların şehirlerini zaptettim. Acısu'ya (Basra Körfezi) kadar indim. Dakuri oğullarından Adini'den ve Ukani oğlu Muşallim-Marduk'tan haraç aldım"** demektedir ve aynı bilgilere **Salmanassar**'a ait **Balawat kitabelerinde** de rastlanmaktadır. **III. Salmanassar**'ın oğlu ve halefi **V. Şamşi-Adad** (MÖ. 824-810) da aynı şekilde Kalde memleketine ve Babil Kralı **Marduk-Balatuibi**'ye karşı sefer etmişti.

Ancak Asur Devleti'ni imparatorluk olma yolunda teşkilâtlandıran **III. Tiglat-pileser** (MÖ. 745-727), geleneksel Babil politikasına da yeni bir yön vermişti: Babil kralı olan **Nabunaser**'ı bertaraf ederek, kendisini **Palu** adıyla Babil kralı ilân etmişti.⁶⁶ Böylece o, Babil'i doğrudan doğruya Asur himayesi altına almak suretiyle güneydeki huzursuzluklardan devletini kurtarmak istemişti. Bu durum bize açıkça gösteriyor ki, daha **III. Tiglat-Pileser** zamanında bile Babilliler'le Kaldeliler arasında bir çekişme, bir anlaşmazlık vardı. Asur kralı **II. Sargon**'un Babil'i zaptından sonra ise Babil şehri, Asur İmparatorluğu yıkılıncaya kadar, Asur'un bir eyaleti olarak varlığını sürdürecektir. Fakat zaman zaman ayaklanmalar da

⁶⁵ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 118.

⁶⁶ Tevrat, *II. Krallar*, XV/19; John A. Brinkman, *Political History of Post-Kassite Babylonia, 1158-722 B.C.*, Rome 1968, s. 235-240.

olmuştur. Babilliler, **II. Sargon**'un (MÖ.722-705) şahsında kendilerini Kaldeliler'den ve **Merodah-Baladan**'dan kurtarmasını alkışlıyorlardı. Fakat II. Sargon'un halefi **Sanherib** zamanında (MÖ. 705-680) eski oyun tekrardan oynanmaya başlamıştı. **Sanherib**'in Babil valisi olan **Marduk-Zakir-şumi**'ye suikast yapılmıştı ve **Merodah-Baladan** bir isyan neticesinde tekrardan Babil kralı olmuştu.⁶⁷ Ancak onun krallığı 9 ay sürebilmiştir. Sanherib ile Kiş şehri civarında yaptığı muharebede Merodah-Baladan İran'a kaçmış ve 3 sene sonra yeni kuvvetlerle tekrar Kaldeliler'in başına geçmişti.

Bu sıralarda Sanherib de kardeşi **Aşur-nadin-şumi**'yi Babil kralı tayin etmişti.⁶⁸ Fakat bu kral 6 ay sonra Elamlılar'a esir düşmüştü. Bunun üzerine Sanherib büyük bir Asur ordusuyla Babil üzerine yürümüş, Babil tahtını ele geçirmiş olan **Nergal-Uşezip**'i esir almakla beraber, Babil'i zaptedememişti. Zira Babil tahtını **Muşezip-Marduk** isminde bir Kaldeli eline geçirmişti.⁶⁹ Bunun üzerinedir ki, Sanherib Babil şehrini zaptetmekle kalmamış, taş üzerinde taş kalmamacasına tahrip etmişti. Böylece III. Tiglat-Pileser zamanından itibaren başlayan Asur'un **“Babillileri Kaldelilerin elinden kurtarmak”** esasına dayalı Asur politikası iflas etmiş ve bizzat Babilliler de Asur'a düşman olmuşlardı. Sanherib, annallerinde Muşezip-Marduk'u MÖ. 692 yılında yaptığı ilk seferde yenememesini, Elam kralının bu adama yardım etmesine bağlamaktadır. Gerçekten Sanherib, Babil'i ancak Muşezip-Marduk'un 4. senesinde (MÖ. 689) zaptedebilmiş ve yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, şehri

⁶⁷ Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 90.

⁶⁸ Elamlar'ın eline esir düşen bu genç prens, muhtemelen öldürülmüştür. Bkz: Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 90.

⁶⁹ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 124.

tamamen yakıp yıkmıştı. Babil şehri, Sanherib'in idaresi boyunca o harap haliyle kalmıştır. Babil Kroniğine ve Bawian kitabesine göre, Muşezip-Marduk esir alınarak Babil'e götürülmüştü. Hâlbuki bu Babil kralının rolü, seleflerinden farklı idi. Zira **Muşezip-Marduk**, Babilliler'le dostane geçinmenin yolunu bulmuştu. Bu durum, her zaman bir Babil kültürü düşmanı olan Sanherib'in kinini de büyük ölçüde azalttı. Çünkü o, hiçbir zaman **Merodah-Baladan** gibi asi bir politika takip etmemişti. Onun gerçek amacı, Asur tehlikesi geçtikten sonra Kalde davasını yürütmekti.

Sanherib'den sonra yerine geçen oğlu Asarhaddon zamanında (MÖ. 680-668) Babil şehri sükûnetini muhafaza etmiş, yalnız Merodah Baladan'ın oğlu son bir kez daha şansını denemek istemiş, fakat sonunda o da Elam'a kaçmak zorunda kalmış ve orada öldürülmüştü. **Asarhaddon** henüz hayatta iken, Babilli bir prenesten doğan büyük oğlu **Şamaş-şum-ukin**'i Babil kralı yapmıştır.⁷⁰ Ancak bu defa, daha önce birbirlerinin aleyhine çalışan Kaldeliler'le Babilliler'in işbirliği yaptıklarını görüyoruz. Artık tek amaç, ne olursa olsun Asur boyunduruğundan kurtulmaktır. Nitekim MÖ. 612 yılında bu amaçlarına ulaştılar. Babil valisi **Nabu-polassar** zamanında, gittikçe kuvvetlenen **Medler**'le birleşerek Asur İmparatorluğu'na son verdiler.⁷¹

Aslına bakılacak olursa, Asur İmparatorluğu henüz yıkılmadan önce, MÖ. 625 yılında Yeni Babil Devleti'nin temelleri atılmıştı. Asur'un Babil valisi **Nabu-Polassar**⁷² daha o zamanlar bir kral gibi hareket etmeye başlamıştı. Nitekim bu vali Asur'a karşı Medler'le işbirliği yapmaktan çekinmemiş ve Asur'un

⁷⁰ Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 91.

⁷¹ T. T. Rice, *The Scythians*, London 1958, s. 45.

⁷² Nabu-pollasar ve haleflerinin etnik olarak Kaldeli olduklarına dair hiçbir delil yoktur.

yıkılmasıyla bağımsızlığına kavuşan Yeni Babil'in ilk kralı olmayı sonuna kadar hak etmişti. Asur'un tarih sahnesinden çekilmesiyle birlikte bu yeni Babil kralı, geriye bırakılan mirası sahiplenmek amacıyla harekete geçmiş ve ordularıyla Toroslara kadar uzanan bölgeyi denetim altına almıştı. Harran'a kaçan ve orada Mısır'ın desteğini de alarak direnmeye çalışan son Asur kralı **II. Asur-uballit'i**, arkasından da Karkamış (Cerablus) yakınlarında Mısır ordularını yenen (MÖ. 605) Babil kralı, Mezopotamya'nın tek hâkimi olmuştur.⁷³ Nabu-polassar'ın ölümünden sonra, yerine oğlu **II. Nabukadnezar** (MÖ. 605-562) geçmiştir.

Yeni Babil Devleti'nin bu ünlü hükümdarı hem Babil kentinde yaptırdığı anıtsal yapılar, hem de askeri ve sosyal alanda gerçekleştirdiği icraatlarıyla tarih sayfalarındaki yerini almıştır. İsrail Krallığı'nı ortadan kaldırdığı için Eski Ahit'te (Tevrat) de ondan söz edilmektedir.⁷⁴

Nabukadnezar Babil tahtına çıktıktan hemen sonra Asur krallarının geleneklerine sadık kalarak ordusuyla ülkenin dört bir yanına seferler düzenlemiş ve bütün krallıkları ve şehir devletlerini vergiye bağlamıştır. Vergisini ödemek istemeyenler ise en ağır şekilde cezalandırılmışlardır. Mısır dışında, eskiden Asur'a bağlı olan tüm bölgelerde kısa zamanda denetim sağlanmış, MÖ. 601 yılında Mısır üzerine yapılan seferden ise beklenen netice alınamamıştır. Mısır'a güvenen Yahuda Krallığı vergisini ödemek istemeyince Nabukadnezar MÖ. 597 yılında ordusunu bu bölgeye göndermiş, Yahuda Krallığı tekrar vergiye bağlandığı gibi, Süleyman peygamberin tapınağındaki hazinelere el konmuş ve 10 bin kadar Yahudi de Babil'e

⁷³ Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 92.

⁷⁴ Tevrat, *II. Krallar*, XXIV/10-16.

sürülmüştür.⁷⁵ Sürgün edilenler arasında Eski Ahit'te peygamber olarak adı geçen **Hezekiel** de vardır. Ancak Kudüs için asıl yıkım, MÖ. 586'daki kuşatma sonrasında yaşananlardır. Kudüs kentini çevreleyen surlar, içindeki kutsal yapılar ve saraylar tümüyle yakılıp yıkılmış, kent harabeye çevrilmiştir. Kudüs kentinin önde gelen aileleri ise Babil'e sürgün edilmiştir. İşte bu olay, Yahudi tarihindeki ilk sürgün olayıdır.⁷⁶

Nabukadnezar, hâkimiyeti altındaki krallardan aldığı vergiler ve fetihler yoluyla elde ettiği ganimetlerle Babil'i eski dünyanın gıpta ile baktığı bir kent konumuna getirmiştir.⁷⁷ Nabukadnezar'ın son yılları ve ölümü hakkında yeterince bilgimiz yoktur. Kendisinden sonra iktidara gelen **Amel-Marduk** (Evil-Merodak) ve **Neriglissar** (Nergal-şarra-usur) adlı iki kral toplam 4 yıl hüküm sürmüş güçsüz krallardır (MÖ. 559-555). Ancak Babil ordularının bu dönemde bile Çukurova bölgesine kadar uzanan seferler yaptıkları bildirilmektedir.⁷⁸

Yeni Babil Devleti'nin son kralı **Nabonidus** (Nabonid), siyasi faaliyetlerinden çok, dindar ve gizemli kişiliği ile tanınır. MÖ. 555-539 yılları arasında hüküm süren bu kral, aslında kraliyet ailesinden gelmiyordu. Harran'da kendisini tanrı Sin'e adanmış olan **Adda-Guppi** adlı bir kadının oğluydu. O da annesi gibi Sin kültüne yürekten bağlıydı. Bu yüzden Harran'daki Sin tapınağını tamir ettirmiş ve buraya zengin hediyeler sunmuştu.

Nabonidus siyasetten çok din işlerine ilgi duymuş ve Mezopotamya'da örneğine rastlanmayan bir karar alarak, kentin ve devletin yönetimini vekâleten oğlu **Bel-şar-usur**'a bırakıp, 10

⁷⁵ K. Köroğlu, a.g.e., s. 201.

⁷⁶ E. Memiş, *Kaynayan Kazan Ortadoğu*, 2. Baskı, Konya 2006, s. 88, n. 148.

⁷⁷ Bill T. Arnold, a.g.e., s. 96-97.

⁷⁸ A.g.e., s. 100.

yıllığına Batı Arabistan'daki Taima vahasında inzivaya çekilmiştir. Bu davranışının nedeni tam olarak bilinmemektedir.⁷⁹ Ancak anlaşıldığı kadarıyla Babil'in bu son kralının saltanatı fazla uzun sürmemiştir. İran'da Medler'in yerini alan Persler bir süre sonra kralları II. Kiros'un yönetiminde Babil'i ele geçirecek (MÖ. 539) ve tüm Mezopotamya'ya egemen olacaklardır. Bu arada Pers kralı Kiros, yaklaşık 50 yıldan beri Babil'de esaret hayatı yaşayan Yahudileri hürriyetlerine kavuşturacaktır.⁸⁰

⁷⁹ K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 202.

⁸⁰ E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor?*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 96.

ONUNCU BÖLÜM

SÜMERLER DEVRİNDEN ESKİ BABİL DEVLETİ'NİN SONUNA KADAR MEZOPOTAMYA KÜLTÜRÜ

Hatırlanacağı üzere Mezopotamya medeniyetinin oluşumunda Sümerler başta olmak üzere, birçok kavmin katkısı ve emeği vardır. Hattâ Sümerler'den önce bu topraklar üzerinde yaşayan Presümerienler ile Protofıratlılar'ın da bu medeniyette pay sahibi olduklarını unutmamak gerekir. Ancak şurası bir gerçektir ki, Sümerler öncesi Mezopotamya kültürü bir köy kültürü idi. Hâlbuki Sümerlerle birlikte bu topraklarda şehir kültürünün temelleri atılacak ve tarihte ilk kez şehir devletleri ortaya çıkacaktır. “Devlet” kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte içerde “yönetenler” ve “yönetilenler” arasında hiyerarşik bir sistem oluşacaktır. Aynı zamanda devletlerarası ilişkilerin tohumları da ilk kez bu coğrafyada atılacaktır.

İnsanların toplu olarak yaşadıkları yerlerde birtakım sorunların yaşanacağı muhakkaktır. Yönetenlerle yönetilenler arasındaki sorunlar başta olmak üzere, adalet dağıtımında, ekonomide, eğitim ve öğretim hayatında, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde ortaya çıkan sorunlar, bazı düzenlemeler yapmak suretiyle zaman içerisinde giderilmeye çalışılmıştır.

Biz şimdi bu sorunların varlığını dikkate alarak, Mezopotamya medeniyetini belirli başlıklar halinde okuyucuya tanıtmaya çalışacağız. Fakat hemen belirtelim ki, bizim burada

aktaracağımız bilgiler, Eski Mezopotamya Tarihi otoritelerinin kitaplarında yer alan bilgilerin derlenerek bir demet halinde sunulması biçiminde olacaktır.

1- MEZOPOTAMYA KÜLTÜRÜNDE YÖNETİM ŞEKİLLERİ

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, MÖ.ca.3500’lerde Güney Mezopotamya’ya gelen Sümerler, buradaki bataklıkları kanallar açmak suretiyle kurutmuşlar ve etrafı surlarla çevrili şehirler inşa etmişlerdir. Bu şehirlerin içerisini yüksek mabetler (zigguratlar) ve iki katlı evlerle donatmışlar, kısacası Güney Mezopotamya’nın bataklıkları üzerinde mamureler vücuda getirmişlerdir.¹

Ancak hemen belirtelim ki, bu büyük ve zor işlerin, ferdi gayretlerle yapılması mümkün değildi. İşte bu yüzden, Sümer kentlerinde **“emekte ve nimette müştereklik”** esasına dayanan bir rejim doğmuştu. Bu idare tarzına göre, bütün vatandaşlar kazançlarını mabede teslim etmek zorunda idiler. Mabette toplanan bu mallar, şehrin koruyucu tanrısının hizmetkârları olan rahipler tarafından, vatandaşların ihtiyaçlarına göre paylaştırılıyordu. Bundan dolayıdır ki, Batılı tarihçiler, Sümerler’in vücuda getirdikleri bu rejime **“mabet sosyalizmi”** veya **“teokratik sosyalizm”** adını vermişlerdir.² Demek oluyor ki Sümerler, bir bakıma sosyalizmin de mucidi idiler. Çünkü bu rejimde de, gerçek sosyalizm’de olduğu gibi her şey devletin tekeline idi. Aradaki tek fark, Sümer sosyalizminin din temeline dayanması idi. Burada bir hususun

¹ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 119.

² E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Bursa 2012, s. 31; Harmut Schmökel, *Das Land Sumer*, Stuttgart 1956, s. 81.

altını çizmekte yarar görüyoruz: **Sümerler’de mabet sadece dinin değil, ekonominin de merkezi idi.**

Sümerler, Güney Mezopotamya’da yaklaşık bir düzine şehir kurmuşlardı. Bu şehirlerin her biri bağımsız birer devletti ve bu devletler arasında siyasi bir birlik yoktu. Hellen “polis”lerini³ andıran bu şehir devletleri, **“EN”** ya da **“ENSİ”** denilen rahip-krallar tarafından idare ediliyorlardı.⁴

“Sümerler’in inanişına göre, krallık kurumu, tanrıların yeryüzündeki mülklerinin adilane bir şekilde idare edilmesi ve insan topluluklarının nizamı için tanrılar tarafından kurulmuştu. İşte bu ana fikir, daha Er Sülaleler Devri’nde (MÖ. 2850-2350), din esasına dayalı bir yönetim biçiminin ortaya çıkmasına yol açmıştı.”⁵

Sümer Kral Listesi’ne göre, krallığın indiği ilk Sümer şehri **Eridu**⁶ (Abu Şahreyn) idi. Söz konusu vesikada: **“Krallık Gök’ten ilk kez Eridu’ya indirildi”** denilmektedir ki, bu ifadeden krallık kurumunun tanrısal bir kurum olduğu neticesine varılmaktadır. Ancak bu durum, ilk Sümer krallarının her konuda mutlak yetkili oldukları anlamına gelmez. Örneğin ünlü Sümer kentlerinden biri olan Uruk’ta, Gılgamış’ın hüküm sürdüğü yıllarda,⁷ **“Yaşlılar Meclisi”** ve **“Asker Doğmuşlar**

³ Yunanistan’daki şehir devletlerine “polis” adı verilmektedir.

⁴ “EN” ya da “ENSİ” unvanı taşıyan bu yöneticilere aslında “kral” demek çok uygun düşmez. Çünkü Sümerler gerçek anlamdaki krallara “LUGAL” diyeceklerdir. Fakat herhalde “EN” ya da “ENSİ”nin en doğru karşılığı “Kent Beyi” olmalıdır. Bu beyler din ve devlet işlerini bir arada yürüttükleri için, Batılı tarihçiler onları “rahip-krallar” olarak değerlendirmişlerdir.

⁵ F. Kınal, a.g.e., s. 119.

⁶ Eridu şehrinin diğer adı **Abu Şahreyn** olup, “şehirlerin babası” anlamında gelmektedir ki, bu gerçekten doğru bir isimlendirmedir. Çünkü Eridu, en eski Sümer şehridir ve Sular ve Okyanuslar Tanrısı Ea (Enki)’nin da kült merkezidir.

⁷ I. Uruk Sülalesi’nin 5. Kralı meşhur Gılgamış, Er Sülale II. Devri’nde ve muhtemelen MÖ. 2600’lerde yaşamıştır.

Meclisi” olmak üzere iki meclis bulunduğunu ve tüm ülkeyi ilgilendiren önemli konularda kralın bu meclislerin görüşlerini de dikkate aldığını görüyoruz.

İlk zamanlarda (Er Sülaleler I Devri’nde, ki bu devir, MÖ. 2850-2650 yılları arasına tarihlenir) şehir devletlerinin başında bulunan ensiler, daha önce de belirttiğimiz gibi, rahipliği ve krallığı şahıslarında birleştirmiş kişilerdi. Daha sonraları şehirler büyüdükçe ensilerin işleri de çoğalmıştı. İşte bu yüzden, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiği kanaatine varıldı. Nitekim ilk defa olarak Er Sülaleler II Devri’nde (MÖ. 2650-2550), saray ve mabet birbirinden ayrıldı. Bunun sonucunda kral, sadece ve sadece devlet yönetiminden sorumlu olurken, din işleri rahipler sınıfına bırakıldı. Bir başka ifadeyle ilk laik devlet sistemi, Er Sülaleler II Devri’nde Mezopotamya topraklarında ortaya çıktı. Görünen odur ki, ilk sosyalist rejimin mucidi olan Sümerler, ilk lâik devlet sisteminin de yaratıcıları idiler.

Bu devirden itibaren Sümer şehirlerini idare eden krallar, **“LUGAL”** unvanı ile anılmaya başladılar. **“Büyük adam”** anlamına gelen Lugaller, hemşerileri tarafından değil, tanrılar tarafından seçildiklerine inanırlar ve bu inançlarını kitabelerinde sık sık dile getirirlerdi.⁸

⁸ Örneğin Lagaş kralı Urukagina, kanunlarının prolog kısmında şöyle der: “Vaktiyle adalet vardı. Enlil’in kahramanı Ningirsu (Lagaş kentinin tanrısı), Urukagina’ya Lagaş’ın krallığını ihsan ettiği zaman, 36 bin kişinin içinden onu seçtiği zaman...”. Bu cümlelerde Urukagina, kral olarak, tanrılar tarafından görevlendirildiğini ve binlerce kişi içerisinde bu görevi yapmak üzere kendisinin seçildiğini beyan eder. Yine aynı şekilde, III. Ur Sülalesi’nin kurucusu Ur-Nammu da, kanunlarının prolog kısmında: “Ay tanrısı Nannar’ın Ur şehrini yönetmek üzere kendisini seçtiğini” dile getirir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Sümer kralları her vesile ile yönetme yetkisini tanrılardan aldıklarını, bırakmış oldukları vesikalarda dile getirmeye çalışmışlardır.

Mezopotamya krallarının kullandığı unvanlardan biri de **“Dört iklim kralı”** anlamına gelen **“şar gali şarri”** idi. İlk defa Er Sülaleler II Devri’nde **Abad** şehrinin beyi **Lugal-animudu** tarafından kullanılan bu unvan ile bir dünya devleti kastediliyordu. Fakat bu dünya, yalnız Mezopotamya’yı kapsayan bir Sümer dünyası idi.⁹

MÖ. 2350’lerden itibaren Sümer şehirleri üzerinde egemen olan Akkadlar, merkezi bir idare sistemi kurmuşlardı. Zaptettikleri şehirlerin beylerini, vasal krallar olarak merkeze bağlıyorlardı. Böylelikle Akkad kralları büyük bir imparatorluk vücuda getirmişlerdi. Doğuda Elam’dan batıda Akdeniz’e ve Orta Anadolu’ya, kuzeyde Asur bölgesinden güneyde Basra Körfezi’ne kadar uzanan bu geniş toprakları idare etmek, kolay bir iş değildi. **Sargon**’un torunu **Naram-Sin**, bu sorunu kendisini tanrılaştırmak ve daimi ordu beslemek suretiyle halletmişti. Fakat teokratik monarşinin bu ilk örneği, Naram-Sin’in ölümünden sonra, ancak yarım asır yaşayabilmişti. Hâlbuki Sümerler’in anlayışına göre krallar, tanrının mülkünü korumakla görevli **“çobanlar”**dı. Sümerler’in inanışları gereğince tanrılar, insanları, kendilerine hizmet etmeleri için yaratmışlardı. Onları idare etmek için bazı **“büyük adamları”** (Lugal = kral) seçmişlerdi. O halde krallar, tanrılarının kulları için de çalışacaklar ve onlar, **“kuvvetlinin zayıfı ezemeyeceği”** bir nizam içerisinde idare edeceklerdi. Bundan dolayıdır ki, Lagaş Sülalesi krallarından Urukagina, **“dullara ve yetimlere kuvvetlinin hiçbir şey yapamayacağı”** bir düzen kurmak istiyordu. Bu maksatla, kendi adıyla anılan yeni kanunlar çıkarmıştı.¹⁰

⁹ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 120.

¹⁰ F. Kinal, *a.g. e.*, s. 121.

III. Ur Sülalesi'nin kurucusu Ur-Nammu ve İsin Sülalesi krallarından Lipit-iştar da kanunlarında “halka hizmeti” ön plânda tutmuşlardır. Ayrıca bu krallar sosyal adaleti sağlamak için de büyük çaba göstermişlerdir.

Eski Babil Devleti'nin 6. kralı Hammurabi'nin kurduğu “yeni düzen”de ise, kral, tanrıların memleketi idare etmek için seçtiği önemli bir şahsiyetti. Bu anlayışa göre, teokratik devletin yerini dünyevi devlet almıştı ki, bu, dünya tarihi açısından önemli bir adımdı. Hammurabi'nin devlet sisteminde, devlet milli ve feodal bir yapı arz ediyordu. Bu sistemde başta bir Büyük Kral, onun etrafında da birçok küçük kral vardı. Aynı sistem, Anadolu'da Hititler tarafından da benimsenmiştir. Ancak şunu özellikle belirtmek lâzımdır ki, Hammurabi'nin kurduğu sistemde devleti idare edebilmek için büyük bir memur kadrosuna ihtiyaç vardı.

Özetlemek gerekirse, Mezopotamya'da Er Sülaleler I Devri'nde (MÖ. 2850-2650), şehir tanrısının hizmetlerini yapan, kurbanların ihmal edilmemesine dikkat eden “**Ensiler**”, bir rahip-kral durumunda idiler. Fakat Er Sülaleler II Devri'nde (MÖ. 2650-2550), bu rahip-krallar, artık kendilerine ait saraylarda oturan dünyevi birer kral olmuşlardı. Bu suretle Er Sülaleler II Devri'nde (Messilim Çağı) din ve devlet işlerinin birbirinden ayrıldığı, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, dini işlerle başrahiplerin, dünya işleri ile de kralların meşgul oldukları anlaşılıyor. Fakat az sonra, Er Sülaleler III Devri'nin (MÖ. 2550-2350) sonlarında (MÖ.2375'ler) yaşayan Lagaş kralı **Urukagina**'nın tabletlerinden, bu iki kuruluş (saray ve mabet) arasında bir rekabet ve geçimsizliğin başladığını öğreniyoruz. Bu devrin sonunda ise, Mezopotamya şehirleri üzerindeki

egemenlik Sâmi Akkadlar'a geçtiğinde, krallar, başrahiplik, başyargıçlık ve başkomutanlık yetkilerini şahıslarında toplamak suretiyle monarşik bir otorite kurmuşlar, hattâ kendilerini tanrılaştırmışlardır.

Akkad krallarının yönetim anlayışı, Akkad İmparatorluğu yıkıldıktan sonra da, Sümer kralları tarafından uzun süre benimsenmiştir. Ancak Hammurabi ile birlikte tanrısal devlet anlayışının yerini dünyevi ve milli karakterde bir devlet anlayışı almıştır. Dünyevi devlet anlayışı, günümüzde de dünya devletlerinin önemli bir kısmının benimsediği bir anlayıştır.

2. HUKUK

“Bilindiği gibi hukuk, toplum düzenini sağlamak için çıkarılmış ve devlet gücü ile güçlendirilmiş kurallar bütünüdür”.¹¹

Yukarıdaki tanımdan da anlaşılacağı üzere, insanların birlikte yaşamaya başladıkları en eski devirlerden itibaren fikir ayrılıkları ve anlaşmazlıklar da başlamış, bu da “kim haklı, kim haksız?” sorununu gündeme getirmiştir.

Yazının keşfinden önce insanların hukuki problemlerini nasıl çözdüklerini bilmiyoruz. Fakat öyle sanıyoruz ki, tarih öncesi devirlerde yaşamış olan toplumlar, hukuki işlerini yazılı olmayan ya da henüz yazıya geçirilmeyen **“gelenek hukuku”**na göre yürütmüş olmalıdırlar.

MÖ. 3500'lerde Güney Mezopotamya'ya gelen ve bu topraklar üzerinde birtakım şehir devletleri kuran Sümerler de başlangıçta vatandaşlar arasında zuhur eden anlaşmazlıkları gelenek hukukuna göre çözmüş olsalar gerektir.

¹¹ F. Kınal, a.g.e., s. 133.

Ancak onlar MÖ. 3200'lerde çivi yazısını keşfettikten sonra, bu yazıyı ticari ilişkiler başta olmak üzere, her türlü işlerinde kullanmışlardır. Bu cümleden olmak üzere, Sümerlerin, yazılı olmayan gelenek hukukunu da zaman içerisinde yazılı hale getirdikleri düşünülmektedir. Bununla beraber, gelenek hukukundan yazılı hukuka ilk defa ne zaman ve hangi sitede geçildiğini bilemiyoruz. Fakat en eski Sümer kanunlarının MÖ. 24. yüzyılda yaşadığı sanılan Lagaşlı Urukagina tarafından meydana getirilmiş olduğu gerçeği göz önünde bulundurulacak olursa, yazının keşfinden yaklaşık 8 asır geçtikten sonra yasaların yazılı hale getirildiği sonucu ortaya çıkar.

Bütün Eski Doğu kavimleri gibi, Sümerler de Güneş tanrısını (**DİNGİR UTU**) adaletin koruyucusu olarak kabul ediyorlardı. Çünkü onlar, karanlıkları aydınlatan güneşin faili meçhul gizli işleri de aynı şekilde aydınlatıp açığa çıkaracağına inanıyorlardı. Adaletin yeryüzündeki temsilcileri hâkimlerdi. En büyük hâkim kraldı. Fakat onun mahkemede bulunmadığı zamanlarda, kralın vekilleri olarak **Sukkailer** davalara bakarlardı. Mahkemeler belirli bir binada değil, mabedin veya şehrin kapısında yapıldı. Mahkemelerin neden kapalı bir mekânda değil de mabedin veya şehrin kapısı gibi açık bir alanda yapıldığının gerekçesini bilemiyoruz. Belki de hâkimler ne kadar şeffaf olduklarını göstermek için mahkemeleri açık alanlarda yapıyorlardı. Öyle zannediyoruz ki, verilen cezaları gören halk, mahkeme kararlarından, kendileri için ibret dersi de çıkarmış olabilirler.

Mezopotamya'nın çeşitli kentlerinde yapılan kazılarda hukuki içerikli tabletlerin yanı sıra, üzerinde kanun maddelerinin yazılı olduğu steller (dikili taşlar) da bulunmuştur. Mezopotamya kentlerinde Sümerler'in egemen olduğu

dönemlerde kanunlar Sümer dilinde, Amurru göçlerinden sonra ise Akkadça olarak yazılmışlardır.

Sümer dilinde yazılmış olan kanunlar, yazılış sırasına göre şunlardır: **a) Urukagina Kanunları, b) Ur-Nammu Kanunları, c) Ana-İttuşu Kanunları, d) Lipit-İştar Kanunları.**

Akkadça olarak yazılmış olan kanunlar ise, **a) Eşnunna Kanunları, b) Hammurabi Kanunları, c) Orta Asur Kanunları** şeklinde sıralanmaktadır.

Hangi dilde yazılmış olursa olsun, Mezopotamya'da meydana getirilmiş olan bütün kanunlar, standart bir kalıp içerisinde kaleme alınmışlardır. Her kanun, **prolog** (önsöz), **maddeler** ve **epilog** (sonuç) olmak üzere üç bölümden oluşmakta idi. Her maddede mutlaka “**şum-ma**” yani “**Eğer**” kelimesi ile başlayan bir suç tasvir edilir, sonra bu suçun hangi ceza ile cezalandırılacağı belirtilirdi. Sümer kanunlarında cezalar daha ziyade maddi olduğu halde, Sâmi kavimlerin kanunlarında “**talion**” denilen “**kısasa kısas**” prensibi hâkimdi. Hammurabi kanunlarında bu prensibe geniş ölçüde yer verilmiştir.¹²

Sümerler'le başlayan bu standart kanun yazım formülü, daha sonraları Anadolu'da Hititler ve hatta İbraniler tarafından da kullanılmıştır.

Vermiş olduğumuz bu ön bilgilerden sonra şimdi de Mezopotamya kanunlarının içerikleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

¹² F. Kınal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 134; E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Bursa 2012, s.44

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Sümerce olarak yazılmış olan kanunların en eskisi **Urukagina Kanunları**'dır.¹³ Er Sülaleler III Devri'nin sonlarına doğru, Lagaş kentinde hüküm süren Ur-Nanşe Sülalesi'ni devirerek iktidarı ele geçiren Urukagina (MÖ. ca. 2375'ler), bozulan toplum düzenini yeniden kurmak amacıyla kendi adıyla anılan kanunları çıkarmıştı.

Kil tabletler üzerine yazılmış olan bu kanunların prolog kısmında Urukagina, ilkin Lagaş halkının eski iktidar zamanındaki içler acısı durumunu gözler önüne serer, ardından da halkın sosyal ve ekonomik durumunu düzeltmek için almış olduğu önlemleri anlatır. Buna göre Urukagina, halkın sırtına yüklenen birçok vergiyi kaldırmış, bir kısmında da önemli oranlarda indirimde bulunmuştur.

Urukagina, kanunlarının epilog kısmında ise: **“Urukagina, Lagaşlıları hırsızlık, katil ve kuraklıktan kurtardı, hürriyeti yerleştirdi. Bundan böyle kimse dul ve yetimlere haksızlık yapamaz”** demektedir.¹⁴

Urukagina Kanunları'nda mülkiyet ve aile hukuku ile ilgili maddeler önemli ölçüde korunabilmiştir. Burada en çok dikkati çeken hüküm, boşanma davalarında erkeğin ödemek zorunda olduğu ağır nafakanın kaldırılmış olmasıdır. Zira bu reformdan önce karısından boşanmak isteyen birçok erkek, bu ağır nafakayı vermemek için, eski karısının başka bir erkekle evlenmesine mani olmuyor ve böylece “çok kocalı” bir durum meydana gelmiş oluyordu. Urukagina kanunlarının 6. maddesinde: **“Evvelce kadınlar ceza görmeden iki erkek**

¹³ Urukagina Kanunları için bkz: M. Tosun-K. Yalvaç, *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Saduqa Fermanı*, TTK Yayını, Ankara 1975, s. 19-29.

¹⁴ M. Tosun-K. Yalvaç, a.g.e., s. 28.

tarafından sahip olunuyorlardı. Şimdi böyle kadınlar suya atılırlar" denilmektedir. Böylece Sümer toplumunda **"ordalie"** (suya atılma) cezasının da varlığına tanık olunmaktadır.¹⁵

Sümer kanunlarının ikincisi, III. Ur Sülalesi'nin kurucusu Ur-Nammu'nun (MÖ. 21 yüzyıl) çıkarmış olduğu kanunlardır.¹⁶ Ur-Nammu Kanunları'nın yazılı olduğu tabletler, 1956 yılında Samuel Noah Kramer tarafından İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki çivi yazılı tabletler koleksiyonu arasında bulunmuş ve neşredilmiştir.¹⁷ Ancak bu tabletler çok iyi korunamadıkları için, kanun maddelerinin yazılı olduğu kısımların önemli bir kısmı okunamamaktadır. Buna rağmen Ur-Nammu, kanunlarının prolog kısmında şöyle demektedir: **"Dünya yaratıldıktan, Sümer ve Ur kentinin yazgısı belirlendikten sonra, Sümer panteonunun önde gelen iki tanrısı Anu ve Enlil, Ay tanrısı Nannar'ı Ur kralı olarak atadılar. Sonra bir gün tanrı, Ur-Nammu'yu Sümer ve Ur'da, hükümdarlık yapmak üzere yeryüzündeki temsilcisi olarak seçti. Yeni kralın ilk işi Ur'un ve Sümer'in siyasal ve askeri güvenliğini sağlamak oldu. Özellikle, Ur'un aleyhine gelişen Lagaş kentiyle savaşmak zorunda kaldı. Lagaş kralı Namnahani'yi yenerek öldürdü ve sonra da Nannar'ın kudretiyle Ur'u tekrar eski sınırlarına kavuşturdu."**¹⁸

Daha önce de belirttiğimiz gibi, kanun maddelerinin çoğu korunamamıştır. Korunabilen maddelerin sayısı 5'tir. Bunlar,

¹⁵ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 136.

¹⁶ Ur-Nammu Kanunları için bkz: M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 30-43.

¹⁷ S. N. Kramer, *History begins at Sumer*, New York 1959, s. 51-55.

¹⁸ S. N. Kramer, *Sümerler*, Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 117.

sulh hukuk davaları denilen yaralama vakaları ile ilgili maddelerdir ve verilen cezalar hep nakdi cezalardır.

1955 yılında Nippur'da yapılan kazılarda, Ur-Nammu kanunlarına ait üç sütunlu bir kanun tableti daha bulunmuştur. Toplam 43 maddeyi içeren bu tabletin de ne yazık ki, önemli bir kısmı anlaşılamaz durumdadır. Maddelerin bir bölümü herhalde köleler arasındaki seks ilişkilerine ait hükümleri ihtiva eder. Diğer bir kısmı ise, vatandaşlar arasında tarla yüzünden çıkan anlaşmazlıklarla ilgili maddelerdir.¹⁹

Sümerce olarak yazılmış olan kanunların üçüncüsü **Ana-ittuşu Kanunları**'dır.²⁰ "Ninive'deki Asurbanipal kitaplığında 11 tablet halinde bulunan ve Asurlu kâtiplere Sümerce öğretmek için Sümerce ve Akkadça olmak üzere iki dilde yazılmış olan ve çeşitli kanunları ihtiva eden bir seri tablete, ilk kelimesinden dolayı **Ana-ittuşu** (vadesi gelene kadar) serisi adı verilmiştir. Bu kanunların kim tarafından, hangi şehirde ve ne zaman çıkarıldığı bilinmemektedir. Fakat bazı maddelerinin Ur-Nammu kanunları ile benzerlik göstermesi, Ana-ittuşu Kanunları'nın da III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960) çıkarılmış olabileceği kanaatini uyandırmaktadır."²¹

Ana-ittuşu serisinin 7. tabletinde III. ve IV. sütunlarda aile hukukuna ait 6 madde vardır.²²

¹⁹ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 137.

²⁰ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 44-46.

²¹ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 137.

²² 1. madde, bir oğulun babasını reddetmesi ile ilgilidir. Bu durumda baba da oğlunu evlatlıktan reddeder ve saçlarını köle gibi traş ettirerek satardı. Fakat aynı suçu asi evlat anasına karşı işlerse, o evlat damgalanır, şehirde dolaştırılarak teşhir edilirdi. Ayrıca, eğer bir baba oğlunu evlatlıktan reddederse, bu oğul evin ve şehir duvarlarının dışına çıkarılırdı. Bu kanunun 5. ve 6. paragraflarında ise ailede karı-koca kavgasında eğer kadın kocasına: "**Sen kocam değilsin**" derse **ordalie** (suya atılma) cezasına çarptırıldığı halde, aynı hareketi karısına yapan koca, sadece ½ mana (240 gram) gümüşü ceza olarak ödemeye mahkûm edilirdi.

Mezopotamya tarihinde III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra gelen devir, MÖ. 1960-1750 yılları arasına tarihlenen **İsin-Larsa Devri**'dir. Bu devir, Sami Amurrular'ın şehir devletlerinde yönetimi ellerine geçirdikleri ve Sümer medeniyetinin izlerini silmeye çalıştıkları bir dönemdir. Ancak bu dönem şehirleri Amurrulu sülaleler tarafından idare edilse de, etnik olarak Sümerler'in varlığı hala devam ediyordu. Hatta bazı şehirlerde Sümerler sayısal bakımdan daha fazla idiler. Bu şehirlerden biri de İsin şehri idi.

İsin şehrinin 5. kralı Lipit-İştar,²³ MÖ. ca. 1900'lerde İsin'de bazı reformlar yapılması gerektiği kanaatine varmış ve yeni kanunlar çıkarmıştı.²⁴ Yedi tablet üzerine yazdırılan bu kanunlar, Lipit-İştar Amurrulu olmasına rağmen, Sümer dilinde yazılmıştı. Çünkü son Sümer devleti olan III. Ur Sülalesi henüz çökmüş olduğu için, halkın büyük çoğunluğu hala Sümerli idi. Lipit-İştar da bu durumu dikkate alarak, kanunlarını Sümerce olarak yazdırmıştı. Ancak hemen belirtelim ki, Lipit-İştar Kanunları Sümerce olarak kaleme alınan son kanunlardır. Bundan sonraki kanunlar Akkad dilinde kaleme alınacaklardır.

Lipit-İştar kanunlarının prolog kısmı, Ur-Nammu Kanunları'nın prolog kısmı ile hemen neredeyse aynıdır. Farklı olan, sadece kişi ve yer adlarıdır. Bu bölümde özetle şöyle denilmektedir: **“Anu ve Enlil, Lipit-İştar'ı, akıllı çobanı, memlekette adaleti yerleştirmek, şikâyetleri durdurmak, Sümer'e ve Akkad'a huzur getirmek için çağırdılar.**

Sonra ben Lipit-İştar, Nippur'un mütevazı çobanı, Ur'un yiğit çiftçisi, Eridu'yu terk etmeyen, Uruk'un

²³ Lipit-İştar'ın Hammurabi'den yaklaşık olarak 150 yıl önce yaşadığı söylenir ki, bu da aşağı yukarı MÖ. 1900'lere tekabül eder.

²⁴ Lipit-İştar Kanunları için bkz: M. Tosun-K. Yalvaç, a.g.e., s. 49-71.

yakışıklı beyi, İsin kralı, Sümer ve Akkad'ın kralı, İnanna'nın hoşuna gittim. Enlil'in emrini dinleyerek Sümer ve Akkad'a adaleti yerleştirdim. Nippur'un, Ur'un, İsin'in ve Sümer ve Akkad'ın kızlarının ve oğullarının hürriyetlerini sağladım."

Lipit-İştar Kanunları'nın epilog kısmı ise, bütün Eski Doğu krallarının ölümlerinden sonra eserlerini korumak için sığındıkları dua ve beddua formüllerini taşıyordu: **"Bu taş zarar vermeyenin, eserime hasar vermeyenin, yazılarını silmeyenin, üzerine kendi adını yazmayanın ömrü uzun olsun, Ekur'da yükselsin, Enlil'in parlak alını onu küçümsemesin. Fakat taş zarar verene, eserimi boz ana, kaidesine girene, üzerine kendi adını yazana lânet olsun."**²⁵

Lipit-İştar Kanunları'nın maddelerine gelince; 40 maddeden oluşan bu kanunların ilk üç maddesi kırıktır. Geriye kalan 37 maddenin dağılımı şöyledir:²⁶

4. – 5. maddeler : Gemi kiralama

7. – 11. maddeler : Gayrimenkul (tarla) mülkiyeti ve kiralaması

12. – 14. maddeler : Köle mülkiyeti

15. – 17. maddeler : Amme hukuku

18. – 19. maddeler : Vergi ihmalî suçu

20. – 33. maddeler : Aile hukuku ve evlatlık alma

34. – 37. maddeler : Hayvan kirası

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Lipit-İştar Kanunları, Sümerce olarak yazılan kanunların sonuncusudur. Gerçekten,

²⁵ F. Kinal, a.g.e., s. 138.

²⁶ A.g.e., s. 139.

MÖ. 19. yüzyıl ortalarından itibaren Sümer kentlerinde kanunlar, yönetenlerin dilinde kaleme alınacaktır. Nitekim Akkad dilinde yazılan kanunların ilki Eşnunna Kanunları'dır.²⁷ Ancak bu kanunların hangi Eşnunna kralı tarafından yazdırıldığı bilinmemektedir. Bununla birlikte bu kanunların, Lipit-İştar Kanunları'ndan en az 50 yıl sonra çıkarıldığı tahmin edilmektedir.

Eşnunna Kanunları'nın prolog ve epilog kısımları ele geçmemiştir. 61 maddeden oluşan bu kanunların belirli bir düzeni de yoktur. Ceza hukuku, medeni hukuk, veraset hukuku ve borçlar hukuku gelişigüzel sıralanmıştır:

Gerçekten, Eşnunna Kanunları'nın 1. ve 2. maddelerinde gıda ve sanayi maddelerinin fiyatları tespit edilirken, 3.-10. maddelerde nakil vasıtaları ile işçi ve hayvan kiralari belirlenmiştir. 12.-16. maddeler ile 29, 31, 49 ve 51. maddeler tarla ve köle mülkiyeti ile ilgilidir. 17,18, 25, 28, 30 ve 59. maddeler aile hukuku ile ilgili hükümleri ihtiva ederken, 18a-24. maddeler borçlar hukuku ile ilgilidir. 32.-35. maddeler kira kanunu, 38.-41. maddeler taşınmaz mal mülkiyeti, 42.-47. maddeler ile 52. ve 57. maddeler de yaralama cezaları ile ilgilidir.

Prof. Dr. Füzuran Kınal, ele aldığımız bütün bu kanunlarla ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Görülüyor ki, gerek Sümerce gerekse Akkadça olarak kaleme alınmış olan kanunlar, Eski Mezopotamya şehirlerinde yaşayan halkı; **hürler**, **Muşkenular** ve **köleler** olmak üzere birtakım sınıflara ayırmıştır. Sınıf farkları olan böyle bir cemiyette, insanların huzur ve sükûn içinde yaşayabilmeleri,

²⁷ M. Tosun-K. Yalvaç, *a.g.e.*, s. 72-85.

ancak her sınıf halkın can ve mal güvenliğinin sağlanmasıyla mümkün olabiliyordu. Zira modern hukukta olduğu gibi, çivi yazı hukukunda da kanun, mağduru koruyordu. Hukuk ilminin bu yüksek ve insani ilkesi, bütün Mezopotamya kanunlarına hâkim olmuştur. Bu adalet ilkesi, Hammurabi kanunlarının da esasını oluşturur.”²⁸

Akkadça olarak yazılmış olan kanunların ikincisi ve her halde en mükemmeli Hammurabi Kanunları’dır.²⁹

Hammurabi Kanunları, siyah diyorit taşından bir stel üzerine yazılmış olup, Sus şehri kazılarında ele geçirilmiştir. Bu stelin Sus şehri kazılarında bulunması, Elam kralı **Şutruk-Nahhunte**’nin MÖ. 12. yüzyılda Babil’i işgal ettiği zaman, söz konusu taş abideyi, ganimet olarak Sus’a götürmüş olabileceği şeklinde izah edilmekte idi. Fakat son zamanlarda, Hammurabi’nin hâkim olduğu bütün büyük şehirlerde bu kanunların yazılı olduğu birer stel diktirdiği şeklinde yeni bir yorum yapılmıştır.³⁰

Hammurabi Kanunları, prolog ve epilog dışında toplam 282 maddeden oluşmaktadır.

Hammurabi, kanunlarının prolog kısmında, kendisinin tanrı Anu ve Enlil tarafından insanları mutluluğa kavuşturmak için seçildiğini ifade etmektedir.

Akkadça olarak kaleme alınan Hammurabi Kanunları’nın prolog ve epilog bölümleri, Eski Babil edebiyatının en mükemmel nesir örneklerinden birini teşkil eder. Hatta bazılarına göre, **“eserin edebi kıymeti yanında hukuki değeri gölgede kalmaktadır”**. Bununla birlikte Hammurabi,

²⁸ F. Kinal, a.g.e., s. 139.

²⁹ M. Tosun-K. Yalvaç, a.g.e., s. 86-217.

³⁰ F. Kinal, a.g.e., s. 140.

eskiden mevcut olan kanunları sistemleştirirken, fert ve kitle hukukunu birbirinden ayırmak suretiyle yeni bir ıslahat gerçekleştirmiştir. Bu itibarla Hammurabi, sadece bir kanun koyucu değil, aynı zamanda büyük bir reformcudur.

“Diğer taraftan Hammurabi, kanunlarında ilk defa olarak borçlar hukukunu ele almak suretiyle, halkı burjuvaziye karşı korumuştur. Kanunlarında mimarın, hekimlerin ve işçilerin ücretlerini tespit etmesinin altında, yine halkın korunması fikri yatar. Borçlular, alacaklılara karşı himaye edilir. Borcunu veremeyen köylünün malını ve hürriyetini müsadere etme hakkı, zengin tüccarın elinden alınır. Köylüye “faizsiz olarak” borcunu gelecek yılda ödeme hakkı tanınır. Bununla beraber Hammurabi Kanunları, Sümer kanunları ile karşılaştırıldığında, bazı maddelerin eski Sümer kanunlarından alındığı veya hiç olmazsa eski Sümer kanunlarının göz önünde tutulduğu görülür.”³¹

Hammurabi Kanunları ile ilgili bahsi bitirmeden evvel, bu kanunlarda yer alan ceza hukuku hakkında da biraz bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Bilindiği üzere Hammurabi, Amurru soyundan gelen bir kraldır. Hatta onun ismi, **“Amurrular’ın atası”** veya **“Amurrular’ın efendisi”** gibi anlamlara gelmektedir. Aslına bakılacak olursa Amurrular göçebe bir kavimdir ve onların şehir hayatına uyum sağlamaları pek kolay olmamıştır.

Martu (Amurru) bedevilerini eski alışkanlıklarından vazgeçirmek ve şehir hayatına alıştırmak amacıyla, Hammurabi Kanunları’nda cezalar son derece ağır ve şiddetlidir. Örneğin **“mabetten bir şey çalmanın”** (madde 6), **“çocuk**

³¹ F. Kinal, a.g.e., s. 141.

çalmanın” (madde 14), **“yalancı şahitlik yapmanın”** (madde 3), **“iftira etmenin”** (madde 1) cezası ölümdür. Bunların yanında, Hammurabi Kanunları’nda **“suçlunun bileğini kesmek”** (madde 253), **“hayvanla sürüklemek”** (madde 256), **“suya atmak”** (madde 143) gibi çoğu ölümle sonuçlanan ağır cezalar da vardır. Bütün Sâmi kavimlerde görülen **“talion”** yani **“kısasa kısas”** prensibi, Hammurabi Kanunları’nın da esasını teşkil eder. Madde 200’de: **“Eğer bir adam, kendi sınıfından bir adamın dişini kırarsa, onun da dişini kıracaklardır.”** Madde 196’da ise: **“Eğer bir adam, hür bir adamın gözünü kör ederse, onun da gözü çıkarılır”** denilmektedir. Madde 218’de ise şöyle deniliyordu: **“Başarısız bir hekim hastasının gözünü kör ederse, hekimin elleri kesilecektir.”**³²

Prof. Dr. Füzuran Kınal’a göre, Hammurabi Kanunları’nın ilkel noktalarından biri, gerçek kanun maddeleri ile belediye nizamnamelerinin birbirine karıştırılmış olmasıdır. Eskiçağlarda kanun koyucular, toplumun bir tür çibanbaşları olan tefeciler, dolandırıcılar ve vicdansız kişilerle ancak kanun yoluyla savaşmaya çalışmışlardır.

Fakat Hammurabi Kanunları’nda en göze batan şey, fertlerin kanun karşısında eşit olmamalarıdır. Bu da toplumdaki insanların birtakım sosyal sınıflara ayrılmasının doğal bir sonucu olarak kabul edilmelidir.³³

Hammurabi Kanunları’ndan sonra Mezopotamya’nın en önemli hukuk belgesi, Orta Asur dönemine (MÖ. 1700-1050) ait olduğu kabul edilen Asur yasalarıdır. Bu yasaların diğer Mezopotamya kanunlarında gördüğümüz gibi ne bir proloğu ne

³²F. Kınal, *a.g.e.*, s. 145.

³³A.g.e., s. 146.

de bir epiloğu vardır. Kanunların başlıca konusu kadınlarla ilgili suçlar ve yine kadınların mülkiyet hakları ile ilgilidir.

3. MEZOPOTAMYA KAVİMLERİNDE SOSYAL HAYAT

Kanunlardan anlaşıldığına göre, Mezopotamya'da Sümer ailesi babaerkil bir yapıya sahipti. Sümerlerde aile kurumu, evlenecek erkeğin kızın babasına iki tarafın anlaştığı bir meblağı (**tirhatum**) vermesiyle kuruluyordu ki, bu gelenek bütün babaerkil toplumlarda görülmektedir. Bu şekildeki aile modelinde, baba, kızı üzerindeki egemenlik hakkını damadına satmış oluyordu. Buradan anlaşıldığına göre, Sümer toplumunda kadın hür ve bağımsız değildi. Evlilik kurumu sözde monogami (tek kadınla evlilik) esasına dayanıyordu. Fakat erkek, istediği ve besleyebildiği kadar odalık alabilirdi. Böylece Sümer kanunu ilk ve meşru zevceyi ancak çocuk doğurmak şartıyla onore ediyordu.³⁴

Çivi yazı hukukunda evlilik, bir alış-veriş gibi, ticari bir akit olarak kabul edildiği için, gerektiğinde bu akit kanuna uygun olmak şartıyla bozulabilirdi. Gerek Lagaş kralı Urukagina'nın çıkarmış olduğu kanunlarda, gerekse III. Ur Sülalesi'nin kurucusu Ur-Nammu'nun kanunlarında **“karısını boşayan erkeklerin ne kadar nafaka ödeyecekleri”** tüm ayrıntıları ile gözler önüne seriliyordu.³⁵ Hammurabi Kanunları'nda ise çeşitli sınıflara bağlı kadınların boşanması, çocuklu veya çocuksuz olmalarına göre değişmektedir.³⁶

³⁴ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 149.

³⁵ Örneğin Ur-Nammu Kanunları'nda: “Eğer bir adam eşini boşarsa, 1 mana gümüş tartacaktır, eğer dul olarak aldığı karısını boşarsa, ½ mana gümüş ödeyecektir” denilmektedir.

³⁶ Örneğin Hammurabi Kanunları'nın 138. maddesinde: “Eğer bir adam kendisine çocuk doğuramayan karısını boşarsa, başlığı kadar gümüşü ona verecek, kadının

Sümer kanunları, çocuksuz aileleri de düşünmüş ve evlâtlık alınan çocukları kanunun himayesi altına almıştır. Gerçekten, Sümer ve Babil kanunlarında evlâtlık almaya ilişkin maddeler vardır. Eski Babil döneminde (MÖ. 1850-1550), aristokrat ailelerin kızları da dâhil olmak üzere pek çok kadın, kendilerini bir mabede vakfediyorlar ve mabede gelen erkeklere kendilerini tanrı adına teslim ederek, mabede gelir sağlıyorlardı.³⁷ Tarihçi Herodotos, Kıbrıs adasında da bu geleneğin olduğunu belirtirken, **“yüz kızartıcı bir gelenek”** diye söz eder.³⁸ Bu gelenek, Eski Yunan döneminde Artemis kültünde de vardı. **“Tapınak fahişeleri (Hierodul)”** denilen bu kadınların bazıları evlenip çocuk doğurabiliyorlardı. Bazılarına ise evlilik yasaktı. Bu nedenle, mabetlerde evlilik dışı doğmuş yüzlerce çocuk olabiliyordu. Çocuksuz aileler, işte bu çocukları evlat edinirlerdi. Evlatlık alma, Eski Babil döneminde çok gelişmişti. Belki de Sami Amurru göçlerinin sebep olduğu sıkıntılı yıllarda, yoksullaşan ailelerin, çocuklarını, açlık nedeniyle satmaları, yine III. Ur Sülalesi döneminden (MÖ. 2060-1960) sonra aynı ekonomik güçlükler nedeniyle mabet fahişeliğinin artması ve yaygınlık kazanması neticesinde evlatlık alma usulü de yayılmıştı.³⁹

Kanunlardan anlaşıldığı kadarıyla, Mezopotamya kentlerinde yaşayan halk üç sınıfa ayrılıyordu:

1. **Soylular (aristokratlar)**
2. **Hürler**
3. **Köleler**

baba evinden getirdiği çeyizi ona tam olarak verecek ve onu öyle boşayacaktır” denilmektedir.

³⁷ F. Kinal, a.g.e., s. 150.

³⁸ Herodotos, I. Kitap/199.

³⁹ F. Kinal, a.g.e., s. 151.

Urukagina Kanunları'nda kölelerden söz edildiğine göre, Sümer toplumunda **“Hürler”** ve **“Köleler”** gibi sınıfların varlığı aşikârdır. Babil monarşisinde soylulara **“timar (ilku)”**⁴⁰ denilen topraklar bağışlanırdı. Onlar da buna karşılık kralın seferlerine katılırlardı.

Hammurabi, **“Redum”** denilen askerlere de timar toprakları vermişti. Hammurabi Kanunları'nda **“Muşkenum”** denilen ikinci sınıf bir topluluk vardı ki, bunlar soylu olmamakla beraber, hür vatandaşlar idiler. Diğer soylular gibi onlar da köle ve mülk sahibi olabilirlerdi. Ceza hukukunda çeşitli suçlara göre onlara daha az ceza verildiğini biliyoruz.⁴¹ Kanunlarda hür insanlar; kralın kiracıları, askerler, zenaatçılar, büyük tüccarlar ve tefeciler, rahipler ve yüksek soylulardı.

Hür vatandaşların üç önemli görevi vardı:

1. **Angaryaada çalışmak,**
2. **Vergi vermek,**
3. **Askerlik yapmak.**

“Angarya hizmeti, mabet, sur veya kanal gibi ammeyi ilgilendiren inşaat işlerinde çalışmaktı. Kral, hangi şehrin halkını görevlendirirse, bütün erkek yurttaşlar bu hizmeti yapmaya mecburdular. Kendisi fiilen çalışmayan bir kimse, gündelik adam kiralar, yerine onu çalıştırırdı. Yine bütün hür vatandaşlar, vergi ödemek zorunda idiler. Askerlik sanatı, şüphesiz soylulara mahsus olmakla beraber, devlet tarafından

⁴⁰ Timar sistemi hakkında bkz: Cahit Günbattı, “Eski Babil Devri'nde Timar ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler”, *Belleken* 212, Ankara 1991, s.1-12.

⁴¹ Muşkenumlar, diğer hür vatandaşlara verilen cezaların yarısı kadar ceza ödüyorlardı.

vatan hizmeti için çağrılan her erkek askere gitmeye mecburdu.”⁴²

Eski Mezopotamya’da en kötü durumda olanlar kölelerdi. Kentlerde yaygın bir kölelik kurumu vardı. Bu kurumun kaynakları ise;

1. **Aile başkanının borç yüzünden köle olarak satılan kadın ve çocukları,**
2. **Anne ve babalarına başkaldırdıkları için satılan gençler,**
3. **Borç yüzünden mahkeme kararı ile köle yapılmış kimselerden oluşuyordu.**

Eski Babil döneminde sosyal sınıflar arasındaki eşitsizliği ve derin uçurumu, Hammurabi Kanunları’nda da görmekteyiz. MÖ. 3. Binyıldaki nitelik Hammurabi kanunlarında da sıkı bir biçimde korunmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, kanunlar, hür ve soylu kişileri korumaktadır. Yalnız bu yasalarda doğuştan köle ile savaş esirlerini ayırmak suretiyle, **“mağduru koruma”** ilkesi uygulanmıştır. Köle, efendisinin mutlak mülkiyetinde idi. Onu satabilir, kiraya verebilir, armağan edebilir, ya da miras yoluyla bırakabilirdi. İtaatsizlik yapan bir köle, efendisi tarafından sakatlanabilirdi. Efendisi köleleri damgalayabilirdi. Köle yeniden satın alınarak, ya da evlât edinmek suretiyle azad edilebilirdi.

Eski Mezopotamya’da esir ticareti de vardı. Esirler uzak ülkelerden tüccarlar tarafından getirilirdi. Esirlerin köle pazarlarındaki değeri, cinsiyetlerine, güçlerine, yaşlarına ve yeteneklerine göre değişirdi.⁴³

⁴² F. Kinal, a.g.e., s. 152.

⁴³ F. Kinal, a.g.e., s. 154.

4. MEZOPOTAMYA'DA EKONOMİK HAYAT

Sümer kent devletlerinin oluştuğu sıralarda, kent merkezinin ortasında yer alan tapınak sadece dinin değil, ekonominin de merkezi idi. Zira hatırlanacağı üzere, Sümer şehir devletleri, **“emekte ve nimette müştereklik”** esasına dayanan bir rejimle idare ediliyordu ki, bu yönetim biçimine **“teokratik sosyalizm”** ya da **“mabet sosyalizmi”** adı verilmekte idi. Bu rejimin hüküm sürdüğü dönemlerde toprak, tanrıların malı sayılıyor ve üretim tanrı için yapılıyordu. Rahip memurların denetiminde işlenen topraklardan elde edilen ürünler yine el birliği ile toplanıyor ve mabet depolarına taşınan bu ürünler her ailenin ihtiyacı oranında paylaştırılıyordu. İhtiyaç fazlası ürünler de dış ülkelere satılarak, oralardan maden, kereste ve taş gibi Mezopotamya'da bulunmayan maddeler satın alınıyordu.

Mezopotamya ekonomisinin temeli, tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. MÖ. 3. Binyıldan kalan belgeler, Mezopotamya ekonomisi hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Buna göre Sümerler, Güney Mezopotamya topraklarını, inşa ettikleri bentler ve kanallar vasıtasıyla **“sulama sistemi”**ne geçtikten sonra daha verimli hale getirmişlerdir. Kanallar, kralların buyruğu ile açılıyordu. Kentlerdeki tarım sistemine göre toprak mülkiyeti üçe ayrılmıştı:

1. **Tapınaklara ait topraklar,**
2. **Kent beyine ait topraklar,**
3. **Ortakçı usulü ile işletilen köylere ait topraklar.⁴⁴**

⁴⁴ S. N. Kramer, *Sümerler*, Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 109.

Sümerler zamanında krallık kurumu ile mabet arasında el değiştiren topraklar, Akkadlar zamanında yine devletin eline geçmiştir.

Hammurabi'nin de mensubu olduğu Eski Babil Devleti (MÖ. 1850-1550) zamanında da halk, daha çok tarımla uğraşıyordu. Kralın kurduğu devlet sistemi feodalite idi. Bu düzende kent beyleri, Büyük Kral'a bağlı timar beyleri olmuşlardı. Akkadça **"ilku"** denilen timar toprakları, Büyük Kral tarafından savaşlarda yararlık gösteren soylu beylere veriliyordu. Beyler de kralın bu ihsanına karşılık askeri seferlere katılmakla yükümlü idiler. Babil Devleti'nde de toprakların bir bölümü tapınaklarındı. Ancak bunların genişliği eski dönemlere göre sınırlı idi. Toprak sahipleri, ellerindeki toprakların büyük bir bölümünü, parçalar halinde, küçük üreticilere kiralıyorlardı. Kiracılar, elde ettikleri ürünün yarısından fazlasını kira karşılığı olarak ödüyorlardı.

Eski Mezopotamya ekonomisinde, tarımın yanında hayvancılığa da önem verilmiştir. Çünkü başta taşımacılık olmak üzere, yiyecek ve giysi üretiminin kaynağı hayvancılıktı.⁴⁵ Mezopotamyalılar balıkçılık da yapmışlardır.⁴⁶

Mezopotamya ekonomisinin can damarlarından biri de ticarettir. Gerçekten, Mezopotamya'nın coğrafi şartları, bu topraklar üzerinde yaşayan kavimleri, komşu ülkelerle ticaret yapmaya adeta zorlamıştır. Çünkü Mezopotamya'nın özellikle dağlar ve ormanlardan yoksun bulunması, taş, maden ve kereste gibi hayati ihtiyaçların dışarıdan ithal edilmesini zorunlu hale getiriyordu.⁴⁷ Diğer memleketlerde olduğu gibi,

⁴⁵ S. N. Kramer, a.g.e., s. 149.

⁴⁶ Bu konuda bkz: F. Kinal, "Çivi Yazı Ekonomisinde Balık ve Balıkçılık", *Atatürk Konferansları VI, 1973/1974*, Ankara 1977, s. 51-62.

⁴⁷ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 157.

Mezopotamya'da da ilk ticari faaliyetlerin tarih öncesi devirlerde başladığına ve bu aktivitenin **“bir malı bir başka malla değiştirme”** şeklinde gerçekleştirildiğine şüphe yoktur.

Tarihi devirlerde ise bir taraftan Güney Mezopotamya şehir devletleri arasında bir iç ticaretin, diğer taraftan da yakın komşu ülkelerle yapılan bir dış ticaretin varlığı, yazılı belgelerden anlaşılmaktadır.

Er Süllaleler Devri'nde (MÖ. 2850-2350), Lagaş kentinde yürürlükte olan mabet ekonomisi sisteminin diğer Sümer şehirlerinde de mevcut olduğu tahmin edilebilir. Fakat bu döneme ait Lagaş vesikalarında Anadolu ile ticaret yapıldığına dair hiçbir iz yoktur.

Er Süllaleler Devri'ne son vererek, MÖ. 2350-2150 yılları arasında Mezopotamya'da büyük bir imparatorluk kurmayı başaran Sâmi kökenli Akkadlar zamanında, Mezopotamya ile Anadolu arasında canlı bir kervan ticaretinin varlığı, Şartamhari metinleriyle belgelenmiştir.⁴⁸ Bu imparatorluğun kurucusu Sargon, Konya'nın doğusundaki Puruşanda şehrinin tüccarları tarafından Anadolu seferine teşvik edilir ve Sargon, adı geçen şehri zapteder. Bu cümleden olmak üzere, Sargon'un torunu Naram-Sin de, MÖ. 2250'lerde Anadolu'ya bir sefer düzenler ve aralarında **Hattuş**, **Kaniş** ve **Kursaura** şehirlerinin bulunduğu bir koalisyonla savaşır.⁴⁹ Prof. Dr. Füzulan Kınal'a göre, bu metinlerde tüccarlardan bahsedilmesi, Akkad

⁴⁸ Şartamhari metinleri için bkz: H. G. Güterbock, *Zeitschrift für Assyriologie*, Berlin 1938, Sayı 44, s. 67-68.

⁴⁹ E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, 3. Baskı, Konya 2009, s. 59; E. Memiş, "MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da Türkler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, Sayı 53, İstanbul 1988, s. 37.

krallarının yeni zaptedilen ölkelerden ekonomik menfaatler sağladıklarını gösterir.⁵⁰

Akkad İmparatorluğu'nun MÖ. 2150'lerde Gutiler tarafından yıkılmasından sonra, Sümer şehirlerindeki ekonomik durumu, II. Lagaş Sülalesi krallarından Gudea'nın bıraktığı belgelerden öğreniyoruz. Gudea, bu vesikalarda, Lagaş tanrısı Ningirsu'nun mabedini yaptırmak için **“Amanoslardaki sedir ormanlarından 50-60 endaze boyunda Ukarinu tomrukları, Urşu memleketindeki İbla dağlarından Zabulu ve Asuhu ağaçları ile çınar ağaçları getirttiğini, Menua dağlarındaki Armanu'dan, Amurru (Suriye) dağlarındaki Basalla'dan büyük taş blokları, Kimaş (İran) dağlarındaki Kaalgat'den ham bakır, Meluhha'dan (Habeshistan) toz altın cevheri, Gubin'deki Huluppu ormanlarından Huluppu ağacı, nehir kıyısındaki Magda dağlarından zift getirttiğini”** anlatmaktadır.⁵¹

Bu vesikadan anlaşıldığına göre, Lagaş Krallığı batıda Suriye, doğuda ise İran ile ticari ilişkiler kurmuştu. Bu dış ticaret sayesinde Lagaş kenti ihtiyaç duyduğu taş, maden ve kereste gibi hammaddeleri kolaylıkla temin edebiliyordu. III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960) yapılan ticarete gelince; bu devirde gerçekleştirilen büyük çaplı fütuhat politikasıyla orantılı olarak ticari ilişkilerde de büyük bir gelişme görülür. Çünkü bizzat Ur şehri kazılarında bulunan binlerce ekonomik vesikadan başka, Ur civarında bir at pazarı niteliğindeki

⁵⁰ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 158.

⁵¹ *A.g.e.*, s. 158-159.

Şallışdagan kasabasında yapılan kazılarda da hayvan alım satımı ile ilgili yüzlerce vesika ele geçmiştir.⁵²

III. Ur Sülalesi zamanında Basra Körfezi üzerinden o günün Uzakdoğu memleketleri ile denizaşırı ticarete girildiğini belgelerden öğreniyoruz. Öte yandan, Anadolu'da Kayseri civarındaki Kaniş (Kultepe)'de bulunan Eski Asur ticaret vesikaları arasında, III. Ur Sülalesi'nin son kralı İbi-Sin'in mührünün basılı olduğu tabletlerin bulunması, III. Ur Sülalesi devri tüccarlarının da Asurlu meslektaşları gibi, Mezopotamya'dan getirdikleri güzel renkli yünlü elbiselik kumaşlar veya yüzük, küpe gibi yükte hafif pahada ağır ziynet eşyaları karşılığında Anadolu şehirlerinden hammadde topladıklarına işaret etmektedir.⁵³

III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra başlayan **İsin-Larsa Devri**'nde (MÖ. 1960-1750), memlekette ekonomik bir bunalım yaşanmıştır. Prof. Dr. Füzuran Kinal'a göre,⁵⁴ bu bunalımın iki önemli nedeni vardır:

1. **Amurru (Martu) göçleriyle birlikte şehirlerdeki nüfusun aşırı derecede artması ve bunun doğal bir neticesi olarak da tüketimin üretimden fazla olması,**
2. **Basra Körfezindeki deniz ticaretinin Elam krallarının eline geçmesi.**

İsin-Larsa döneminin ekonomik yapısına ışık tutan pek çok vesika, kazılar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Bu vesikaların çoğu, özel mülkiyetin varlığını belgeleyen taşınmaz mal satışına veya ipotek edilmesine dair senetlerdir.⁵⁵ Bu belgeler aracılığı

⁵² F. Kinal, *a.g.e.*, s. 159.

⁵³ *A.g.e.*, s. 160.

⁵⁴ *A.g.e.*, aynı yer.

⁵⁵ D. O. Edzard, *Die Zweite Zwischenzeit*, Wiesbaden 1957, s. 8.

ile İsin-Larsa Devri halkının sosyo-ekonomik durumunu gözler önüne sermek mümkündür. Örneğin, varisler arasında bir kadının da bulunduğu ekili bir tarlanın satış vesikasında, kadına da eşit pay verilmiştir. Larsa senetlerinden köle, susam, hurma ve tomruk fiyatları öğrenilebilmektedir. Bu devirde ticaret, borç senetleri ile yapıyordu. Larsa Krallığı üzerinde Elam Sülalesi'nden gelen kralların hüküm sürdüğü zaman dilimi içerisinde Larsa halkının sefalet çektiği, borç yüzünden insanların öz evlâtlarını, karılarını, hatta bizzat kendilerini köle olarak sattıkları veya borç ödenene kadar, belirli bir süre, alacaklının evinde çalıştıkları veya çalıştırıldıkları belgelerden öğrenilmektedir.

“Larsa devri ekonomisinin karakteri, III. Ur Sülalesi zamanındaki mabet veya saray ekonomisinden özel sermaye ekonomisine geçiş devri olmasıdır.”⁵⁶

Ur'da bulunan Larsa Devri vesikaları üzerindeki çalışmalar, o dönemin Uzak Doğu ülkeleri ile Güney Mezopotamya arasında denizyolu trafiğinin işlediğini göstermiştir. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, Larsa'dan veya Ur'dan deri, yün, kumaş, zahire, hurma ve kurutulmuş balık gibi ürünlerle yüklenmiş gemiler, Tilmun adasına (Bahreyn), körfezin doğusundaki İran sahillerine ve Batı Hindistan sahillerine giderek, dönüşlerinde Mezopotamya'ya ingotlar halinde bakır, lapislazuli gibi kıymetli taşlar, fildişi ve inci getiriyorlardı. Larsa vesikalarından öğrendiğimize göre, Mezopotamya şehirlerinin bakır ihtiyacı, Tilmun adasından karşılanıyordu.⁵⁷

Larsa tüccarlarının Uzak Doğu ülkelerinden getirdiği mallardan biri de fildişi idi. Eski Babil Devri'nde (MÖ. 1850-

⁵⁶ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 161.

⁵⁷ *A.g.e.*, s. 161.

1550) fildişi eşyaların kullanımında önemli bir artış görülür. Bunun önde gelen nedenlerinden biri, fildişinin Mısır'dan ithal edilmiş olmasıdır. Ur kazılarında İndus kültürünü aksettiren mühürlerin bulunmuş olması, I. Ur ve I. Lagaş devirlerinde Güney Mezopotamya ile Hindistan arasındaki ticari ilişkilere işaret eder.

III. Ur Devri'nde, Kaniş şehrinde varlığı bilinen **karum** teşkilâtının benzerlerinin Larsa Devri'nde de mevcut olduğu anlaşılmıştır.⁵⁸

O halde netice olarak denilebilir ki, Larsa Devri'nde gerek iç gerekse dış ticarete, sermaye özel kişilerin tekeline idi. III. Ur Sülalesi yıkıldıktan sonra, **Magan** ve **Meluhha** memleketlerinin yerini **Tilmun adası** almıştı. Ancak, adanın siyasi durumuna dair hiçbir bilgimiz yoktur. Bununla beraber adada, Mezopotamya kentleriyle kıyaslandığında, çok ilkel bir toplumun yaşadığı kabul edilebilir. Demek oluyor ki, Tilmun adası da, tıpkı Anadolu gibi, Mezopotamya devletleri için iyi bir pazaryeri ve hammadde memleketi idi. Nitekim **İsin-Larsa Devri**'nde başlayan özel sermayeye dayalı iç ve dış ticaret, **Eski Babil Devri**'nde daha da gelişecektir.

Gerçekten, Eski Babil Devri'ndeki (MÖ. 1850-1550) ekonomik durumu çok daha iyi biliyoruz. Çünkü her şeyden önce, elimizde Babil'in sosyo-ekonomik durumunu aksettiren meşhur Hammurabi Kanunları⁵⁹ vardır. Ayrıca, Hammurabi'nin valilerine göndermiş olduğu mektuplarda da ekonomiyle ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Eski Babil Devri'ne ait Mari mektupları da, bu maksat için kullanılabilir. Bunlardan başka, I. Babil Sülalesi krallarının çıkardıkları fermanlar,

⁵⁸ A.g.e., s. 162.

⁵⁹ M. Tosun-K. Yalvaç, a.g.e., s. 86.

memleketin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik duruma ışık tutarlar.

Hammurabi, Larsa'yı zaptettikten sonra, bu kenti tahrip etmemiş, önemli bir ticaret merkezi olan bu şehrin ticaretle ilgili kurallarından yararlanarak, kendi saray ticareti için gerekli bazı değişiklikler yapmıştı. Bu değişiklikleri, Hammurabi Kanunları'nın 99.-107. maddelerinde görmek mümkündür. Söz konusu maddeler, ticaret hukuku ile ilgilidir. Bu maddelerden anlaşıldığına göre, Eski Babil Devri'nde iki tip tüccar vardı. Bunlar, **“tamkarum”** ve **“şamallum”** olarak adlandırılıyorlardı. **Tamkarumlar**, sermaye sahibi büyük tüccarlardı. **Şamallumlar** ise, bu büyük tüccarların emrinde çalışan, ticaret gemileriyle veya kervanlarla dış ülkelere giderek mal getiren veya götüren bezirgânlardı. Gerek kanun maddeleri ve gerekse mektuplardan, tüccarların, bu devirde sosyal bağımsızlıklarını kaybetmiş, adeta birer devlet memuru haline sokulmuş oldukları görülür.⁶⁰

5. DİL, BİLİM VE EDEBİYAT

Yazıyı keşfederek, tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılan Sümerler'in dili Asya kökenli dillerden olup, Ural-Altay dil grubuna girmektedir. Başka bir deyişle Sümerler'in kullandığı Sümerce ile Türkler'in konuştuğu Türkçe aynı dil grubuna mensupturlar.⁶¹ Gerçekten, Sümerce'de kelimeler tek heceli köklerden oluşuyordu. Fiiller şahıs adlarına göre çekildiğinde, kökün içindeki sesli harf değişmiyor, yalnızca köke şahıs adları ekleri bitiştiriliyordu. Bu yüzden ki dilciler, bu dillere **“bitişken diller”** adını vermişlerdir.⁶² Sümerler tarafından

⁶⁰ F. Kinal, a.g.e., s. 163.

⁶¹ M. İlimiye Çiğ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, KaynakYayınları, İstanbul 2002, s. 47.

⁶² F. Kinal, a.g.e., s. 181.

keşfedilen ve modern araştırmacılar tarafından işaretleri çiviye benzediği için **“çivi yazısı”** denilen yazı sistemi, bir harf yazısı olmayıp bir hece yazısı idi. Bu yazı sistemi, daha sonraki dönemlerde hızlı bir gelişim süreci geçirerek, bütün Önasya memleketlerine yayılmıştır.

Yazı denilince akla ister istemez eğitim ve öğretim geliyor. Yazıyı keşfederek dünya medeniyet tarihinde önemli bir rol oynayan Sümerler de eğitim ve öğretime gereken hassasiyeti göstermişlerdir.⁶³ Ancak hemen belirtelim ki, Sümerlerde okuma-yazma ilk zamanlarda yalnızca rahiplere özgü bir sanattı. Fakat zamanla, özellikle III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960), kâtip olarak yetiştirilecek çocuklara mabetlerde rahipler tarafından okuma-yazma öğretildiği anlaşılmaktadır. Nitekim kazılarda, üzerlerinde hece işaretleri yazılı okul tabletleri bulunmuştur. Örneğin Nippur kazılarında, Eski Babil Devleti zamanına (MÖ. 1850-1550) ait 2500 adet okul tableti ortaya çıkarılmıştır.⁶⁴

Diğer taraftan, Sümer okullarındaki eğitim şeklini gösteren vesikalar da vardır. Bunlara **“E dubba”** yani **“Tablet Evi”** serisi denilmektedir. Bu vesikalardan birinde şu ifadeler yer almaktadır:⁶⁵

1. Tablet evinin oğlu, günlerden beri nereye gidiyorsun?

2. Tablet evine gidiyorum.

⁶³ E. Memiş, “Eski Önasya Medeniyetlerinde Eğitim ve Öğretim”, S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 2, Konya 1988, s. 67.

⁶⁴ Bu tabletlerden iki tanesi M. İlmiye Çığ-H. Kızılyay tarafından neşredilmiştir. Bu hususta bkz: M. İlmiye Çığ-H. Kızılyay, *Eski Babil Devrine Ait Nippur Menşeyli İki Okul Kitabı*, Ankara 1959.

⁶⁵ A. Falkenstein, *Die Welt des Orients*, 1947, s. 172-186; F. Kınal, *a.g.e.*, s. 184-185; E. Memiş, *a.g.m.*, s. 68-69; S. N. Kramer, *Sümerler*, Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 322.

3. Tablet evinde ne yapıyorsun?
4. Tabletimi okuyor, kahvaltımı yiyorum.
5. Tabletimi yaptım, o yazılmış, sonuna kadar yazılmıştır ve bana öğleden sonra benim “şu-gabbam (ev ödevim)” verilmiştir.
6. Tablet evi kapandıktan sonra eve giderim.
7. Eve girerim, babam orada oturmuştur.
8. Babama “şu-gabbamı” söylerim.
9. Ona tabletimi okurum, babam bundan memnun olur. Babamın önüne gelir:
10. “Sen kendin içki içiyorsun, bana içmek için su ver.
11. Sen yemek yiyorsun, bana yemek için ekmek ver” (derim).
12. Döşeği seriyor, yıkanıyorum. Hemen uyumak istiyorum.
13. Sabahleyin erkenden uyanıyorum.
14. Geç kalmak istemiyorum, yoksa hocam beni dövüyor.
15. Sabahleyin erkenden kalktıktan sonra,
16. Annemi görüyorum ve ona
17. Bana kahvaltı ver,
18. Tablet evine gideceğim, diyorum.
19. Annem bana tandırdan iki ekmek veriyor ve
20. Ben onun nezaretinde susuzluğumu gideriyorum.
21.

22.

23.

24. “Bana azığımı ver.

25. **Tablet evine gideceğim”**

26. **Tablet evinde, hizmet adamı bana: “Niçin geç kaldın?” diyor.**

27. **Korkuyorum, kalbim çarpıyor.**

28. **Hocamın yanına gidiyorum, o bana yerimi gösteriyor.**

29. **(Tablet evinin babası) tabletimi okuyor.**

30. **Kızıyor ve beni dövüyor.**

Görülüyor ki bu metin, Sümerler’in eğitim ve öğretime verdiği önemi açıkça gösterdiği gibi, bir öğrencinin 24 saatlik hayatını da gözler önüne sermektedir.⁶⁶ Ayrıca bu metinden, Sümerler’in, terbiye aracı olarak sopayı kullandıkları anlaşılmaktadır. Fakat öğrenciye “**tablet evinin oğlu**”, öğretmene “**tablet evinin babası**”, hademeye “**hizmet adamı**”, okula “**tablet evi**” demeleri ve okulu bir aile çerçevesi içinde mütalâa etmeleri oldukça dikkat çekicidir ve bugünkü eğitim metodlarına az çok uygunluk göstermektedir.⁶⁷

İlk zamanlarda mabetlerde açılan okulların, Yeni Sümer Devleti de denilen III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960) saraylarda da açılmaya başlandığı ve prenslerin eğitimine önem verildiği görülüyor. Bu cümleden olmak üzere, III. Ur Sülalesi’nin ikinci kralı Şulgi, bir kasidede: “**Ben Nisaba’nın**⁶⁸ **akıllı kâtibiyim. Kahramanlığım gibi, kudretim gibi,**

⁶⁶ E. Memiş, *a.g.m.*, s. 69.

⁶⁷ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 185; S. N. Kramer, *a.g.e.*, s. 306.

⁶⁸ Nisaba, hem yazi tanrıçası hem de Umma şehrinin tanrıçasıdır.

hikmetimi de tamamladım” demektedir. Aynı şekilde, İsin Sülalesi’nin ilim sever kralı Lipit-İştâr da: **“Ben, herşeyi bilen Nisaba’nın kâtibiyim”** demektedir.⁶⁹ Mari kazılarında da Eski Babil dönemine ait bir saray okulu ortaya çıkarılmıştır ki, burada herhalde prens ve prenseslere eğitim veriliyordu. Demek oluyor ki, Osmanlı döneminde devlete hizmet edecek bürokratları küçük yaştan itibaren her türlü bilgiyle donatan Enderun mekteplerinin proto tiplerini, Mezopotamya’nın çeşitli kentlerinde ortaya çıkarılan bu saray okullarında görmek mümkündür.

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, özellikle Yeni Sümer çağında (MÖ. 2060-1960) okur-yazarlığın büyük önemi vardır. Daha sonraki Eski Babil Devri’nde de (MÖ. 1850-1550), kâtipler, şerefli mevki sahibi insanlar olarak görünürler. E. Dubba (Tablet Evi) serisinin bu devirde kopye edilmesi, Babilliler’in de tıpkı Sümerler gibi okuma-yazmaya ve eğitime önem verdiklerini gösterir.

Sümer okullarında hangi derslerin okutulduğu meselesine gelince, yapılan incelemeler, bu okullarda okuma-yazma dışında **teoloji, botanik, zooloji, mineroloji, coğrafya** ve **matematik** derslerinin okutulduğunu göstermiştir. Bu okulları bitirenler, **“saray kâtibi”** veya **“yüksek kâtip”** oldukları gibi, **rahip, arşiv memuru, vali** (şehrin babası) veya **elçi** oluyorlardı. Okullara erkek çocukların yanı sıra, sayıları az olmakla birlikte kız çocukları da devam ediyordu.⁷⁰ Ancak bunlar sıradan ailelerin çocukları değildi. Öğrencilerin önemli bir kısmını varlıklı ailelerin çocukları ile yönetici zümrenin

⁶⁹ E. Memiş, *a.g.m.*, s. 69.

⁷⁰ S. N. Kramer, *History begins at Sumer*, New York 1959, s. 37; E. Memiş, *a.g.m.*, s. 70.

çocukları oluşturuyordu. Çünkü eğitim paralıydı ve alt tabakaların bu parayı ödeyebilme imkânı yoktu.⁷¹

MÖ. 18. yüzyılda Sümer ve Akkad'ı birleştiren I. Babil Devleti, köken bakımından Sâmî ırktan olduğu için, krallığın resmi dili de Akkadça oldu. Bunun doğal bir neticesi olarak, zamanla Sümer dili unutuldu. Hâlbuki eski metinler, kitaplar, Sümer dili ile yazılmışlardı. Bu, bilim açısından, büyük bir kayıp olmalıdır. Fakat her şeye rağmen, Sümer dili, tıpkı Ortaçağ Avrupasındaki Latince gibi, din dili olarak varlığını sürdürmüştür. Mabetlerdeki rahipler, Sümer dönemlerindeki konumlarını muhafaza ettiklerinden, kendi ana dilleri ne olursa olsun, Sümer geleneklerine göre eğitilmişlerdir.

Sümerler yazıyı bulduktan sonra, hatıralarındaki bütün hikâyeleri, masalları, destanları ve gelenekleri yazıya geçirmişler ve günümüz dünyasına Paris Louvre Müzesi'nde bulunan bir envanter tabletine göre 68 edebi türde yüzbinlerce belge bırakmışlardır. Edebi belgelerin konuları genellikle tanrılar âlemi ile insanların maddi dünyasıdır.

Fakat hemen belirtelim ki, Mezopotamya dünyasından kalan yüzbinlerce belge üzerindeki çalışmalar henüz tasniften öteye gidememiştir. Sümer edebi metinleri 3 bölümde incelenmektedir:

I. **Liturjik eserler:** Mitoslar, kasideler, ağıtnameler.

II. **Epik eserler:** Destanlar (Yaratılış Destanı, Etana Destanı, Adapa Destanı, Gılgamış Destanı)

III. **Didaktik eserler:** Nesir halinde yazılmış ilmi eserler (Almanak, lügat vs. gibi)⁷²

⁷¹ S. N. Kramer, *Sümerler*, Çeviren: Özcan Buze, İstanbul 2002, s. 305.

⁷² F. Kinal, *a.g.e.*, s. 188.

6. MEZOPOTAMYA KAVİMLERİNDE DİNİ HAYAT

Mezopotamya’da Kalkolitik dönemde bir köy kültürü yaşıyordu. Bu dönem insanların dinleri daha ziyade doğa güçlerine dayanıyordu. Gerçekten, Anadolu’da olduğu gibi Mezopotamya’da da Kalkolitik devir sakinleri bereketi, bolluğu ve doğurganlığı sembolize eden **“Toprak Ana”**ya ibadet ettikleri gibi, tanrısal bir gücü ifade eden **“Boğa”**ya da tapınmışlardı.⁷³

Sümerler, Kalkolitik devrin sonlarına doğru (MÖ. ca. 3500’ler) Mezopotamya’ya geldikleri zaman, daha önce de belirttiğimiz gibi, bataklıklarla kaplı olmasına rağmen, iklimi ılıman olan Basra Körfezi dolaylarına yani Güney Mezopotamya’ya yerleşmişler ve buraları kısa zamanda oturulabilir hale getirmişlerdi. Daha sonra etrafı surlarla çevrili şehirler inşa eden Sümerler, sun’i tepeler vücuda getirerek mabetlerini bu tepelerin üzerine bina etmişlerdi. Bu mabetlere **“basamaklı mabet”** ya da **“ziggurat”** adını verirlerdi. Zigguratlar, kâinatın taksimatını (yeraltı, yeryüzü, gök) tasvir ediyor ve semayı, yani tanrıya giden yolu temsil ediyorlardı. Zigguratları, İslâm dinindeki minarelerin ilk örnekleri olarak görmemiz mümkündür.

“Ziggurat” denilen bu mabetlerin en ünlüsü, tarihçi Herodotos tarafından sekiz katlı olduğu söylenen **Babil Kulesi**’dir.⁷⁴ Fakat Babil kaynakları, bu kulenin yedi katlı olduğunu belirtirler. Bu mabet, **“Gökyüzünün ve yeryüzünün yedi yol göstericisinin evi”** olarak ün yapmıştı. Burada sözü edilen yedi yol gösterici: **Satürn, Jüpiter, Mars, Venüs, Merkür, Güneş ve Ay**’dı. Babil

⁷³ A.g.e., s. 31.

⁷⁴ Herodotos, I. Kitap/181.

Zigguratını meydana getiren katların başlangıçtaki renklerinin **siyah, turuncu, kırmızı, beyaz, mavi, altın sarısı ve gümüş** renginde oldukları sanılmaktadır. Böylece, söz konusu mabet, yedi gezegene, yedi büyük tanrıya, yeraltının yedi kapısına, yedi rüzgâra ve haftanın yedi gününe karşılık oluyordu. Sümer dininde evren düşüncesinin temeli 7 (yedi) sayısına dayanıyordu.⁷⁵

Babil kentinden başka, **Ur, Nippur, Eridu, Kalah, Lagaş, Kiş ve Şuruppak** şehirlerinde de zigguratlar vardı. Bu yedi kent, başkentleri Babil olmak üzere, evrenin yedi rüzgârını temsil ediyorlardı. O dönem insanların inancına göre, Babil'deki Ziggurat dünyanın merkezi idi. Evren onlar için, yatay olarak ortak bir merkezden yayılan dört bölüme, düşey olarak da üç düzeye ayrılıyor, böylece hepsinin toplamı 7 (yedi) sayısını veriyordu.⁷⁶

Kazılarda ele geçirilen tabletlerden anlaşıldığına göre, Mezopotamya toplumlarının dini, çok tanrılı bir sisteme dayanıyordu. Bu tanrıların bir kısmı Sümer, bir kısmı da Sâmî orijinli idiler. Tanrılar içerisinde ilk sırayı Sümer ve Akkad kentlerinin tanrıları alıyordu ki, onlara **“büyük tanrılar”** deniliyordu. Söz konusu büyük tanrılar Sümerler'in baştanrısı olan ve yeryüzünün de tanrısı olarak kabul edilen **ENLİL**,⁷⁷ Uruk'un ve dolayısıyla bütün Sümer dünyasının gök tanrısı **ANU**,⁷⁸ Eridu şehrinin, denizlerin ve yeraltı sularının hâkimi olan **EA (ENKİ)**⁷⁹ idi. Demek ki, Sümer teslisini (üçleme) oluşturan büyük tanrılar **Enlil, Anu ve Ea (Enki)** idiler.

⁷⁵ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Bursa 2012, s. 66.

⁷⁶ E. Memiş, *a.g.e.*, aynı yer.

⁷⁷ Enlil'in fonksiyonları için bkz: S. N. Kramer, *a.g.e.*, s. 160-161.

⁷⁸ Anu'nun fonksiyonları için bkz: S. N. Kramer, *a.g.e.*, s. 159-160, 180.

⁷⁹ Ea (Enki) için bkz: *A.g.e.*, s. 159, 164-165, 181.

Bu üç büyük tanrının dışında, bütün memleketlerde ibadet edilen başka tanrılar da vardı. Örneğin Sippar kentinin de tanrısı olan güneş tanrısı **Şamaş**, Ay tanrısı **Sin**, çoban tanrı **Dumuzi** ya da **Tammuz**, bolluk, bereket, doğa ve cehennem tanrıçası **İştär** ya da Sümerler'in dilindeki adıyla **İnanna**, bu tanrıların önde gelenleri arasında yer alırlar. Bunlardan Güneş tanrısı **Şamaş**, Ay tanrısı **Sin** ve Yıldız tanrısı olarak da bilinen **İştär**, Sami teslisini (üçleme) oluşturuyorlardı. Şamaş aynı zamanda adaletin de tanrısıydı.⁸⁰

Marduk, Babil kentinin en büyük tanrısıydı. Sonraları bu tanrı, Enlil ve Tammuz'un görevlerini de üstlenmiştir. Marduk şerefine ilkbaharda Yeni Yıl Bayramı kutlanırdı. Bu bayramlarda, Marduk'un zaferi, tanrısal tahta çıkışı, dünyanın ve insanların yaratılışı ve Göksel Babil'in kuruluşu canlandırılırdı.⁸¹

Mezopotamya toplumlarında, doğa olaylarını yöneten tanrıların yanında, hastalıkları ve ölümü getiren, insanlara günlük işlerinde yardım eden sayısız iyi ve kötü tanrılara da inanılıyordu. Bu insanlar, kötü ruhlardan kurtulmak için büyü törenlerine özel bir ehemmiyet vermişlerdir.

Mezopotamya kentlerinin mabetlerinde görev yapan din adamları sınıfı oldukça kalabalıktı. Bunlar, rütbe ve görevlerine göre çeşitli gruplara ayrılmışlardı. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, mabetlerde mabede gelir sağlayan ve böylelikle tanrılara hizmet ettiklerine inanan rahibeler vardı.⁸² Rahiplik mesleği ise son derece imtiyazlı, kazançlı bir meslekti. Kentlerde büyük saygınlıkları vardı.⁸³ Okuma-yazmanın dışında diğer

⁸⁰ S. N. Kramer, *a.g.e.*, s. 165.

⁸¹ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 67.

⁸² M. İlimiye Çiğ, *Ortadoğu Uygarlık Mirası*, İstanbul 2002, s. 105.

⁸³ S. N. Kramer, *a.g.e.*, s. 188.

bilimlere de vâkıf olmaları, onlara saygı gösterilmesinin en başta gelen nedenlerinden biri idi. Rahipler sınıfı, tanrılar ve tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olan krallar için görev yaparlarken, imtiyazlı bir sınıf olarak rahat ve zengin bir hayat sürmüşlerdir.

7. MEZOPOTAMYA SANATI

Mezopotamya'da sanatın önemli kollarından biri olan mimarlığın ilk örneklerini Sümerler vermişlerdir. Sümerler, Mezopotamya'ya yerleştikleri Geç Kalkolitik devirden itibaren kentler kurmuşlar ve bu kentlerin daha güzel, daha bayındır olması için çaba sarfetmişlerdir. Ancak, Mezopotamya'da taş bulunmadığından Sümerler evlerini ve saraylarını fırında pişirilmiş tuğlalar ya da güneşte kurutulmuş kerpiçlerle inşa etmişlerdir. Sümer mimarisinde şehir surları, kanal ve rıhtım inşaatı gerçekten dikkate değer yapılarıdır.⁸⁴ Bilindiği üzere, su kanalları, barajlar, setler ve rıhtımlar, Mezopotamya ekonomisinin can damarları idiler. Bu nedenle krallar, söz konusu yapıları oldukça sağlam ve gösterişli bir biçimde inşa ettirmişler ve güvenlik altına almışlardır.⁸⁵

Sümerler, **sütun**, **kemer** ve **kubbe** gibi Batı dünyasına ancak binlerce yıl sonra girmiş olan mimari şekilleri, günümüzden 5000 (beşbin) yıl önce başarıyla kullanmışlardır. Başka bir deyişle, tarihte ilk kemer ve kubbe Sümerler'de görülür.⁸⁶ Sümerlerin vücuda getirdikleri sun'i tepeler üzerinde kurulmuş mabetler -ki meşhur Ur Zigguratı bunlardan biridir- mimari eserlerin harikalarından sayılabilirler.

⁸⁴ S. N. Kramer, *a.g.e.*, s. 143.

⁸⁵ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 68.

⁸⁶ E. Memiş, *Eskiçağda Türkler*, 3. Baskı, Konya 2009, s. 136.

Bu yüksek mimari ile anlaşılan medeniyet seviyesi, mezarların zenginliğinde de görülmektedir. Altın ve gümüş eşyalar, silahlar, kıymetli madenlerden yapılma aletler, mezarlarda bol miktarda bulunmuştur. Kral mezarlarında altın taç, kralın adını taşıyan altın kupa, gümüş kemer, altın, gümüş ve sedef gerdanlıklar, küpeler, altın heykeller, altın iğneler ele geçirilmiştir.

Sümerler, güzel sanatların bir kolu olan heykeltıraşlık alanında da önemli eserler vücuda getirmişlerdir. İlk dönem heykellerinde gövde önden, yüz yandan, bacaklar da yandan ve biri ötekinin arkasında gösterilmiş olup, bütün kişiler aynı görünüştedir. Ancak daha sonraları Mısır ve Anadolu'da olduğu gibi Mezopotamya'da da Tanrı ve Kral heykelleri son derece büyük olarak yapılmış, halkı ise köle durumunda düşündüklerinden sürekli küçük olarak canlandırmışlardır.

Sümer kabartma sanatının en güzel örneklerini ise **Ur Standartı**⁸⁷ ve **Akbabalar Steli**⁸⁸ gibi eserler teşkil eder. Bunlardan Ur Standartı bir tapınağı süslüyordu. Bu kabartmada başlarında çobanları olduğu halde öküzler, inekler ve koyunlar görülmektedir. Akbabalar Steli ise Lagaş kralı Eannatum'un Umma şehrine karşı kazandığı zaferi dile getirmektedir. Stelde korkunç bir savaş sahnesi canlandırılmıştır. Akbaba sürüleri Umma savaşçılarının cesetlerini parçalayıp yemektedirler. Lagaşlı savaşçılar ise kalkanlarla korunmuş olarak, mağlup düşmanı mızraklarıyla çiğnemektedirler.

⁸⁷ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 69.

⁸⁸ *A.g.e.*, s. 69.

Sargon'un torunu Naram-Sin'in dağlık bir ülkeye karşı yaptığı seferi canlandıran zafer anıtı da,⁸⁹ Akkad sanat eserleri arasında önemli bir yer işgal eder. Bu eserde Akkad kralı, askerleriyle birlikte bir tepede gösterilmektedir. Kral burada askerlerinden ve yenilen düşmanlarından daha büyük gösterilmiştir.

Hammurabi Kabartması da Eski Babil Devri'nin önemli eserleri arasında yer alır. Hammurabi, kendi adıyla anılan kanunlarının yazılı olduğu bu dikili taşta, yasayı kendisine veren Güneş Tanrısı Şamaş önünde tapınır biçimde canlandırılmıştır.⁹⁰

⁸⁹ A.g.e., s. 88'de Naram-Sin'in Zafer Anıtı'na ilişkin bilgi verilir, ayrıca bu anıtın resmi için bkz: F. Kinal, a.g.e., s. 217, Resim.20.

⁹⁰ F. Kinal, a.g.e., s. 221, Resim.25.

ONBİRİNCİ BÖLÜM

ASUR DEVLETLERİ ZAMANINDA MEZOPOTAMYA

Mezopotamya tarihinde “**Doğu'nun Romalıları**” olarak tanınan Asurlular, gerçekte tıpkı Romalılar gibi güçlü ve disiplinli bir ordu sayesinde askeri karakterde bir devlet kurmuşlardır. Yine Romalılar gibi küçük bir şehir devletinden **Asur** kenti merkez olmak üzere (diğer önemli başkentleri **Korsabad, Ninive** ve **Nimrut** idi), büyük bir imparatorluk vücuda getirmişlerdir. Asur Devleti de askeri gücü sayesinde Roma devleti gibi yüzlerce yıl ayakta kalmayı başarmıştır.¹

Asur tarihi 4 bölümde incelenmektedir:

- 1- Eski Asur Devleti (MÖ. 2000-1700)
- 2- Orta Asur Devleti (MÖ. 1700-1050)
- 3- Yeni Asur Devleti (MÖ. 1050-722)
- 4- İmparatorluk Devri (MÖ. 722-612)

Şimdi bu devirleri sırasıyla gözden geçirmeye çalışalım.

1-ESKİ ASUR DEVLETİ

19. yüzyılın başlarına kadar Asurlularla ilgili bütün bilgilerimiz, Yahudilerin kutsal kitabı Tevrat'ın aktardığı rivayetlerle Herodotos'un “**Historia**” isimli eserinde naklettiği hadiselerle

¹ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Bursa 2012, s. 36.

dayanıyordu. Bu asırdan itibaren Avrupalıların başlattığı keşif seferleri ve araştırmalar neticesinde bilgilerimiz bir hayli arttığı gibi, yukarıda isimleri zikredilen Asur başkentlerinde de kazılar yapılmıştır. Bu kazılar sonucunda arşivler, saray duvarlarına yazdırılmış kitabeler, sütunlar vs. bulunmuştur. Ancak, Eski Asur dönemi hakkında yine de fazla bir bilgimiz yoktur. Bununla beraber, bir taraftan Eski Asur dönemine ait yazılı malzeme veren **Kültepe, Mari, Eşnunna** ve **Nuzi** arşivlerinin keşfi, diğer taraftan Eski Asur kral listelerini de kapsayan **Korsabad Kral Listesi**'nin² bulunması sayesinde Asur'un MÖ. 3. Binyıl tarihi ve Eski Asur Devleti'nin kuruluşu hakkında bilgi edinmek kabil olmuştur.

Korsabad Kral Listesi'nin 1. Bölümünde zikredilen 17 kral adı arasında Sami isimlerin yanı sıra Hurrice isimler de vardır. Bunlardan 13. kral **Abazu**'nun Akkad krallarından **Maniştusu** ile çağdaş olduğu anlaşılmıştır.

Korsabad Kral Listesinde 17. kraldan sonra bir çizgi çekilerek: **“Toplam 17 kral, çadırda yaşayanlar”** denilmektedir. Böylece listedeki ilk 17 kralın Amurru asıllı bedevi şeyhleri olduğu ve III. Ur Sülalesi'ni yıkan Amurrular'ın nihayet Asur'a da girdikleri ve buranın yerli halkı olan Hurrilerle karıştıkları anlaşılmaktadır. Listenin 2. Bölümünde yer alan 18.-26. krallar yine Sami isimler taşıırken, 27.-29. kralların isimleri Hurrice'dir. Bunlardan 28. kral **Kikia**, hatırlanacağı üzere, III. Ur Sülalesi'nin son kralı **İbi-Sin**'in vasalı idi. Demek ki, Kikia, III. Ur Sülalesi'nin düşmesinden sonra Asur şehrinde bağımsızlığını ilân etmişti.

² Korsabad Kral Listesi hakkında bilgi edinmek için bkz: A. Poebel, “The Assyrian King List From Khorsabad” , *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. I, Number 3, July 1942, s.247-251; F. Kinal, “Khorsabad Kral Listesi ve Kronoloji”, *Belleten* 166, Ankara 1978, s.171-200.

Aslına bakılacak olursa, Eski Asur Devleti'nin ilk ortaya çıkışını MÖ. 3. Binyılın sonlarına, yaklaşık MÖ. 2200'lere kadar götürebiliriz. Ancak, öyle zannediyoruz ki, çadırda yaşadıkları ifade edilen ilk krallar gerçek anlamda birer kral olmayıp, "kabile şeyhleri" konumunda idiler. Bu yüzden, Eski Asur Devleti'nin gerçek anlamda tarih sahnesinde boy göstermesi, MÖ. 2. Binyıl başlarına tarihlenmelidir.

MÖ. 2 Binyıl başlarında Asur'da **Puzzur-Aşşur Sülalesi** kralları egemendir. Korsabad Kral Listesi'nde 30.-36. krallar bu sülaleye mensuptur. Bu sülalenin iktidarı döneminde Asur ile Anadolu arasında canlı bir ticaret söz konusudur. Gerçekten, Asurlu tüccarlar yüzlerce kilometre yolu kervanlarla katederek Anadolu'ya geliyorlar ve Anadolu halkı ile ticaret yapıyorlardı.³ O devirde Anadolu'da büyük bir devlet yoktu. Her şehirde bir küçük krallık hüküm sürüyordu.⁴ İşte Asurlu tüccarlar bu şehir beylerinden izin alarak, şehir surlarının dışına kurmuş oldukları "**karum**"⁵ ya da "**vabartum**" denilen pazar mahallelerinde oturuyorlar ve Anadolu halkı ile alışveriş yapıyorlardı. Bu ticaretin karşılığı olarak da şehir beylerine her yıl, belli bir miktar vergi ödüyorlardı. Anadolu'nun önem arzeden birçok kentinde Asurlu tüccarlara ait alışveriş merkezleri olduğu tespit edilmiştir. Prof. Dr. Sebahattin Bayram'a göre, bugüne kadar tespit edilen alışveriş merkezlerinin (karum ve vabartumların)

³İrfan Albayrak, "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler", *III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri Kitabı*, Kayseri 2000, s.35-42.; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 75; Turgut Yiğit, *Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Çağında Anadolu*, Ankara 2000, s. 12.

⁴ Eski Asur şehir devleti ve onun Anadolu'daki kolonileri hakkında bilgi edinmek için bkz: Mogens Trolle Larsen, *The Old Assyrian City-State and Its Colonies, Mesopotamia 4*, Copenhagen 1976..

⁵ İrfan Albayrak, "Kültepe Belgelerine Göre Karum Dairesinin İdari ve Politik Yapısı", *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı*, Ankara 2003, s.342-356.

sayısı 40'ın üzerindedir.⁶ Bu alışveriş merkezlerinin en büyüğü Kayseri yakınlarındaki Kültepe idi. Çivi yazılı metinlerde **“Kaniş”** adıyla zikredilen bu kentte gerçekleştirilen Türk Tarih Kurumu kazılarında⁷ 22.000 civarında kil tablet ele geçirilmiştir. Söz konusu kazılarda 4 yapı katı tespit edilmiş olup, bu tabletlerin tamamına yakını II. yapı katında bulunmuştur.⁸ En alttaki IV. ve III. yapı katlarında ise yazılı belgeye rastlanmamıştır. Buna karşılık en üstteki I. yapı katının b tabakasında da 150 kadar tablet ele geçirilmiştir.⁹ Bu tabakada Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na (MÖ. 1970-1750) son veren Kuşşara kralı **Anitta**'nın sarayı bulunmuştur.

1-b tabakasında ayrıca Babil kralı Hammurabi döneminin karakteristiği olan **“Habur seramikleri”** bulunmuştur ki, bu da, söz konusu çağın sonunu tarihlemek bakımından son derece önemlidir. Bilindiği üzere Hammurabi, Kısa Kronoloji'ye göre MÖ. 1750'lere tarihlenmektedir. Buradan yola çıkarak, Koloni çağına son veren Kuşşara kralı Anitta'nın da aynı zaman dilimi içerisinde yaşadığını, bir başka ifade ile **Anitta** ile Babil kralı **Hammurabi**'nin çağdaş olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰

Kuşşara kralları **Pithana** ve oğlu **Anitta** hakkındaki tüm bilgiler, Boğazköy kazılarında ele geçirilen Anitta tabletinde yer almaktadır.¹¹ Bu tablettten anlaşıldığına göre Anitta, Anadolu'da birçok kenti egemenliği altına alarak hiç değilse Orta Anadolu'da siyasi birliği sağlamış, ardından da yaklaşık ikiyüz yıldan beri bakır ve gümüş madenleri başta olmak üzere

⁶ Sebahattin Bayram, "New And Some Rare Geographical Names in the Kültepe Texts", *Archivum Anatolicum* 3 (1997), s. 62-64.

⁷ Tahsin Özgüç, *Kültepe Kazı Raporu*, TTK Yayını, Ankara 1948.

⁸ T. Yiğit, a.g.e., s. 14.

⁹ F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 60.

¹⁰ F. Kinal, a.g.e., s. 60.

¹¹ Anitta Tablet'i'nin Türkçe tercümesi için bkz: Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayını, İstanbul 2002, s. 53-55.

Anadolu'nun muhtelif zenginliklerini sömüren Asurlu tüccarları Anadolu'dan kovmuş ve böylelikle Anadolu'daki Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na son vermiştir.¹² Anitta'nın Asur'daki çağdaşı Korsabad Kral Listesi'nin 36. sırasında yer alan **II. Puzzur-Aşşur**'dur.

Korsabad Kral Listesi'nde II. Puzzur-Aşşur'dan sonra **Naram-Sin**, **II. Erişum** ve **I. Şamşı-Adad** isimleri zikredilmektedir. Buradaki Naram-Sin'in Akkad kralı Naram-Sin olması mümkün değildir. Üstelik bu kral sadece 4 yıl idare etmiştir. Daha sonra Eşnunna'da yapılan kazılarda ortaya çıkarılan vesikalarla gerçek anlaşılmıştır. Çünkü burada adlan geçen krallardan Naram-Sin ve II. Erişum, Eşnunna krallarıdır. Bu bize gösteriyor ki, Anadolu'daki Koloni çağı sona erdikten sonra Asur kenti Eşnunna kralları tarafından ele geçirilmiş ve Puzzur-Aşşur Sülalesi'nin egemenliğine son verilmiştir.

Korsabad Kral Listesi'nde II. Erişum'dan sonra ismi zikredilen **I. Şamşı-Adad**'ın karşısında birkaç satırlık küçük bir not mevcuttur. Bu notta Şamşı-Adad'ın Babil'e gittiği ve oradan yardımcı kuvvetler alarak evvela **Kazallu** şehrini zaptettiği, sonra da yukarı çıkıp Asur'daki II. Erişum'u tahttan atarak kendisini Asur kralı ilân ettiği ve 33 yıl Asur'u idare ettiği yazılıdır.¹³ Aslında, **II. Puzzur-Aşşur**, **Naram-Sin**, **II. Erişum** ve **I. Şamşı-Adad** aynı zaman dilimi içerisinde yaşamışlardır. Fakat hemen belirtelim ki, I. Şamşı-Adad'la birlikte Asur'da yeni

¹² E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Bursa 2012, s. 117.

¹³ Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi*, Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s. 133.

bir sülale başlamış oluyordu.¹⁴ Korsabad Kral Listesi'ndeki notta Şamşı-Adad'a “**İlakabkabu'nun oğlu**” denilmektedir. **I. Şamşı-Adad'ın** MÖ. 1751-1718 yılları arasında idare ettiği kabul edilmektedir. Şamşı-Adad şüphesiz Asurlu değildi. O, Terqalı Amoritler'den idi. Fakat onun, Asur'a yaptığı hizmetler o kadar büyüktür ki, yabancı asıllı olduğu halde ona “Eski Asur Devleti'nin gerçek kurucusu” denilmektedir. Onun 33 yıllık idaresi zamanındaki icraatını iki bölümde incelemek doğru olur:

1- Askeri seferleri

2- Kültür hizmetleri.

Askeri seferlerinin başında Asur'un zaptı gelir. Şamşı-Adad'ın askeri seferleri bundan sonra da bütün hızıyla devam edecektir. Gerçekten o, Asur tahtına oturduktan sonra babasının eski düşmanı Mari kentine saldırmış ve bu krallığı zaptetmişti. Daha sonra bu krallığın başına küçük oğlu **Yasmah-Adad**'ı getirmişti.¹⁵ Büyük oğlu **İşme-Dagan** ise veliaht prens olarak **Ekallatum** şehrinde oturuyordu.¹⁶ İşme-Dagan, babasının ölümünden sonra Asur tahtına oturacaktır.

Şamşı-Adad'ın küçük oğlu Yasmah-Adad'a göndermiş olduğu mektuplar, Mari arşivi vesikaları arasında ele geçmiştir. Bu mektuplar daha ziyade askeri günlük emirlerdir. Şamşı-Adad'ın bu mektuplarında küçük oğlunu sık sık azarladığı görülür.¹⁷ Yasmah-Adad, babasına gönderdiği bir mektupta: “**Daha ne zamana kadar sakalın yok, evini ve kölelerini**

¹⁴ K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s. 131'de: “Eski Asur Devleti'nin MÖ. 2. Binyılın ilk çeyreğinde Şamşı-Adad önderliğinde ön plana çıktığını” söyler.

¹⁵ Joan Oates, *Babil*, Çeviren: Fatma Çizmeli, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2004, s. 67; Marc Van De Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İÖ 3000-323)*, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s. 125.

¹⁶ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 67.

¹⁷ Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 135.

idare edemiyorsun, biraderin ise sarayı idare ediyor laflarını duyacağım. Şimdi köleler beni babamın kalbinden çıkarmaya çalışıyorlar” diye dert yanmaktadır (ARM I/127-128).

Şamşı-Adad'ın, Mari kralı olan oğlu Yasmah-Adad'a gönderdiği mektuplardan, hâkim olduğu memleketleri öğrenmek mümkündür. Ancak bu memleketlerin yerlerini tam olarak tespit edemiyoruz. Bununla beraber, I. Şamşı-Adad zamanında Asur Devleti'nin hudutları doğuda Eşnunna'dan batıda Akdeniz'e kadar uzanıyor olmalı idi. Fakat Şamşı-Adad'ın büyüklüğü yalnız devletin sınırlarını genişletmekten ibaret değildi. Onun adını ebedileştiren icraatı, kültürel faaliyetlerdir.

Herşeyden önce Şamşı-Adad hümanist (okur-yazar) bir kraldı. Eski Asur krallarından **Erişum** zamanından sonra yazılı belgeler azalır. Oysaki Şamşı-Adad'ın idaresinden itibaren yazılı vesikaların yeniden çoğaldığı görülür. Ayrıca Korsabad Kral Listesi de ilk kez onun zamanında tanzim edilmiştir. Niniveli İhtar için vaktiyle Akkad kralı Maniştusu'nun yaptırdığı mabedi tamir ettirirken¹⁸ ortaya çıkan eski kitabeleri yerlerine koydurtmuştur. Fakat en önemlisi, kendisinin bizzat gördüğü o zamanın en medeni şehri Babil örneğine göre mabetler yaptırmasıdır. Asur şehrinde **Anu-Adad**, Şubat-Enlil'de (Çağarbazar) **Enlil-Adad** çifte mabetlerini inşa ettirmek suretiyle, eski yüksek Sümer kültürünün Asur'da filizlenmesini sağlamış ve bunu halkın dini inançlarını incitmeksizin gerçekleştirmiştir. Mari'de esir aldığı Mari kralının kızlarını müzik öğrenmeleri için Şubat-Enlil'e göndermiştir.

¹⁸ A.g.e., s. 133.

Uzun idaresi boyunca Şamşı-Adad Babil'e karşı daima saygılı ve dostane davranmıştır.¹⁹ Onun Babil'e karşı takındığı bu dostane tavrın yegâne nedeni, Hammurabi'nin babası **Sin-Muballit**'in en zor zamanında Şamşı-Adad'a yardım elini uzatmasıdır. Şamşı-Adad, Babil kralının bu iyiliğini hiçbir zaman unutmamış, Sin-Muballit'ten sonra yerine geçen oğlu Hammurabi ile de bu dostluğu sürdürmüştür.

Fakat Şamşı-Adad'ın kurduğu bu büyük devletin, onun ölümüyle birlikte nasıl son bulduğunu anlamak için, Şamşı-Adad'dan sonraki Mezopotamya'nın siyasal manzarasına bakmak yeterli olacaktır.

Şamşı-Adad'ın ölümüyle birlikte Mezopotamya devletleri arasındaki kuvvetler dengesi tekrar bozulmuş oluyordu. Şamşı Adad'ın ölümünden (MÖ. 1718) Hammurabi'nin 32. senesine (MÖ. 1696) kadar geçen 22 senenin olaylarını **Mari, Eşnunna** ve **Babil** vesikalarından öğreniyoruz. Babası Şamşı-Adad'ın ölümü üzerine Asur tahtına çıkan büyük oğlu **İşme-Dagan**, kardeşi Mari kralı **Yasmah-Adad**'a yazdığı mektupta (ARM IV/73): **"Hiçbir şeyden korkma, tahtın senindir. Ben, Şamaş ve Adad'ın elinden tutuyorum. Elamlı adamlarla Eşnunnalı adamı ise ağılımda tutuyorum. Hiçbir şeyden korkma. Sen ve ben yaşadığımız sürece sen tahtında oturacaksın. Sen ve ben buluştuğumuz zaman kardeşlik yemini yaparız. Kendini ferah tut. Yüreğin tasalanmasın"** demektedir. Bu ifadelerden, İşme-Dagan'ın gelecekle ilgili endişeleri olduğunu sezmek mümkündür. İşme-Dagan'ın burada Eşnunna ile birlikte Elam'ı da zikretmesi dikkat çekicidir. Demek ki Eşnunna kralı Asur'la mücadelesine başlamadan önce Güney Mezopotamya'nın o zamanki hâkimi

¹⁹ Bill T. Arnold, *Who Were The Babylonians?*, Leiden 2005, s. 43.

olan Larsa kralı **Rim-Sin** ile anlaşmaya varmıştı. Gerçekten, Eşnunna kralı **II. İbal-piel**, Şamşı-Adad'ın ölümünden 4 sene sonra onun iki oğlunu da yenmiş ve Orta Fırat'a (Mari'ye) kadar hâkimiyetini yaymıştı.²⁰ Eşnunna kralının bu zaferiyle birlikte Asur'un Mari üzerindeki 17 senelik hâkimiyeti de sona ermiş oluyordu. Fakat gariptir ki, bundan sonra Mari'de Eşnunna kralının değil de eski Lim Sülalesi'nden gelen **Yahdun-Lim**'in oğlu **Zimri-Lim**'in egemen olduğunu görüyoruz.²¹ Zimri-Lim'in Mari'yi nasıl zaptettiğini bilmiyoruz. Acaba Zimri-Lim, amcası ve aynı zamanda kayınpederi olan Yamhad (Halep) kralı **Yarim-Lim**'den aldığı ordularla mı **Yasmah-Adad**'ı mağlup etmişti? Kim bilir belki de Yasmah-Adad, ağabeyisi **İşme-Dagan**'ın yardımına gittiği bir sırada Mari şehri hiçbir direnç göstermeden Zimri-Lim'e teslim olmuştu. Böylece Mari'de tekrardan eski Lim Sülalesi iktidara gelmişti. Bu sırada Asur kralı olan **İşme-Dagan**, Babil kralı **Hammurabi**'nin 29. senesine kadar yerini muhafaza edecekti. Belki de İşme-Dagan, Eşnunna'ya vergi ödüyordu. Görülüyor ki, Şamşı-Adad'ın ölümünden sonra bütün olaylar Babil şehrinin çevresinde cereyan ediyordu. Bu devirde Babil tahtında I. Babil Sülalesi'nin 6. kralı meşhur Hammurabi vardı²² ve büyük bir titizlikle etrafında cereyan eden olayları izliyordu.

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Eski Asur Devleti I. Şamşı-Adad'ın ölümünden sonra fazla tutunamamış ve çok geçmeden tarih sahnesindeki rolünü tamamlamıştı. Artık tüm Mezopotamya'da bütün ipler Babil kralı Hammurabi'nin eline geçmişti.

²⁰ Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 43.

²¹ *A.g.e.*, s. 43; Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 136; Joan Oates, *a.g.e.*, s. 68.

²² Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 137.

2- ORTA ASUR DEVLETİ

Eski Asur Devleti'nin siyasi etkinliğini kaybettiği MÖ. 1700'lerden 1500'lere kadar Asur kenti sıradan bir Mezopotamya şehri olarak varlığını sürdürmüştür. MÖ. 1500'lerden itibaren Önasya'nın yeni güçlerinden biri olarak tarih sahnesinde yer almaya başlayan Mitanni Devleti Asur'a da egemen olmuş ve bu süreç MÖ. 14. yüzyıl ortalarına kadar devam etmiştir. MÖ. 14. yüzyılın ilk yarısı, Eski Önasya tarihinin önemli devirlerinden biridir. MÖ. 1400-1350 yılları arasında tarihlenen bu devir, **Amarna Çağı** olarak bilinir.²³ Bu devri aydınlatan vesikalar, Mısır'da Beni Hasan civarındaki **Tel el Amarna** köyünde bulunmuştur. Bu vesikalar, sayıları dört yüze yaklaşan Akkadça yazılmış mektuplardır. Bu mektupların bir kısmı, Önasya'nın Büyük Kralları ile 18. Sülale firavunlarından III. ve IV. Amenofis'ler arasında, diğer kısmı da Suriye-Filistin'deki küçük şehir beyleri ile adı geçen firavunlar arasında teati edilmişti.²⁴

Bir taraftan Amarna mektupları, diğer taraftan Boğazköy vesikaları ile bu devrin tarihi aydınlanmaktadır. Tarihte ilk defa **“Beynelmilellik”** kavramı da bu devirde ortaya çıkmıştır. Milletlerarası münasebetlerde müşterek dil olarak Akkadça kullanılmaktaydı. Hatta geleneklerine son derece sadık olan ve kendisine has bir yazısı bulunan Mısır Devleti bile Önasya devletleriyle anlaşabilmek için, bu yazıyı bilen kâtipler kullanıyordu. **“Büyük Devlet”**, **“Küçük Devlet”** kavramları

²³ Amarna Çağı hakkında bilgi edinmek için bkz: F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 98-101; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 106-116.

²⁴ Mektuplarda geçen isimlerden anlaşılacağı kadarıyla, Suriye-Filistin'deki küçük kralların çoğu Amurru asıllı idiler.

da ilk kez bu devirde ortaya çıkmıştı. Büyük devletler, küçükleri himayeleri altına alarak nüfuz sahalarını genişletmeye çalışırken, aralarındaki anlaşma şartlarını muahedelerle²⁵ vesikalandırıyorlardı. Büyük devlet kralları arasında tahta çıkma münasebetiyle tebrik veya sefinin ölümlü sebebiyle taziye mektupları, mesajlar gönderiliyordu.²⁶

Bu devrin önde gelen büyük devletleri, **Mısır** başta olmak üzere, **Babil**, **Mitanni** ve **Hitit** devletleriydi. Devrin sonlarına doğru **Asur Devleti** de, büyük devletler arasındaki yerini alacaktır. Bu devrin ekonomik yönden en güçlü devleti şüphesiz Mısır Devleti idi. Babil ve Mitanni devletleri ise bu sırada ekonomik bir bunalım içerisinde idiler. Gerçekten de, Amarna arşivinde mektupları bulunan Babil kralları,²⁷ firavunlara Babilli prensesler takdim ederek, karşılığında Mısır'dan altın istemekte idiler. Prof. Dr. Füzuran Kınal'a göre, bu mektuplarda siyasi hiçbir hadiseden söz edilmez. Mitanni kralı **Tuşratta**'nın mektupları da altın talebiyle dolu olmakla beraber, kralın Hititler'e karşı yaptığı savaştan ve Mitanni Devleti içindeki saray entrikalarından bahsedilmek suretiyle ve hele askeri yardım talebi ile daha ziyade siyasi birer vesika karakteri taşımaktadırlar.²⁸

Bu devirde Babil ve Mitanni devletlerinde görülen bu mali ve askeri zaafa karşılık, Hitit ve Asur devletleri her geçen gün daha da güçleniyorlardı. Bu devletlerin ekonomik menfaatleri, bu devrin Doğu ve Batı dünyalarının göz diktiği Akdeniz'in doğu kıyılarında birleşiyordu. Çünkü Mezopotamya'dan Mısır'a ve Anadolu'ya ve bu memleketlerden Mezopotamya'ya gidip

²⁵ "Muahede", antlaşma metinlerine verilen isimdir.

²⁶ F. Kınal, *a.g.e.*, s. 99.

²⁷ Bu devirde Babil'de hükmedenler Kas krallarıdır.

²⁸ F. Kınal, *a.g.e.*, s. 99.

gelen ticaret kervanlarının takip ettikleri yollar burada, Kuzey Suriye’de düğümleniyordu.²⁹

Amarna Çağında, Mısır tahtında **III. Amenofis**, Hitit tahtında **I. Şuppiluliuma**, Mitanni tahtında **Tuşratta**, Babil tahtında **Karahardaş**, Asur tahtında da **Asur-Uballit** isimli krallar oturuyorlardı. Bu devirde en güçlü devlet yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Mısır Devleti idi. Ancak bu liderlik, firavun III. Amenofis’in ölümüyle sona ermişti. Çünkü yerine geçen oğlu ve halefi **IV. Amenofis**, siyaseti bir tarafa bırakarak Mısır dininde bir reform yapmak istemişti. **“Atonisme”** adı verilen bu yeni din, bütün eski Mısır tanrılarının reddi ve sadece güneş tanrıları olan **Aton** ile **Ra**’nın birleştirilerek tek bir tanrı halinde yüceltilmesi esasına dayanıyordu Hatta bu nedenle IV. Amenofis, eski idare merkezi Teb’i terk etmek zorunda kalmış ve bugün Amarna mektuplarının bulunduğu köyün yerinde **Akhetathon** (=Aton’un ufku) ismiyle yeni bir kent kurmuştu. Fakat halkın ruhuna asırların işlediği inançları bir çırpıda koparıp atmak mümkün olmadığından, maneviyata hitabeden her yenilik gibi, IV. Amenofis’in reformu da başarılı olamamıştı. Firavunun ölümünden sonra yeni kurulan kent tahrip edilmiş ve tekrardan eski çok tanrılı dine dönmüştü. Bütün bu meşguliyetler arasında, IV. Amenofis’in, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, siyasetle uğraşacak pek vakti olmamıştı. Bu durumdan da en çok yararlanan Hitit kralı **I. Şuppiluliuma** olmuştur.³⁰

²⁹ Bu konuda geniş bilgi edinmek için bkz: F. Kinal, “Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye’nin Önemi”, *Atatürk Konferansı IV*, 1970’den ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 1-13.

³⁰ F. Kinal, a.g.e., s. 100; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 108.

Gerçekten Şuppiluliuma MÖ. 1380'lerde iktidara gelir gelmez önce Anadolu'da isyan eden kavimleri itaat altına almış, ardından da Kuzey Suriye hâkimiyetini yeniden ele geçirebilmek amacıyla Mitanni Devleti'ne savaş açmıştı. Suriye üzerine yaptığı ilk seferde Şuppiluliuma, Mitanni kralı Tuşratta'ya yenilmişti. Fakat Şuppiluliuma, bir yıl sonra Mitanniler'in başkenti **Vaşşukani**'yi³¹ kuşatmış ve bu kenti zaptetmişti. Mitanni kralı Tuşratta, böyle bir saldırıyı beklemediği için kaçmak zorunda kalmış ve kaçtığı yerde oğullarından biri tarafından öldürülmüştü. Vaşşukani kentinin düşmesi ile Mitanni Devleti ortadan kalkmış ve Hitit Devleti de artık **"İmparatorluk"** unvanını almayı hak kazanmıştı.

Bundan sonra Büyük Hitit Kralı harekâtına devam ederek Fırat'ı geçmiş, **Halpa** (Halep), **Mukış** (merkezi Alalakh) ve **Ugarit** (Ras Şamra) şehirlerini zaptetmişti. Daha sonra **Nuhaşşe memleketlerine**³² girmiş ve Kuzey Suriye'deki Hurri beyliklerinden olan **Kinza** (Kadeş) ve **Katna** (Tel el Mişrife) şehirlerini zaptederek, bir sene içinde Hitit Devleti'nin hudutlarını Lübnan dağlarına ve Şam civarındaki **Abina**'ya kadar uzatmıştı.³³

Şuppiluliuma'nın, Hitit Devleti'ni imparatorluk haline getirmesinden sonra, Önasya devletleri arasındaki denge de kendiliğinden değişmiş oluyordu. Gerçekten, artık bir Mitanni Devleti yoktu. Fakat Tuşratta zamanına kadar Mitanni

³¹ Vaşşukani kentini bugünkü Urfa/Ceylanpınar ile idantifiye edenler vardır. Ancak biz bu kentin Mardin il hudutları içerisinde olduğunu düşünüyoruz. Bu hususta bkz: E. Memiş, "Akkadlar Çağı'ndan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar Mardin ve Çevresi", *I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 120; Ayrıca, Prof. Dr. Veli Sevin de bizimle aynı kanaati paylaşmaktadır. Bkz: Veli Sevin, "Doğu Anadolu, Orta ve Son Tunç Çağı", *Arkeo Atlas Dergisi*, Sayı 3, 2004, s. 127-128.

³² Fırat nehri ile Halep arasındaki saha.

³³ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 104; O. R. Gurney, *Hititler*, Çeviren: Pınar Arpaçay, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2001, s. 35.

Devleti'ne bağlı vasal bir krallık olan Asur, artık iyice kuvvetlenmişti. Nitekim Amarna arşivinde mektubu bulunan Asur kralı **Asur-Uballit**, artık kendisini bir Büyük Kral gibi görerek, o devrin protokolü gereğince, firavuna “**biraderim**” diye hitabediyordu.³⁴ Šuppiluliuma da bu tehlikeyi görmekte gecikmemiş olmalı ki, Vaşşukani'nin düşmesinden sonra Babil'e kaçmış olan Tuşratta'nın oğlu **Mattivaza**, kendisine iltica ettiği zaman, onu affetmiş ve kızını da ona vererek, Mitanni Krallığını kendisine bağlı tampon bir devlet halinde yeniden teşkil ettirmişti.³⁵

Korsabad Kral Listesi'ne bakılacak olursa, Mitanni egemenliği altında da kesintisiz bir şekilde birçok kralın tahta geçtiği ve Asur'u yönettikleri görülür. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu dönemde işbaşına getirilen krallar Mitanni yandaşı sülalelerin liderleriydi. Bu kralların icraatları hakkında ne yazık ki yeterince bilgimiz yoktur. Orta Asur kralları ancak **Asur-Uballit** (MÖ. 1365-1330) ile **I. Tiglat-pileser** (MÖ. 1114-1074) arasındaki zaman diliminde etkili olabilmişlerdir.

Mitanni'nin zayıflamaya başladığı dönemde, Asur kentini, yeniden bölgesel bir krallık haline dönüştürmeye çalışan ilk kral, **Asur-Uballit**'tir.³⁶ Adı geçen kral, Asur çevresinde denetimi sağladıktan sonra, doğuda bir zamanlar Mitanni'ye bağlı olan **Nuzi** ve **Arappa** gibi kentleri alarak doğuda Zağroslara, kuzeyde de Toroslara kadar uzanan bölgeyi egemenliği altına almayı başarmıştır.

³⁴ Amarna Çağı'nda birbirine eş değerde olan Büyük Krallar, yazışmalarında birbirlerine “Biraderim” diye hitap ederlerdi. Büyük krallar, statü olarak kendilerinden daha aşağı seviyedeki krallarla yazışırken onlara “oğlum” diye hitabederlerdi. Küçük krallar ise Büyük Krallara “Babam” diye hitabetmek zorunda idiler. Bkz: Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 163.

³⁵ O. R. Gurney, *a.g.e.*, s. 37.

³⁶ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 97, Bill T. Arnold, *a.g.e.*, s. 78.

Asur'un bölgede güçlenmesinden endişe duyan bir diğer güç de, Kaslar Sülalesi'nin yönetimindeki III. Babil Devleti olmuştur. Asur-uballit'in çağdaşı Babil kralı **Karahardaş**, Asur'un Babil üzerindeki baskısını hafifletmek için Asurlu bir prensesle evlenmiş ve böylelikle Babil'i kısa bir süre için de olsa Asur tehdidinden uzak tutmuştur.³⁷ Ancak Asur-uballit'in ölümünden sonra Asur ile Babil arasındaki iyi ilişkiler bozulmuş ve yeniden bölgesel üstünlük için çatışmalar başlamıştır. Güneydoğu'dan Elam saldırılarına karşı koymaya çalışan Babil, Asur baskısıyla iyice zor duruma düşmüştür.

Orta Asur Krallığı, **I. Adad-Nirari**'den (MÖ. 1310-1275) itibaren hem Kuzey Suriye hem de Güney Mezopotamya içlerine doğru genişleyerek bölgenin en güçlü devleti olmuştur. Yerine geçen oğlu **I. Salmanassar** (MÖ. 1274-1245) iyice küçülmüş ve zayıflamış olan Hurri-Mitanni Devleti'ni yenerek kendisine bağlı bir devlet haline getirmiş, bölge halkını da başka yörelere göç etmeye zorlamıştır.³⁸ Salmanassar, Kuzey Suriye dışında Doğu Anadolu ile de ilgilenmiş, bu bölgede kabileler halinde yaşayan Uruatri ve Nairi güçleriyle çarpışmıştır.³⁹

Salmanassar'dan sonra Asur kralı olan **I. Tukulti-Ninurta** (MÖ. 1244-1208) zamanında kuzeyde Nairi, güneyde de Babil baskı altında tutulmuştur. Nitekim Tukulti-Ninurta, Babil kralı **IV. Kaştiliaş'ı** (MÖ. 1242-1235) yenmiş ve onun yerine kente bir Asurlu yönetici tayin etmiştir.⁴⁰

³⁷ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 97.

³⁸ A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yayını, Ankara 1984, s. 23; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, s. 198.

³⁹ A. Erzen, *a.g.e.*, s. 24.

⁴⁰ Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 209; K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 134.

I. Tukulti-Ninurta'nın iktidarının sonlarına doğru Önasya dünyası büyük bir göç hareketine sahne olmuştur. MÖ. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başları arasında olmak üzere iki aşamada cereyan eden bu harekete **Ege Göçleri** ya da **Deniz Kavimleri Göçü** adı verilmektedir.⁴¹ Kıtlık ve toprak yetmezliği gibi nedenlerle başlayan Ege Göçleri sonunda 500 yıl kadar Anadolu'nun siyasi kaderine hâkim olan **Hitit İmparatorluğu**, Güney Mezopotamya'daki **Kaslar Sülalesi** ve iyice zayıflamış olan **Hurri-Mitanni Devleti** tarih sahnesinden silinmişlerdir.⁴²

Aynı dönemde, Babil'in kuzeyinde bulunan Asur Devleti ise, bulunduğu coğrafi mevkiinin uzaklığı dolayısıyla Ege Göçlerinin yıkıcı etkisinden kurtulmuştu. Şimdi o, ekonomik yönden güçlenmek için, Doğu Akdeniz sahillerini ele geçirmeyi amaç edinmişti.⁴³

Fakat Hitit Devletinin de Ege Göçleri ile yıkılmasından sonra Asur Devleti, kolaylıkla gerçekleştirebileceğini sandığı bu amacının tahakkukunda, ummadığı yeni bir bela ile karşılaşmıştı. Bu bela, Arami Göçleri idi.⁴⁴ Gerçekten, Ege Göçleri'nin sebep olduğu kaos ortamından çöl sakinleri de yararlanmak istemişler ve kültür merkezlerine doğru harekete geçmişlerdi. İşte bu yüzdendir ki Asur Devleti, gelişimini istikrarlı bir şekilde sürdürememiş, değişik zamanlarda ilerlemelere ve tekrar gerilemelere maruz kalmıştır. Prof. Dr.

⁴¹ Ege Göçleri hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: A. M. Mangel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayını, Ankara 1971, s. 87 vd.; F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 227-230; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, 12. Baskı, Bursa 2013, s. 161-170; K. Köroğlu, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul 2006, s. 141-142; E. Memiş- C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s.107-121.

⁴² E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 167.

⁴³ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 173.

⁴⁴ F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 233.

Füruzan Kinal, özellikle MÖ. 11. ve 10. asırların, tam manasıyla bir Arami asrı olduğu düşüncesindedir.⁴⁵ Nitekim bu asırlar içinde, Aramiler'den **Bit-Zamani Kabilesi** doğuda Diyarbakır civarına, **Bit-Adini Kabilesi** Fırat nehrinin büyük kıvrımı içerisine, **Bit-Agusi Kabilesi** Fırat ile Karasu arasına, **Bit-Gabbar Kabilesi** Gaziantep civarına, **Bit-Brutaş Kabilesi** ise Kayseri civarına kadar sokulmuş idiler.⁴⁶

Bu sırada Asur tahtına **I. Tiglat-pileser** (MÖ. 1114-1074) gibi enerjik bir kralın geçmesi, Mezopotamya'daki siyasi durumu Asur lehine geliştirmiş ise de, bu ancak geçici bir süre için böyle devam edebilmiştir. Gerçekten bu kral, bir taraftan Fırat'ın ötesinde Aramiler'le savaşırken, bir taraftan da Urartu kabileleriyle ve ilk defa adları bu devirde ortaya çıkan Muşki kabileleriyle savaşıyordu.⁴⁷

I. Tiglat-Pileser'in ölümünden sonra Asur Devleti'nin tekrardan çöküşe geçtiği görülür. Bu çöküşte Arami Göçleri'nin⁴⁸ muhakkak surette rolü olmuştur. Bunun yanında Asur'un Güney Mezopotamya'daki iktisadi kaynaklarının Elam'ın eline geçmesi de bu çöküşün bir başka nedeni olarak kabul edilebilir.

⁴⁵ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 233.

⁴⁶ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 174; F. Kinal, *a.g.e.*, s.233; E. Memiş- C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s.137.

⁴⁷ Aramiler hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: Ş. Günaltay, *Yakın Şark III, (Suriye ve Filistin)*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 133-160; Paul E. Dion, "Aramaen Tribes and Nations of First Millenium Western Asia", *Civilization of the Near East*, vol. I- II, 2nd. edition, New York 2006, s. 1281-1294; K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 144-150.

⁴⁸ **Marc Van De Mieroop, Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İÖ.3000-323), Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2006, s.239-240; K.Köroğlu,a.g.e.,s.136-137.**

3- YENİ ASUR DEVLETİ

MÖ. 11. yüzyılın ortalarından (MÖ. 1050), MÖ. 722 yılına kadar geçen yaklaşık üçyüz yıllık döneme **YENİ ASUR DEVLETİ ZAMANI** denilmektedir.

Hatırlanacağı üzere, Orta Asur Devri'nin sonlarına doğru Asur'un bir gerileme devri yaşadığını belirtmiştik. Öyle ki, bu gerileme devrinde idare eden kralların Korsabad Kral Listesi'ndeki isimleri dışında, haklarında hiçbir şey bilmediğimizi de özellikle vurgulamıştık. Bu gerileme devri, Yeni Asur Krallığı'nın ilk 160 yılında da devam edecektir. Ancak hemen belirtelim ki, bu kötü dönem, **II. Tukulti-Ninurta'nın (MÖ. 890-884)** tahta çıkmasıyla sona ermiştir. Başka bir deyimle, II. Tukulti-Ninurta ile birlikte Asur tarihinde yeni bir devir başlamaktadır. İlk 160 yılı dikkate almazsak, Yeni Asur Devleti zamanının bir fütühat ve yükselme devri olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Bu devrin kralları atalarının icraatlarıyla öğünürler. Onları kendilerine örnek alırlar. Böylece Yeni Asur Devleti zamanında başlatılan yeni bir yapılanmayla Asurlular arasında ilk defa olarak bir milliyetçilik fikri doğar ve bu fikir onları fütuhata sevkeder. Yeni Asur Devleti krallarının getirdikleri bu yeni ruh, bu milliyetçilik ideali Asur krallarını bir emperyalizme götürmekle beraber, Asurluluk şuuru ve gururu, şüphesiz o devirler için yeni bir düşünce tarzıdır. Öyle ki, yeni bir ruh aşılanmış olan Asur orduları, II. Tukulti-Ninurta zamanında batıda Mısır yolunun kapısı sayılan **Katna**'ya (Tel el Mişrife) kadar bütün şehirleri ele geçirmişlerdi. **Harran** (Urfa) ve **Hamat** gibi o devrin önemli dini ve ticari merkezleri zaptolunmuştu. Fakat **I. Tiglat-Pileser** zamanında zaptedilmiş olan Akdeniz limanları henüz geri alınamamıştı. Bu başarıyı II. Tukulti-Ninurta'nın oğlu II. **Asur-Nasir-Pal** tadacaktır. Bu

itibarla Yeni Asur Devleti'nin tarihine girmeden önce, bu devir Önasya memleketlerindeki siyasal durumu bilmemiz faydalı olacaktır.

Öncelikle Anadolu'ya bakacak olursak, Asya'nın Avrupa'ya uzanmış bir kolu gibi duran bu yarımada'nın doğu bölgesinde yaşayan Urartular'ın,⁴⁹ nihayet belirli siyasi hudutlar içerisinde aynı dili konuşan ve aynı tanrılara inanan bir topluluğa dönüştükleri, yani bir devlet haline geldikleri görülür. Urartu Devleti'nin batı hudutları Asurlular'ın **“Melid memleketi”**⁵⁰ dedikleri Malatya'ya kadar uzanıyordu. Melid Krallığı, **Geç Hitit Şehir Devletleri** döneminin (MÖ. 1200-700) önemli krallıklarından biriydi. Malatya'nın batısında yer alan Kayseri ve dolaylarına ise Asurlular **“Tabal memleketi”**⁵¹ diyorlardı. Tabal memleketinin batı sınırını Kızılırmak teşkil ediyordu. Tabal'ın güneyindeki Çukurova bölgesine **Hilakku** (=Kilikya), onun güneybatısına ise Asurlular **Que** (=Taşlık Kilikya) diyorlardı.⁵² Bütün bu memleketlerde bağımsız birtakım şehir devletleri vardı.

Hititler'in yıkılmasından sonra onların bir zamanlar egemen oldukları bölgenin kuzey batısında artık Frigler egemendiler. Gerçekten Frigler Afyon, Eskişehir, Kütahya, Ankara ve Konya illerini içine alan geniş bir sahada yaşıyorlardı.⁵³

⁴⁹ Urartu Devleti, Uruatri ve Nairi feodal beyliklerinin birleşmesiyle M.Ö. 9. yüzyılın ortalarında kurulmuş olup, I. Sarduri bu devletin gerçek kurucusu olarak kabul edilir. Başkent Tuşpa (Van) da bu kral tarafından kurulmuştur. Bu hususta bkz: E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 199.

⁵⁰ Melid Memleketi hakkında bilgi edinmek için bkz: F. Kinal, *a.g.e.*, s. 240-242; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 182-183.

⁵¹ Tabal Memleketi hakkında bilgi edinmek için bkz: F. Kinal, *a.g.e.*, s. 239-240; E. Memiş, *a.g.e.*, 180-181.

⁵² F. Kinal, *a.g.e.*, s. 239-240; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 181-182.

⁵³ Frigler için bkz: F. Kinal, *a.g.e.*, s. 233-235; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 187-190.

Batı Anadolu'ya gelince, Ege Göçleri'nin en çok etkilediği bu bölgenin sahillerinde Grek kolonileri kurulmuştu (MÖ. 8. yüzyıl). Fakat İzmir ve havalisine merkezi **Sardes** (=Salihli) olmak üzere Lidya Devleti⁵⁴ hâkimdi. İç Batı Anadolu'da ise az önce sözünü ettiğimiz Frigler yaşıyorlardı. Asur vesikalarında Friglere **Muşkiler** denilmekte idi.⁵⁵ Böylece anlıyoruz ki, Hitit Devleti'nin yıkılmasından sonra Anadolu toprakları yeni birtakım siyasi güçler arasında parsellenmişti. Doğu Anadolu'da **Urartular**, İç Batı Anadolu'da **Frigler**, Batı Anadolu'da **Lidyalılar** egemendiler. Urartu ve Frig devletleri arasındaki topraklarda ise kendilerini Hititler'in bakiyesi olarak kabul eden birtakım şehir devletleri vardı.

Aynı durum, Kuzey Suriye için de söylenebilir. Burada Suriye Çölü ile Antitoroslar arasında kalan Klâsik çağlardaki **Kommagene**'ye Asurlular **Kutmuhi** veya **Kumukh memleketi** diyorlardı.⁵⁶ Bu bölgede **Gurgum**⁵⁷ (Maraş), **Sam'al**⁵⁸ (Zincirli) ve eski adını bilmediğimiz **Sakçagözü**⁵⁹ ve daha aşağıda **Karkamış**⁶⁰ (Cerablus) şehir devletleri yer almışlardı. Ne var ki, Arami Göçleri'nden sonra sözünü ettiğimiz Geç Hitit şehir devletlerinden birçoğunun Aramiler'in eline geçtiğini, Asur vesikalarından öğreniyoruz. Yalnız Karkamış şehri, Asur imparatoru **II. Sargon** (MÖ. 722-705) zamanına kadar Hititliliğini muhafaza edecektir.

⁵⁴ Lidya Devleti için bkz: F. Kinal, *a.g.e.*, s. 260-262; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 214-216.

⁵⁵ E. Memiş, *a.g.e.*, s. 175.

⁵⁶ B. Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, Cilt 1*, E.Ü. Basın Yayın Yüksekokulu Yayını, İzmir 1982, s. 193.

⁵⁷ Bkz: E. Memiş, *a.g.e.*, s. 184.

⁵⁸ Sam'al Memleketi için bkz: B. Landsberger, *Sam'al*, TTK Yayını, Ankara 1948.

⁵⁹ Sakçagözü için bkz: B. Umar, *a.g.e.*, s. 194.

⁶⁰ Karkamış Krallığı hakkında geniş bilgi edinmek için bkz: F. Kinal, "Karkamış şehri Tarihi Hakkında", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, cilt XVI, Sayı 3-4*, Ankara 1958, s. 105 vd.

Bu devrin Asur kralları bütün şehir devletlerine Hititler'in bakiyesi gözüyle baktıklarından, vesikalarında onların tümüne birden “**Hatti memleketleri**” diyorlardı.⁶¹ Eskiden Hitit Büyük Kralı'nın teb'ası olan bu şehirler şimdi bağımsız birer şehir devleti olmuşlardı. Fakat bu devletler tehlikeli zamanlarda ittifaklar yapıyorlar ve kuvvetli Asur ordularına karşı birlikte hareket ediyorlardı. Kuzey Suriye'de bugün bizim Hatay dediğimiz Amik ovasına Asurlular **Hattena**⁶² diyorlardı, hattâ bu şehir devletinin MÖ. 9. yüzyılın ikinci yarısında idare eden kralının **Lubarna** isimli birisi olduğunu yine Asur vesikalarından öğreniyoruz. Fakat meşgul olduğumuz devirlerde **Hattena**, **Hamat** (Humus),⁶³ **Til-Barsip** (Tel Ahmar)⁶⁴ ve **Guzana** (Tel Halaf)⁶⁵ şehirleri artık çoktan Aramileşmişlerdi. Suriye'deki Arami şehirlerinin en büyüğü ve en zengini **Damascus** (Şam) şehri idi. Bundan dolayıdır ki, Yeni Asur krallarının annallerinde Damascus, Arami mukavemetinin merkezi olarak zikredilir.

Suriye'nin güney sahillerindeki Filistin'e gelince, MÖ. 10. yüzyılda Filistin'in durumunu Tevrat'tan öğrendiğimiz gibi, Asur kralları da annallerinde **İsrailoğulları**'ndan ve onların devletlerinden bahsederler.⁶⁶ Belgelerden öğrenildiğine göre İsrailoğulları 12 kabileden oluşmuşlardır. Bunlardan 2 kabile ayrılarak başkenti **Samariye** olmak üzere **İsrail Devleti**'ni

⁶¹ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 235.

⁶² B. Umar, *a.g.e.*, s. 195.

⁶³ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 246.

⁶⁴ *A.g.e.*, s. 246-247.

⁶⁵ *A.g.e.*, s. 247.

⁶⁶ Filistin'den ve İsrailoğulları'ndan bahseden Asur vesikaları hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *Filistinlilerin Kökeni ve Tarihi*, S.Ü. Eğitim Fak. Yayını, Konya 1996, s. 17-20.

kurmuşlar, diğer 10 kabile de başkenti **Yerusalem** (Kudüs) olan **Yuda Devleti**'ni kurmuşlardı.⁶⁷

Mısır'a gelince; bu devirde Mısır'da Libya asıllı XXII. Sülale hâkimdir.⁶⁸ Bu sülale firavunları Asur ordularına karşı bizzat kendileri çıkamıyorlar, fakat Filistin ve Suriye'deki küçük şehir devletlerini Asur'a karşı ayaklanmaları için teşvik ve tahrik ediyorlardı.

Şu halde görülüyor ki, bu yeni siyasi tabloda, Yeni Asur Devleti'nin uygulayacağı **"Batı'yı istilâ"** politikasına karşı koyacak hiçbir devlet yoktu. Maddi gücünden başka, kendilerine Asurlu olmak gururu aşılانmış Asur orduları için, Anadolu ve Suriye'deki bu küçük şehir devletlerini ortadan kaldırmak işten bile değildi.

II. Tukulti-Ninurta Asur tahtına çıktığı zaman Önasya dünyası işte böyle bir siyasi manzara arz ediyordu. Adı geçen kralın içte ve dışta uyguladığı bütün politikası annallerinde etraflıca anlatıldığı gibi, şurada burada bulunmuş kabartmalar da annallerin ifadelerini doğrular. Annaller tetkik edildiğinde kralın hemen her sene seferde olduğu görülür. Dört bir yana yapılan bu seferlerin amaçları da çeşitlidir. Orta Asur kralları gibi, idaresinin ilk yıllarında **Nairi** (=Urartu) memleketlerine karşı yaptığı seferler,⁶⁹ orduyu takviye etmek için ve bilhassa o devirde en mühim savaş aracı olan at ve katır temin etmek için yapılmış seferlerdir. Bu seferler sonunda Asur Devleti'nin kuzey hududu Diyarbakır'ın kuzeyindeki Sebenek suyuna kadar uzanmıştı. O zamanlar Diyarbakır havalisinde **Bit-Zamani**

⁶⁷ E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 88.

⁶⁸ A. Afetinan, *Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti*, 2. Baskı, TTK Yayını, Ankara 1987, s. 149.

⁶⁹ A. Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye*, İzmir 1984, s. 10.

isimli Arami kabilesi oturuyordu.⁷⁰ Demek ki Asur kralları bu Arami kabilesini itaat altına almışlardı. II. Tukulti-Ninurta'nın annallerinin 6. paragrafında ise güneye Babil'e karşı yapılan seferler anlatılır.⁷¹ Asur kralının güney seferleri Asur'un Babil'e karşı şeref ve haysiyetini iade (iade-i itibar) maksadıyla yapılmış seferlerdir. Eğer Asur ordusunun itibarı iade edilirse, bu ordu ancak ondan sonra batıya yönelebilirdi. Batı seferlerinde kazanılacak zaferler ise, Orta Asur krallarınca plânlanan Akdeniz'e inme ve Akdeniz sahillerini ele geçirme imkânını sağlayacaktı. Bu plânın gerçekleşebilmesi için herşeyden önce çok kuvvetli bir orduya ihtiyaç vardı. İşte gerek **II. Tukulti-Ninurta** ve gerekse onun oğlu **II. Asur-Nasir-Pal**, bu zarureti anlayan ileri görüşlü krallardı. Bu maksatla Asur ordusunun maddeten ve manen kuvvetlenmesi için, adı geçen krallar, mümkün olan her şeyi yapmışlardır. Öyle ki, bundan sonra, tabiri caizse "**her şey ordu için**"di. İşin ilginç yanı, bundan sonraki Asur ordularına Asurlu olmayanlar alınmamıştır. İşte II. Tukulti-Ninurta, böyle teçhiz edilmiş bir ordunun başında Mısır yolunun kapısı sayılan **Katna**'ya kadar hemen bütün şehir devletlerini ele geçirmişti. Bu kral ölünce yerine, onu hiç de aratmayacak olan oğlu **II. Asur-Nasir-Pal** geçti.

II. ASUR-NASİR-PAL (MÖ. 884-859)

Bu Asur kralı, şahsında bütün Asur Devleti'ni temsil eden bir kişidir: Yani, **muhafazakâr** ve **zalim**. Gerçekten, onun icraatları incelendiğinde, bütün hareketlerinde atalarından **I. Tiglat-Pileser**'in plânlarını, tasavvurlarını gerçekleştirmek için gayret sarfettiği görülür.

⁷⁰ K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 155.

⁷¹ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 115.

II. Asur-Nasir-Pal zamanında Babil’de “VIII. Babil Sülalesi” olarak gösterilen Arami asıllı bir sülale egemendi. II. Asur-Nasir-Pal’in Babilli çağdaşının **Nabu-pal-iddina** olduğunu Asur kralının annallerinden öğreniyoruz. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, Babil şehri artık tam bir Asur vasalı idi.⁷² II. Asur-Nasir-Pal, icraatında ağırlığı Batı cephesine vermişti. Zira onun idaresi zamanı, yani MÖ. 9. yüzyıl, tabiri caizse tam bir Aramiler asrıdır. Şurası muhakkaktır ki, Asur krallarının Batı seferleri olmasaydı, Aramiler belki de Anadolu’nun tümünü istilâ edeceklerdi. Aramiler bütün Kuzey Suriye’yi ve Güney Mezopotamya’yı istilâ ettikleri halde, Yukarı Dicle bölgesine yani Asur bölgesine girememişlerdir. Asur-Nasir-Pal, artık Hititliliğini kaybetmiş olan Karkamış’ı 9. senesinde tekrardan zaptettiğini bildirir.⁷³ Demek ki Karkamış şehri, vergilerini göndermemek suretiyle Asur’a kafa tutmuştu. Böylece Asur-Nasir-Pal, Karkamış’ı zaptetmişti. Daha sonra bugünkü Hatay’a giren II. Asur-Nasir-Pal, Asur vesikalarında **Hattena** adıyla anılan şehir devletinin o dönemdeki kralı **Lubarna**’yı da yenip, vergiye bağlamıştı.⁷⁴ Suriye sahil şeridinde bulunan ve isyan eden **Armada**, **Saida** (Sidon) ve **Sur** (Tyr) liman kentlerine de Asur hâkimiyetini tekrardan tanıtmıştı.⁷⁵ II. Asur-Nasir-Pal’in “**Monolit**” denilen abidesi üzerindeki kitabede bu sefer şöyle anlatılmaktadır: “**Hattena’lı Lubarna’nın şehri Aribua’ya yürüdüm. Şehir bana teslim oldu. Luhuti memleketinin otunu ve zahiresini toplattım ve yığdım. Onun sarayında bir ziyafet verdim. Asurluları bu şehirde yerleştirdim, Aribua’daki ikametim esnasında Luhuti memleketinin şehirlerini**

⁷² A.g.e., s. 115.

⁷³ F. Kinal, a.g.e., s. 249.

⁷⁴ A.g.e., s. 249.

⁷⁵ A.g.e., s. 250.

zaptettim. Halkını katlettim. Şehri yaktım. Cenkçilerini şehrin önünde kazıklara çaktım”

Fakat bütün bu zalimliğine rağmen, Asur-Nasir-Pal aynı zamanda mükemmel bir teşkilâtçı ve imarcı bir kraldı. Fethettiği yeni toprakları birtakım siyasi bölgelere ayırmış ve bu bölgelerin her birine eyalet teşkilâtı kurmuş, bu eyaletlerden gelen servet sayesinde devlet hazinesine muntazam bir gelir sağlamıştı. Asur Devleti’ni saat gibi işleyen bir bürokrasi sistemiyle idare etmişti. II. Asur-Nasir-Pal, yeni bir idare merkezi olarak, **Kalah** (Nimrut) şehrini kurdurmuş ve bu şehri kısa zamanda mabetler ve saraylarla donatmıştı.⁷⁶ O, ölünceye kadar, hemen her sene ordusunun başında sefere çıkmıştır. Asur ordusuna, Asur tarihinin eski ve şerefli geçmişini hatırlatarak onlara bir Asurluluk gururu aşılamaaya muvaffak olmuştur. Bu itibarladır ki, Asur-Nasir-Pal’dan itibaren Asur Devletine **“milli bir devlet”** etiketi yapıştırabiliriz. Zira bir taraftan eyaletlerdeki yabancı unsurlar Asurlulaştırılmaya çalışılırken, diğer taraftan da **“her şeyin Asur ordusu için olduğu”** yeni bir düzen kurulmuştur. Tarihte hiçbir kral onun kadar kan dökmemiştir. İdaresi boyunca binlerce insanı çoluk çocuklarıyla birlikte bir yerden öbürüne sürgün etmiş, yüzlerce şehir, kasaba ve köyü yakmış ve binlerce insanın kanını dökmüştür. Bir tek cümle ile ifade etmek gerekirse, II. Asur-Nasir-Pal dünya tarihinin tanındığı en zalim krallardan biridir.

II. Asur-Nasir-Pal’a oğlu **III. Salmanassar** halef olmuştur.

III. SALMANASSAR (MÖ. 859-824)

Babasının yerine tahta geçen **III. Salmanassar**, Yeni Asur Devleti’nin kan ve ateş üzerine kurulmuş olan dış

⁷⁶ K. Köroğlu, a.g.e., s. 156

politikasını uygulamak için gösterdiği enerji ve zulümde, babasından hiç de geri kalmamıştır. III. Salmanassar zamanında Asur Devleti'nin siyasi hudutları doğuda Mannalar ülkesinden (Kuzey İran) batıda Tabal memleketine (Kayseri), kuzeyde Aras nehrinden güneyde Basra Körfezi'ne ve Filistin'e kadar gelişmiş, büyümüştü.

III. Salmanassar devrinin siyasi olaylarını kronolojik sırayla takip etmemiz mümkündür. Zira kendisinden kalan pek çok vesika ve arkeolojik malzeme vardır.⁷⁷

III Salmanassar'ın annallerinden öğrenildiğine göre, kral, idaresinin ilk yılında (MÖ. 859) kuzeydeki Urartu kralı **Arame**'ye karşı bir sefer yapmış⁷⁸ ve kendi ifadesine göre Nairi memleketinin denizine (Van Gölü) kadar gittikten sonra dönüşte Fırat ve Balık nehirleri arasında yerleşmiş bulunan Arami asıllı Bit-Adini kabilesine hücum etmişti.⁷⁹ Fakat Asur kralının batıya döndüğü haberini alan Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki şehir devletlerinden **Sam'al**, **Gurgum** (Maraş), **Hattena** (Hatay) ve **Que** şehir devletleri, Asur tehlikesine karşı **Bit-Adini** kabilesinin başkanı **Akhuni**'nin liderliğinde bir koalisyon kurmuşlardı. Salmanassar, **Kumukh**'tan (Gaziantep ve civarı) **Orontos** (Asi) nehrine kadar uzanan bölgede yukarıda sözünü ettiğimiz şehir devletleri koalisyonuna karşı iki savaş vermiş ve her ikisinde de muzaffer olmuştu. Bununla beraber öyle anlaşılıyor ki, karşı tarafın mukavameti de küçümsenecek nitelikte değildi.

⁷⁷ III. Salmanassar'a ait bütün vesikalar, Ernest Michel tarafından "*Die Welt des Orients*" Dergisi'nin 1947-1959 yılları arasındaki sayılarında yeniden tetkik ve tercüme edilmiştir. Bundan başka Tevrat da bu devrin olaylarını, tek taraflı bir görüşle nakletmektedir. (Bkz: Tevrat, II. Krallar, 17)

⁷⁸ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, New York 1968, vol. I, paragraf 594 vd.; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 200.

⁷⁹ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 250.

Çünkü Bit-Adini kabilesinin idare merkezi **Til-Barsip** (Tel ahmar) şehri, Asur ordularının muhasarasına bir yıl dayanabilmişti. Nihayet şehir açlıktan teslim olduğu zaman, **Akhuni** de dağlara kaçmıştı. Fakat Akhuni, ailesiyle birlikte yakalanarak Asur'a götürülmüş ve orada Tanrı Asur'a kurban edilmişti. Salmanassar, stratejik bakımdan çok önemli bir mevkide yer alan Til Barsip şehrini yıktırmamış, fakat bu şehre kendi adını (Kar Salmanu Aşarat=Salmanassar'ın Kalesi) vermişti.⁸⁰ Bu kenti askeri bir üs haline getiren Asur kralı, düşman ittifakında yer alan şehirleri cezalandırmayı da ihmal etmemişti.

III Salmanassar, annallerinde müttefik şehirlerin ve onları idare eden kralların isimlerini tek tek saymaktadır. Bu kralların isimlerinden hangi şehirlerin Hititli hangi şehirlerin Arami olduğunu anlamak mümkündür. III. Salmanassar, MÖ. 854 senesinde **Kaşiari** dağlık bölgesine bir cezalandırma seferi düzenlemişti. Ertesi yıl tekrar Fırat'ı geçerek Hititler'in **Pitru** dedikleri şehirden⁸¹ ve Malatya Krallığı da dâhil olmak üzere bütün tâbi şehirlerden vergi toplamıştı. Daha sonra Halep kentini de vergiye bağlayan III. Salmanassar, **Hamat** şehri civarında yeni bir koalisyona karşılaştı. Koalisyonun başkanı **Damascus** (Şam) kralı **Hadadezer** idi. Hamat kralı **İrhulini** ile İsrail kralı **Akhab** da müttefikler arasında idiler.⁸² İki tarafın orduları Şam'ın kuzeyindeki **Qarqar** mevkiinde karşılaştılar. **Qarqar savaşı** diye bilinen bu büyük muharebede iki taraf da büyük kayıplar verdiler. Annallerinden öğrenildiği kadarıyla, Salmanassar bu savaşta o kadar çok düşman öldürmüştü ki,

⁸⁰ E. Michel, *Die Welt des Orients I*, 1947, s. 62, no22; K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 160; Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 281.

⁸¹ Pitru şehri, Kuzey Suriye'de Süleymaniye dağı eteklerindedir.

⁸² Ş. Günaltay, *a.g.e.*, s. 147.

Orontos (Asi) nehrini düşman cesetlerinden yapılmış bir köprü üzerinden geçmişti.⁸³ III Salmanassar, Qarqar savaşını, kendi ağzından şöyle nakletmektedir: **“Daima önümde yürüyen Tanrı Nergal’in⁸⁴ ordularıyla onlara galebe çaldım. 14 bin kişiyi öldürdüm. Üzerlerine Adad⁸⁵ gibi tufanlar yağdırdım. Cesetlerini parçalattım. Ovayı kan rengine boyadım.”**

Fakat bütün bu tüyler ürpertici mezalime rağmen, MÖ. 848-845 yılları arasında Suriye şehirleri yine birleşerek 120 bin kişilik bir ordu kurdular.⁸⁶ Ancak bu savaşlar hakkında tek kaynağımız Asur kralının anneleri olduğu için, doğal olarak Asur kralı yine galip gelmişti. Ancak bu devirde bir Arami merkezi olduğunu bildiğimiz **Damascus** (Şam) ve **Samariye** saraylarında entrikalar çevrildiği de bir gerçektir.⁸⁷ Bu sırada Samariye’de İsrail tahtına **Yehu** geçmişti. III. Salmanassar, MÖ. 841-840 senesinde Yahudi kralı **Hazael**’e karşı da savaşmıştır. Kendisi, annelerinde bu savaş: **“İdaremin 18. yılında 16. kez Fırat’ı geçtim. Hazael ordularının çokluğuna güveniyordu. Lübnanların karşısında yükselen Samir (Samariye) kalesinde ona karşı bir muharebe verdim ve onu mağlup ettim. 6 bin askerini esir aldım, 1121 harp arabası ile 470 atını ganimet olarak aldım. Karargâhını yağmaladım. O, canını kurtarmak için kaçtı. Onu takip ettim ve Damascus’ta yakaladım. Meyve ve sebze bahçelerini harap ettim. Sonra Havran dağlarına kadar yürüdüm. Onun bütün şehirlerini tahrib ettim, yaktım, yıktım. Bu şehirlerden ganimetler topladım. Sonra**

⁸³ E. Meyer, *Geschichte des Altertums* II/2, s. 408.

⁸⁴ Nergal: Harp ve Cehennem Tanrısı.

⁸⁵ Adad: Fırtına Tanrısı.

⁸⁶ Ş. Günaltay, *a.g.e.*, s. 148.

⁸⁷ *A.g.e.*, s. 148.

Balira dağında kendimin bir tasvirini yaptırdım” diye anlatmaktadır. Fakat bütün bu öğünmelere rağmen, **Hazael**’i hâlâ ayakta görüyoruz. Nitekim MÖ. 838’de 21. defa Fırat’ı geçen **Salmanassar**, yine ona karşı savaşmak zorunda kalmıştı. Bu seferden sonra sahil şeridindeki **Sidon, Tyr** (Sur) ve **Gubla** (Ebla) şehirleri kendiliklerinden teslim olmuşlardı.⁸⁸ Böylece III. Salmanassar zamanında Doğu Akdeniz sahillerinde Asur nüfuzu iyice perçinlenmişti. Fakat **Fenike** ve **Filistin** şehirlerinin haraç vermeleri geçici olmuştur. Bunun sebebi, bu sırada siyasi birliğini tamamlayan ve gittikçe güçlenen Urartu Devleti’nin Asur’un Suriye seferlerinden faydalanarak güneye doğru sarmaya teşebbüs etmesidir.⁸⁹ Böylece Salmanassar, biri güneyde diğeri de kuzeyde olmak üzere iki cephede savaşmaya mecbur kalmıştır. Nitekim MÖ. 837-832 yılları arasında Asur kralını Anadolu’da **Tabal, Que** ve **Hilakku** memleketleriyle ve **Urartu** kralıyla savaşırken görüyoruz. Öyle anlaşıyor ki, Urartu kralları, Salmanassar’ın Filistin’de İsrail ve Yahudi (Yuda) devletleriyle ve Damascus krallarıyla uğraşmasından yararlanmak istemişlerdi. Bu yüzden Salmanassar, 27. idare senesinde tekrardan Urartu’ya sefer etmek zorunda kalmıştı. Bu seferden bahseden vesikada Urartu kralının adı **Sarduri** olarak geçmektedir. Vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla Urartu Devleti yalnız vergi vermeyi reddetmekle kalmıyor, Kuzey Suriye ve Anadolu’da Asur’un teb’ası olan şehir beylerini de isyana teşvik ediyordu.⁹⁰ Başta **Tabal** olmak üzere **Milid** ve **Que** memleketlerinde isyanlar çıkmıştı. Asiler Sam’al kralı **Khayani**’ye isyana katılması için baskı yapıyorlardı. Khayani’nin oğlu **Kilamuwa**’nın Sam’al

⁸⁸ A.g.e., s. 150.

⁸⁹ A. Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK Yayını, Ankara 1984, s. 28.

⁹⁰ E. Merniş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 202.

kazılarında bulunan Aramca kitabesinde: “**Danunalar kralı kuvvetçe benden üstündü. Fakat ben, Sam'al kralı Kilamuwa, ona karşı Asur kralına dayandım**” demektedir.⁹¹ Böylece Sam'al Krallığı'nın Asur'un sadık bir vasali olduğunu öğreniyoruz. **Hattena** (Hatay) şehrinde de Hitit kral soyundan bir prensin bulunduğunu **Lubarna** isminden tahmin etmekteyiz. Lubarna zamanında Hattena şehrinde bir isyan çıkmış ve asiler, kralları Lubarna'yı öldürmüşlerdi.⁹² Bunun üzerine isyanın elebaşısı **Şurri**, Asurlu bir komutan tarafından bertaraf edilmiş ve şehrin başına Asur taraftarı olan Sami asıllı **Şaşi** getirilmişti.⁹³

III. Salmanassar'ın annallerinde ilk defa olarak **Madailer** (Medler) ve **Parsualılar** (Persler)'dan da söz edilmektedir.⁹⁴ Bu kavimlerin gelecekte, yani MÖ. 7. ve 6. yüzyıllarda Asur Devleti'nin amansız düşmanları olacaklarını ve nihayet Asur Devletini yıkacaklarını göreceğiz. III. Salmanassar, annallerinde, Güney Mezopotamya'da yerleşmiş olan çeşitli Arami kabileleriyle de çarpıştığını anlatmaktadır.

III. Salmanassar zamanında Babil'in durumuna gelince; bu sırada Babil kralı olan **Marduk-zakir-şumi** tam bir Asur vasali olmuştu. Çünkü kendisine karşı kardeşi baş kaldırdığı zaman, III. Salmanassar meşru kralın tarafını tutmuş, onu korumuştur.⁹⁵ Bütün bunlar bize gösteriyor ki, Asur Devleti MÖ. 9. asrın ilk yarısında III. Salmanassar'la birlikte tekrardan yükselmeye ve yayılmaya başlamıştı. Bunu biz yalnız onun bıraktığı yazılı ve arkeolojik vesikalardan değil, fakat 1878 yılında Ninive'nin

⁹¹ F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 251.

⁹² E. Memiş, *a.g.e.*, s. 186.

⁹³ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 251.

⁹⁴ Robert Rollinger, “Med Krallığı: Hayalet İmparatorluk”, *Arkeo Atlas Dergisi*, Sayı 6, 2007, s. 12; K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 162.

⁹⁵ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 116-117.

güneydoğusunda o zamanlar **İmgur-Enlil** denilen bugünkü **Balawat** harabe tepesinde bulunan bronz kaplar üzerindeki ordu hayatını tasvir eden kabartmalardan da öğrenmekteyiz. Bu kabartmalarda mağlup ülkelerden Asur'a taşınan servet ve zenginlik görüldüğü gibi, Asur ordusunun ne kadar mükemmel bir şekilde teçhiz edildiği de müşahade edilir.⁹⁶ İşte bu kuvvet sayesinde ki, Asur Devleti, Salmanassar zamanında güneydeki **Marratu** (Acı Su) denilen Basra Körfezi'nden batıda **Amurru Denizi**'ne (Amik Gölü) ve Akdeniz'e kadar hâkim olmuştu. Fakat bütün bu refaha ve kazanılan zaferlere rağmen, Salmanassar'ın idaresinin sonlarına doğru Ninive'de bizzat kendi oğlunun önyak olduğu bir isyan çıkmıştı.⁹⁷ Bu haber sür'atle dört bir yana yayılmış ve bütün tâbi memleketleri, bağımsızlıklarına kavuşacakları yolunda bir umut havası kaplamıştı. Fakat Salmanassar, son 3 yılında "ihtiyar bir arslan" gibi savaşarak eski otoritesini yeniden kurmayı başarmıştı. Ne var ki bu darbe, onu manen yıkmıştı. Asur kralı çok geçmeden, MÖ. 824 senesinde kahrından ölmüştü. Kralın ölümünden sonra oğulları arasında çıkan taht kavgası tam 3 yıl sürmüş ve neticede oğullarından **V. Şamşi-Adad** (MÖ. 824-810) tahta çıkmayı başarmıştı.⁹⁸

V. ŞAMŞİ-ADAD (MÖ. 824-810)

Babil kronikleri, V. Şamşi-Adad'ın zamanına **"Memlekette kral olmayan seneler"** ismini verirler. Örneğin bir vesikada: **"Kralsız zamanın 4. senesi"** diye tarih

⁹⁶ Joan Oates, *Babil*. Çeviren: Fatma Çizmeli, Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara 2004, s. 117.

⁹⁷ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 117; K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 162, Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 283.

⁹⁸ K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 163; Joan Oates, *a.g.e.*, s. 117; Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 283.

düşülmüştür. Doğrusunu söylemek gerekirse, V. Şamşı-Adad'ın icraatları hakkında da yeterince bilgimiz yoktur. Adı geçen kral, idaresinin 14. yılında ölünce, Asur tahtı henüz küçük bir çocuk olan oğlu **III. Adad-Nirari**'ye (MÖ. 810-782) kaldı. Asur şehri kazılarında III. Adad-Nirari'nin bir heykeli bulunmuştur. III. Adad-Nirari, memleketi idare edebilecek yaşta olmadığı için kendisine meşhur **Samuramat** (Semiramis)⁹⁹ naiblik etmiştir. Bu kraliçe ancak 5 yıl kadar devleti idare ettiği halde, zamanında şöhreti dört bir yana yayılmıştır. Gerçekten, eski adı Tuşpa olan bugünkü Van şehrine o zamanlar getirilmiş içme suyunun bugünkü adı olan **"Samuraltı Suyu"** ya da **"Şamran Suyu"** isminin içinde bu kraliçenin adı saklıdır. **Herodotos**, bu kraliçeden **Semiramis** olarak bahseder.¹⁰⁰ Ne var ki, Herodotos ona **"Babil Kraliçesi"** der. Adı geçen tarihçi, belki de Babil kökenli bir prenses olduğu için ona **"Babil Kraliçesi"** demişti. Kraliçe Semiramis, oğlu III. Adad-Nirari devleti idare edebilecek yaşa geldiği zaman, yönetimi ona devretmişti.

III. ADAD-NİRARİ (MÖ. 810-782)

Korsab Kral Listesi bu krala toplam 28 yıllık iktidar süresi tanır. Bu sürenin ilk beş yılında devleti, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, III. Adad-Nirari'nin annesi Kraliçe **Semiramis** idare etmiştir.¹⁰¹ Semiramis zamanında Asur devleti **Medler** ve **Mannalar** üzerine seferler düzenlemiş ve nihayet **Guzana** (Tel Halaf), bir Asur eyaleti haline getirilmiştir. Fakat buna rağmen, Asur Devleti'ni bir kadının idare etmekte olduğu haberi dört yana yayılınca, vasal şehirler bunu fırsat bilerek vergilerini

⁹⁹ Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 284.

¹⁰⁰ Herodotos, I. Kitap/184.

¹⁰¹ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 251.

göndermemeye başlamışlardı. Fakat genç kral **III. Adad-Nirari**, dedesi **III. Salmanassar** karakterinde idi. Annesinden iktidarı devralır almaz hemen seferlere başlamıştır.¹⁰² Gerçekten, o da dedesi gibi bütün hayatı boyunca bir huduttan ötekine koşmuş ve hepsinde başarılı olmuştur.

IV. SALMANASSAR (MÖ. 782-772) VE III. AŞŞURDAN (MÖ. 772-754) ZAMANLARI

III. Adad-Nirari'nin oğlu ve halefi **IV. Salmanassar** zamanında artık yalnız Asur'un doğusundaki ve kuzeyindeki düşmanlar söz konusu idi. Öyle ki, IV. Salmanassar Urartular'a karşı 6 defa sefer ettiği halde, Urartu Devleti'nin kuvvetlenmesine engel olamamıştı.¹⁰³ Asur kralının kuzeyde seferde olmasından yararlanan Damascus Krallığı ile Kuzey Suriye'deki diğer vasal şehir devletleri ayaklanmakta gecikmediler.¹⁰⁴ Bu kralın kısa idaresinden sonra yerine oğlu **III. Aşşurdan** (MÖ. 772-754) geçtiği zaman, Doğuda Med kabileleri bir devlet haline gelmişlerdi ve onlar artık Asur için ciddi bir tehlike teşkil ediyorlardı. Öyle ki Asur kralı, MÖ. 755 yılına kadar Asur ülkesi hudutlarının dışına çıkamamıştı. Hâlbuki vasal devletlerden hiçbirisi vergisini göndermiyordu. Öyle anlaşıyor ki, **IV. Salmanassar** ve **III. Aşşurdan** zamanlarında Asur Devleti, içerdeki meselelerle uğraşmaktan, dışarıdaki Asur prestijini temin için sefer yapma fırsatını bulamamıştı. Aslına bakılacak olursa, MÖ. 8. yüzyılın ilk yarısında iyice kuvvetlenen Urartu Devleti, Anadolu'daki ve

¹⁰² Asur kralı III. Adad-Nirari, Medlere karşı toplam 8 askeri sefer düzenlemiştir. Bu konuda bkz: Robert Rollinger, *a.g.m.*, s. 13.

¹⁰³ IV. Salmanassar'ın Asur tahtında oturduğu dönemde Urartu Krallığı'nın başında I. Arğişti (MÖ. 790-765) vardır. Bu kral zamanında Urartu Devleti'nin gücü bir hayli artmıştır. Bu hususta bkz: E. Memiş, *a.g.e.*, s. 203 vd.

¹⁰⁴ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 252.

Suriye-Filistin'deki küçük şehirlerin de desteğini alarak Asur'u köşeye sıkıştırmış ve Asur aleyhine sınırlarını hayli genişletmişti.¹⁰⁵ Urartu'nun gücüne güvenen Asur'a tâbi vasal devletler de bunu fırsat bilerek Asur kralını hiçe saymaya başlamışlar ve vergilerini ödemez olmuşlardı.¹⁰⁶ Asur'un bu geçici durgunluğu, **III. Tiglat-Pileser**'in iktidarı ele geçirmesine kadar devam edecektir.

III. TİGLAT-PİLESER (MÖ. 745-727)

Yakın zamanlara kadar **III. Tiglat-Pileser**'in Asur kral soyundan olmadığı, yani bir gasıp olduğu zannediliyordu. Bunun nedeni, III. Tiglat-Pileser'e ait vesikaların hiçbirisinde babası **V. Asur-Nirari**'nin (MÖ. 754-745) adının geçmemesi idi. Fakat Korsabad Kral Listesi keşfedildikten sonra bu kanaatin yanlış olduğu anlaşıldı.

III. Tiglat-Pileser'in tahta çıktığı MÖ. 745 yılında Asur Devleti ekonomik anlamda büyük güçlükler içerisinde bulunuyordu. Öldüğü zaman ise Asur Devleti o zamanki dünyanın en kudretli devleti haline gelmişti. Bu muazzam değişimde onun yalnız askeri sahada değil, memleket ekonomisinde de birtakım yeni önlemler almasının etkisi vardır.¹⁰⁷ Örneğin idari alanda yeni birtakım teşkilâtlar kurmuş, muntazam bir posta teşkilâtı oluşturarak eyaletlerden akan vergilerin doğrudan doğruya devlet hazinesine girmesini sağlamıştır. Bugünkü tarihçiler onun zamanını **“Asur Devletinin Altın Çağı”** olarak nitelendirirler. Asur tarihinde **“Sargonitler Devri”** veya **“Asur İmparatorluk Devri”**

¹⁰⁵ K. Köroğlu, *a.g.e.*, s. 164

¹⁰⁶ Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 287.

¹⁰⁷ *A.g.e.*, s. 287.

denilen ve yaklaşık yüzyıl süren devir, III. Tiglat-Pileser'in attığı sağlam temeller üzerine kurulmuştur.¹⁰⁸

III. Tiglat-Pileser'in icraatını kendi annallerinden rahatlıkla takip edebiliriz. Buna göre, adı geçen Asur kralı, ilk yıllarında evvela **Sam'al** (Zincirli) meselesi ile uğraşmak zorunda kalmıştı. Zira Asur'un en sadık vasalı olan Sam'al kralı **Barsur**, Asur kralına karşı oluşturulan şehir devletleri koalisyonuna girmeyi reddettiği için milliyetçiler tarafından öldürülmüş ve isyanın elebaşısı, onun yerine Sam'al tahtına oturmuştu. İşte bu yüzdendir ki, III. Tiglat-Pileser önce Sam'al üzerine yürümüş, tahtı ele geçiren bu gasıbı bertaraf etmiş ve tahta Barsur'un hakiki varisi **Pana-Muwa**'yı oturtmuştu¹⁰⁹. Pana-Muwa, Asur kralının bu iyiliğini hiçbir zaman unutmamış ve Damascus (Şam) seferinde öldüğü zaman mezar taşına: **"Kralın kardeşleri ağladı, efendisi Asur kralının bütün ordusu da onun için ağlayacak"** diye yazılmıştı.¹¹⁰ Bu ifadeler, Pana-Muwa'nın ömrü boyunca Asur kralına hep sadık kaldığını ve hiçbir zaman ihanet etmediğini göstermektedir.

III. Tiglat-Pileser, idaresinin 3. yılında (MÖ. 743) Urartular'a karşı harekete geçmişti. Ne var ki, Urartu kralı bu defa yalnız değildi. III. Tiglat-Pileser, annallerinde Urartu kralı ile koalisyon kuranların isimlerini de vermektedir. Buna göre **Gurgum** (Maraş) kralı **Tarhulara**, **Kumukh** (Gaziantep ve civarı) kralı **Kuştaspi**'nin de iştirak ettiği bir koalisyon vardı.¹¹¹ İşte burada, III. Tiglat-Pileser'in yüksek komutanlık vasfına sahip olduğunu görüyoruz. Bu küçük kralların arkalarını dayadıkları asıl gücün başını ezmek gerektiğine inanarak

¹⁰⁸ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 252.

¹⁰⁹ *A.g.e.*, s. 253.

¹¹⁰ A. Dupont-Sommer, *Les Arameans*, Paris 1949, s. 66; F. Kinal, *a.g.e.*, s. 253.

¹¹¹ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 253; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 204, n. 108.

doğruca Urartular üzerine yürümüş ve onları firara mecbur etmişti. Sonra da arkalarını bırakmayarak Urartular'ın idare merkezi **Tuşpa'ya** (Van) kadar düşmanı takip etmişti.¹¹² Daha sonra **Arpat** kralı **Mati-El** üzerine yürüyen III. Tiglat-Pileser, Arpat şehrini kuşatmış ve MÖ. 740 yılında bu şehri teslim almıştı. Adet olduğu üzere şehir evvela yağma edilmiş, sonra da yakılıp yıkılmıştı. Şehrin ahalisi de sürgüne gönderilerek, yerlerine Asurlular yerleştirilmiş ve Arpat şehri Asur'a bağlı bir eyalet haline getirilmişti.

Arpat Krallığı'nın uğradığı bu felâket üzerine **Gurgum, Kumukh ve Karkamış** krallarından başka, Adana'daki **Que**, Suriye'deki **Damascus** ve **Fenike** sahillerindeki **Tyr** (Sur) şehirleri de heyetler göndererek, Arpat'ta bulunan Büyük Asur Kralı'na itaatlerini arz etmişlerdi.¹¹³ Dikkat edecek olursak, bu şehir devletleri arasında **Hattena** (Hatay) yoktur. Bunun sebebi, Hattena'ya bu devirde Unki memleketi denilmesidir. III. Tiglat-Pileser, annallerinde: **“Unki'li turtanu (komutan) bana karşı yeminini unuttu. Onun kralı şehri Kinalia'yı zaptettim. Ahalisini, atlarını, katırlarını, koyunlarını ele geçirdim. Turtanu'nun sarayının ortasında tahtımı kurdum... talent altın, 300 talent gümüş, 100 talent bakır, keten kumaş ve her çeşit şifalı otları alıp getirdim. Kinalia şehrini yeniden imar ettim”** demektedir.

Öyle anlaşıyor ki, **III. Tiglat-Pileser**, Hatay'dan sonra güneye doğru yönelmiş olmalı idi. Zira MÖ. 734'de onu Filistin'de görüyoruz.¹¹⁴ Asur kralı, yolu üzerinde bulunan **Biblos, Sumul ve Arga** şehirlerini zaptederek **Gaza'ya** kadar

¹¹² A. H. Sayce-D. Litt, “The Kingdom of Van (Urartu)”, *CAH III, chp. VIII*, Cambridge 1970, s. 177; E. Memiş, *a.g.e.*, s. 205; A. Çilingiroğlu, *a.g.e.*, s. 22; F. Kinal, *a.g.e.*, s. 254.

¹¹³ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 253.

¹¹⁴ E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor?*, Bursa 2006, s. 92.

gelmiş ve burayı da yağmalamıştı. Tiglat-Pileser'in annallerinde anlatılan bu Filistin seferi hakkında Tevrat da bilgi verir. Tevrat'a göre **Damas** (Şam) kralı **Rezon**, İsrail kralı **Pekah** ile anlaşarak, Asur kralına karşı mukavemet etmeye karar vermişlerdi. Bu ittifaka Yuda kralı **Ahaz**'ı da almak istiyorlardı. Fakat Ahaz'ın bu teklifi reddetmesi üzerine, müttefikler Yuda Devleti'nin başkenti **Yerusalem** (Kudüs) üzerine bir ordu sevk etmişlerdi. Bunun üzerine Yuda kralı Ahaz, Asur kralına hediyelerle birlikte bir mektup göndererek: **"İsrail ve Arami krallarının elinden beni kurtar. Ben senin sadık teb'anım"** diye yardım dilemişti.¹¹⁵ Bunun üzerine Tiglat-Pileser evvela İsrail Krallığı'nın merkezi **Samariye** şehrini zapt ve tahrip etmiş, ahalisini de Asur'a sürgün etmişti. Sonra Damas'a geri dönmüş, vukubulan savaşta kral **Rezon** kaçmış, fakat sonra **"bir fare gibi şehrin kapılarına sığınmıştı"**. Asur kralı da onu kafesteki bir kuş gibi Damas'ta muhasara etmişti. Nihayet Damas kalesi de düşmüş, o zamanın en mamur şehirlerinden biri olan bu kent yağma ve tahrip edilmişti.¹¹⁶ Asur kralının eline büyük ganimetler geçmişti. Damas'a ait topraklar üzerinde de 4 büyük Asur eyaleti tesis edilmişti. III. Tiglat-Pileser'in annallerinde karşımıza ilk defa olarak bir Arap ismi çıkar.¹¹⁷ Gerçekten **Aribu** kralı **Şamşi** (Şems), Asur kralına hediye olarak develer göndermişti. O zamana kadar Asur ordularında deve kullanılmıyordu.

III. Tiglat-Pileser Arabistan seferinde iken Babil'de **Nabu-Nasır**'ın ölümü üzerine karışıklık çıkmış ve yerine oğlu **Nadin-**

¹¹⁵ Tevrat, II. Krallar, XVI, 7-9.

¹¹⁶ Marc Van De Mireoop, a.g.e., s. 289; Paul E. Dion, a.g.m., s. 1286; Ş. Günaltay, a.g.e., s. 155; F. Kinal, a.g.e., s. 254.

¹¹⁷ Frederick Mario Fales "Arameans and Chaldeans", *The Babylonian World. chp. XX*, 2007, s. 289; Jorge Silva Costillo, "Nomadism Through the Ages", *A Companion to the Ancient Near East*, Blackwell Publishing, USA 2005. s. 137.

Şum-ukin geçmişti. Bu devirde Babil'de cereyan eden olayları **“P” Kroniği**'nden öğreniyoruz. Bu vesikaya göre, III. Tiglat-Pileser'in Babil tahtına oturttuğu **Nadin-şum-ukin** ancak 1 ay 2 gün Babil tahtında oturabilmişti. Zira **Bit-Amuhani** isimli Arami kabilesinin şeyhi, meşru kralı tahttan atarak Babil tahtını ele geçirmişti. Arabistan seferinden dönen Tiglat-Pileser aldığı haberler üzerine işe bizzat müdahale etmek gereğini duymuş ve sür'atle Babil üzerine yürümüştü. Gerçekten, Tevrat'ta Asur kralının, **“Pul”** adını alarak kendisini Babil kralı ilân ettiği yazılıdır.¹¹⁸ III. Tiglat-Pileser, Asur krallığı göreviyle birlikte yaklaşık 7 yıl Babil krallığı görevini de üstlenmişti.

Bu sırada Deniz-eli bölgesinde **Bit-Dakuri** kabilesinin başkanı **Balasu** ve **Bit-Yakin** kabilesinin başkanı **Marduk-apal-idin** (Merodah-Baladan) da Asur kralına itaatlerini bildirmişlerdi. Bu olaydan 2 yıl sonra, MÖ. 727'de ölen III. Tiglat-Pileser, iktidarda kaldığı 18 yıl içinde Asur Devleti'ne imparatorluk olmak için gerekli bütün şartları hazırlamış ve halefine kuvvetli, sağlam bir devlet bırakmıştı. Bu kralın özellikle eski aristokrat ailelerin elinde bulunan büyük arazileri parçalayarak bir toprak reformu yapması, krallığın memleket dâhilindeki nüfuzunu kuvvetlendirmişti.

4-ASUR İMPARATORLUĞU (SARGONİTLER DEVRİ) MÖ. 722-612

II. SARGON (MÖ. 722-705)

III. Tiglat-Pileser ölünce yerine evvela büyük oğlu **V. Salmanassar** (MÖ. 727-722) geçmişti. **“P” Kroniği**'nde onun ancak 5 sene iktidarda kaldığı söylendiğine ve ölümünden de

¹¹⁸ Tevrat, II. Krallar, XV, 19.

bahsedilmediğine göre, Tiglat-Pileser'in küçük oğlu **II. Sargon**'un bir taht gasıbı olması muhtemeldir. Zira bu kral da, babası III. Tiglat-Pileser gibi, hiçbir vesikasında babasının adını zikretmemiştir. Nihayet **Unger** isimli Alman bilim adamının İstanbul Eski Şark Müzesi kolleksiyonları arasında çini bir plâka üzerinde: **“Asur kralı Tiglat-Pileser'in oğlu, Büyük Kral, Asur kralı Sargon'un sarayı”** ibaresini bulması ile Asur tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biri olan II. Sargon'un, Asur tahtının meşru varisi olduğu anlaşılmıştır.

Gerçekten **II. Sargon**, yalnız Asur tarihinin değil, dünya tarihinin yetiştirdiği ender simalardan biridir. Onun kurmuş olduğu Asur İmparatorluğu, altın çağını yaşarken, beklenmedik şekilde çöküvermiştir. Bunun nedenleri üzerinde ileride duracağız. II. Sargon zamanına ait elimizde epeyce vesika vardır. Bu vesikalar sayesinde II. Sargon zamanının bütün olaylarını takip edebilme imkânına sahibiz.

MÖ. 722'de iktidara geldiği zaman, Asur'daki taht değişikliğini haber alan hemen bütün tâbi devletler isyan etmişlerdi.¹¹⁹ II. Sargon, askeri seferlerine idaresinin 2. senesinde başlamış (MÖ. 720) ve ölümüne kadar (MÖ. 705), hemen her sene sefere çıkmıştır. MÖ. 720 yılında onu evvela Filistin yolunda görüyoruz. Bu bize gösteriyor ki, Mısır'ın fethi için Filistin yolunun emniyet altında bulunması gerekiyordu ve II Sargon, henüz iktidarının başlarında iken bu gerçeği görmüştü. Sargon'un Samariye şehrini yeniden zaptetmesi hadisesi ise, sarayının duvarlarına bütün ayrıntılarıyla yazdırılmıştır. Bu yazılardan anlaşıldığına göre Sargon, Samariye kentini zapt ve yağma ettikten sonra bütün ahalisini köle olarak Asur'a

¹¹⁹ F. Kinal, a.g.e., s. 254.

götürmüş ve Samariye kentine Asurluları yerleştirerek, askeri bir üs haline getirmişti.¹²⁰

İsrail meselesini böylece halleden Sargon, 2. idare yılının sonlarına doğru Babilonya'ya sefer etmeye mecbur olmuştu. Zira “P” Kroniği'ne göre, Bit-Yakin Arami kabilesinin reisi **Merodah-Baladan**, aynı sene içinde Babil'i zaptederek kendisini Babil kralı ilân etmişti.¹²¹ Merodah-Baladan yalnız Babil'i almakla kalmamış, Basra Körfezi ticaretinde hala faal bir merkez olan Uruk'u da zaptetmişti. Bunun üzerine, Babilli aristokratlar Asur kralı Sargon'a müracaat ederek kendilerini bu yabani bedeviden kurtarmasını istemişlerdi. Merodah-Baladan ise Elam kralına güveniyordu.¹²² Babil'in “P” Kroniği'ne göre, **Der** şehri civarında vukubulan savaşta Elam kralı **Ummanigaş**, II. Sargon'u mağlup etmişti. Ne var ki, Sargon'un annalleri, Asur kralının **Hummanigaş**'ı yendiğini bildirmektedir. Bu **Hummanigaş**, elbetteki “P” Kroniği'nde adı geçen Ummanigaş olmalıdır (Yani, **Ummanigaş=Hummanigaş**). Asur vesikalarının bizzat krallar tarafından kâtiplere dikte ettirilmiş tek taraflı vesikalar olduğu göz önünde bulundurulacak olursa, Asur krallarının mağlubiyetlerini hiçbir zaman itiraf etmedikleri bilinir. Bu durum dikkate alındığında, biz daha çok “P” Kroniği'nin verdiği bilgiye, yani **“Sargon'un yenilmiş olduğu”** fikrine inanıyoruz. Çünkü Elam kralı, Merodah-Baladan'ın ordularına yardım etmişti. Asur ordularının “yenilmezlik vasfı” böylece sona ermiş oluyordu. Nitekim Sargon, bu mağlubiyetin acısını 10 sene sonra almış, **Merodah-Baladan**'ı mağlup ederek Basra Körfezi'ne kadar bütün Güney Mezopotamya topraklarını

¹²⁰ Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 290.

¹²¹ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 255.

¹²² Joan Oates, *a.g.e.*, s. 122'de “Merodah Baladan'ın Elam kralının desteğini sağlamak için epeyce harcama yaptığı” ifade edilir.

yeniden fethetmişti.¹²³ Merodah-Baladan da efendisi Elam kralına sığınmıştı.

İKİNCİ QARQAR SAVAŞI:

İsrail Devleti'nin uğradığı felâket Mısır'ı da endişeye düşürmüştü. Bu sırada Mısır'da XXIV. Sülale firavunlarından **Buharis** hüküm sürüyordu.¹²⁴ Bu firavun, generallerinden Sibe'yi muhtelif Asur şehirlerinde isyan çıkarmak göreviyle Filistin ve Suriye'ye göndermişti. Nitekim az sonra Filistin'de **Gaza**, Suriye'de de **Damascus** ve **Hamat** şehirleri ayaklandılar. Hamat kralı **Yaubidi**'nin başkanlığında kurulan koalisyona **Sumur** (Gubla=Cebel) şehri bile katılmıştı. Sargon, tıpkı dedesi **III. Salmanassar** gibi Orontos (Asi) nehri üzerindeki **Qarqar** mevkiinde müttefik kuvvetleri büyük bir yenilgiye uğratmıştı (MÖ. 720).¹²⁵ Koalisyonun esir düşen başkanı Hamat kralı **Yaubidi**, o zamanın idam cezası gereğince çarpmıha gerilmiş ve Hamat'a Asurlu bir askeri vali tayin edilmişti.¹²⁶ Bu durum karşısında firavunun komutanı **Sibe**, ordusuyla Gaza'ya doğru geri çekilmiş ve burada mukavemete karar vermişti. Fakat Asur orduları **Rafini** şehri civarında vukubulan savaşta firavunun ordularını da hezimeye uğratmıştı. Şehir halkı sürgüne gönderilmiş, General Sibe de Mısır'a kaçmıştı. Bunun üzerine firavun **Buharis**, Sargon'a zengin hediyelerle birlikte bir elçilik heyeti göndermiş ve aman dilemişti.¹²⁷ İşte burada Sargon'un ne kadar dirayetli bir asker olduğunu görüyoruz. Çünkü Sargon, ordusunu, kaçmakta olan

¹²³ A.g.e., s. 122.

¹²⁴ E. Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2012, s. 85.

¹²⁵ K. Köroğlu, a.g.e., s. 171.

¹²⁶ Ş. Günaltay, a.g.e., s. 156.

¹²⁷ K. Köroğlu, a.g.e., s. 172.

Mısır ordusunu takibe göndermemiştir. Zira Asur ordusu Sina Çölünü geçmek için hazırlıklı değildi. Eğer Sargon hislerine kapılarak Mısır ordusunu takibe kalkışsaydı, Mısırlıların kurduğu pusuya düşecekti. Çünkü Mısırlılar çölde savaşılmaya alışkındılar. O halde Sargon, nerede durması gerektiğini bilen nadir kumandanlardan biriydi.

II. SARGON'UN ANADOLU SEFERİ

Bundan sonra Sargon'u MÖ. 719 yılında Urartu memleketinde görüyoruz. Bu sırada Urartu Devleti'nin başında bulunan **Rusa**, Sargon'un Filistin'de meşgul olmasından yararlanarak Malatya'ya kadar ilerlemiş, Güneydoğu Anadolu'daki Asur teb'ası olan Geç Hitit şehirleri ile Arami şehir devletlerini isyana teşvik etmişti. Urartu kralı bu şehirlere haber göndererek kendisine güvenmelerini, onlara yardım edeceğini söylemişti. Kumukh kralı **Gunzianu**, Urartu kralına güvenerek ödemesi gereken vergiyi Asur'a göndermemiştir. Sargon, asilerin güvendikleri bu dalı kesmek için doğrudan Urartu üzerine yürümüştü. Fakat Rusa, Urartu krallarının geleneksel taktiklerini uygulayarak memleketinin uzak ve dağlık bölgelerine çekilmişti. Bu durum karşısında Sargon, sadece yolu üzerinde bulunan Urartu şehirlerini yağmalamış, dönüşte de **Kumukh** kralını cezalandırmak amacıyla batıya dönmüştü. Kumukh'u yeniden zaptettikten sonra, onun topraklarını kendisine sadık kalan Malatya kralı **Tarhunazi**'ye vermişti. Daha sonra Sargon Anadolu içlerine doğru seferine devam ederek **Muşki** kralıyla ittifak eden **Tabal** memleketi şehirlerinden **Şinakku** kralı **Kiakki**'yi de cezalandırmıştı. Tabal'dan dönüşte güneye inerek aynı ittifaka girmiş olan

Karkamış kralı **Pisiriş**'i esir etmiş ve zincire vurarak Asur'a göndermişti.¹²⁸

MÖ. 716 yılında Sargon'u tekrar Urartu dağlarında savaşırken görüyoruz. Ama bu defa, dağlara kaçsa bile Urartu kralı Rusa'yı takip etmeye kararlı idi. Böylece Sargon, Van Gölü ile Ararat dağları ötesinde yaşayan barbar Mannalar'ın memleketine kadar girmeye mecbur kalmıştı. Ne var ki, yine bir sonuç alamamıştı. İşte bunun üzerinedir ki, Asur edebiyat tarihinde “**SARGON'UN 8. SEFERİ**” diye ünlenen¹²⁹ MÖ. 714 tarihli büyük seferini yapmaya karar vermişti. Asur kralı bu seferinde tahminen bugünkü Cudi dağı¹³⁰ eteklerinde kurulmuş olan Urartular'ın dini merkezi **Musasir** şehrini zapt ve yağma etmişti. Sargon, bu seferden elde ettiği ganimetin dökümünü bütün ayrıntılarıyla tabletlere kaydettirmişti. Bu yüzden, Sargon'un ele geçirdiği ganimetin maddi değerini tam olarak biliyoruz. Nitekim Asurlu kâtipler de bu seferi en güzel ifadelerle tasvir etmişlerdi.¹³¹ Kısacası, Sargon'un MÖ. 714'de Musasir'in zaptını anlatan metinleri, İmparatorluk devri edebiyatının şaheserleri arasında sayılır.¹³²

¹²⁸ F. Kinal, *a.g.e.*, s. 255.

¹²⁹ Sargon'un 8. Seferi hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz: A. Çilingiroğlu, “Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler”, *Anadolu Araştırmaları*, IV-V, 1976-1977, İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1977, s. 235-251; E. M. Wright, “The Eight Campaign of Sargon II of Assyria”, *JNES* II, 1943, s. 173-186.

¹³⁰ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Sümerologlarından Prof. Dr. Salih ÇEÇEN, Cudi Dağı ile MÖ. 3. Binyıl kavimlerinden olup, Akkad İmparatorluğu'nu ortadan kaldıran Gutiler arasında bir bağlantı olması gerektiği kanaatindedir. Bu hususta bkz. Salih Çeçen, “Kutsal Kitaplar ve Çivi Yazılı Belgeler Işığında Cudi Dağı”, *I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 2006, s. 126.

¹³¹ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Burs 2013, s. 208

¹³² Sargon'un meşhur 8. seferini anlatan metinler, gerçekten birer edebiyat şaheseridirler. Bu metinlerden birinde şu ifadeler yer almaktadır: “Dağların sel çukurları ölümlerle dolmuştu. Öldürülenlerin kanları bir nehir gibi akıyordu. Rusa, canını kurtarmak için arabasını terk etti ve bir kısrağa binerek ordularının başından kaçtı. Kartalın önünden kaçan bir gece kuşu gibi kalbi korkuyla çarpıyordu. Kanı çekilmiş bir insan

Musasir'in zapt ve tahrip edildiği haberi üzerine Urartu kralı Rusa kederinden intihar etmişti.¹³³ Böylece Urartu Devleti eski önemini büyük ölçüde kaybetmekle beraber, henüz tarih sahnesinden tamamıyla silinmemişti.¹³⁴

Sargon'un kafasında Mısır'ı fethetmek fikri de vardı. Fakat bu fethi nasıl gerçekleştirecekti? Öyle sanıyoruz ki, Sargon gibi üstün komutanlık vasıflarına sahip bir kimse ordusunu susuzluğun tehdit ettiği Sina Çölünden geçirmektense bu işi deniz yoluyla yapmak istemiş olabilir. Gerçi Asur Devleti'nin henüz bir donanması yoktu, fakat bu bakımdan çok zengin olan **Sidon** (Sayda), **Tyr** (Sur) gibi Fenike liman şehirlerini vergiye bağlamasını, biz onun bu tasarısı lehine yapılmış bir hareket olarak kabul ediyoruz.

KIBRIS'IN FETHİ:

Hattâ Kıbrıs'ın fethi bile, müstakbel Mısır seferi için gerekli gemileri temin etmek maksadıyla ilgili olabilir.¹³⁵ Sargon'un Kıbrıs'taki Larnaka'da bulunmuş olan ve halen Berlin Müzesi'nde korunan Larnaka Kitabesi'nden anlaşıldığına göre, söz konusu dönemde (MÖ. 8. yüzyıl sonları) Kıbrıs'ta 7 küçük şehir devleti vardı ve bunlar arasında henüz siyasi bir birlik kurulamamıştı.

gibi idare merkezi Tuşpa'yı terk etti. Avcının önünden kaçan bir hayvan gibi dağların böğründe vuruldu...". Bu ifadeler gerçekten çok güzeldir; fakat inandırıcı olmaktan oldukça uzaktır. Çünkü II. Sargon, meşhur 8. seferinde Urartu kralı Rusa'ya karşı değil, Musasir kentinde oturan ve Rusa'nın vasalı olan kral Urzana'ya karşı savaşmıştır. Karılarını ve ailesini Sargon'un merhametine bırakıp kaçan da bu kraldır. Urartu kralı Rusa, Musasir kentinin Asurluların eline geçmiş olduğu haberini alınca, kendisine bir kılıç saplayarak intihar etmiştir.

¹³³ A. H. Sayce- D. Litt, *a.g.m.*, s. 181.

¹³⁴ Prof. Dr. Afif Erzen, Urartu kuvvetlerinin II. Sargon'a yenilmesinde Kimmerler'in rolü olduğunu düşünmektedir. Bu konuda bkz: A. Erzen, *a.g.e.*, s. 36.

¹³⁵ Asur kayıtlarından anlaşıldığına göre, II. Sargon, Yatnana Adasını (Kıbrıs) MÖ. 713'te zaptetmiş ve buradaki küçük kralları vergiye bağlamıştı. Bkz: Ş. Günaltay, *a.g.e.*, s. 563.

İşte Sargon, bu küçük şehir devletlerinin gemilerini Mısır seferinde kullanmayı tasarlamış olabilir. Asurlular adaya, Mısırlılar gibi **“Danunaların adası”** anlamına **“Yatnana”** diyorlardı. Larnaka Steli’nde Asurlular’ın adayı nasıl fethettikleri anlatılmaz, sadece: **“Büyük Kral’ın (Sargon) Kalde ve Hatti memleketlerinde yapmış olduğu icraatı duyunca korkuya kapılan Kıbrıslıların hediyelerle Babil’e gelerek teb’alıklarını arz ettikleri”** kaydedilir. Buradaki Hatti memleketi ile **Karkamış** şehir devleti ve ona bağlı şehirler, Kalde ile de MÖ. 2. Binyılda Deniz-eli Sülalesinin egemen olduğu topraklar, yani Basra Körfezi ve civarı kastedilir. Diğer taraftan bir silindir üzerindeki kitabede ve Korsabad (DUR-Şarrukin) sarayının 14 numaralı salonunun duvarları üzerindeki çivi yazılı kitabesinde: **“İamnai’leri (= İyonyalılar) denizde bir balık gibi yakaladım”** demektedir.¹³⁶ Annallerinde ise 9. idare senesinde (MÖ. 713) Kıbrıs’ın fethedildiği yazılıdır. Aynı sene içinde meşhur **DUR-Şarrukin** (Korsabad) şehrinin inşasına başlanmıştı.

DUR-ŞARRUKİN (KORSABAD) ŞEHRİNİN KURULUŞU:

Yeni şehir kurmak geleneği Mezopotamya’da ilk defa Agadeli **Sargon’la** başlar. Onun kurduğu **Agade** şehri,¹³⁷ muhtemelen daha sonraki Babil’in yerinde idi. Onun oğlu **Rimuş** da **DUR-Rimuş** kalesini kurmuştu.¹³⁸ Bu gelenek, Makedonyalı **Büyük İskender** zamanına kadar sürer. İskender de hâkim olduğu coğrafyada birçok şehir kurmuştur.¹³⁹

¹³⁶ F. Kinal, a.g.e., s. 256.

¹³⁷ F. Kinal, *Eski Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 76.

¹³⁸ F. Kinal, a.g.e., s. 78.

¹³⁹ E. Memiş, *Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi*, Çizgi Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Konya 2009, s. 97-98.

Bunlardan iki tanesi kendi adını taşımaktadır ki, bu şehirlerden biri Türkiye sınırları içerisindeki **İskenderun**, diğeri de Mısır'ın önemli şehirlerinden olan **İskenderiye** kentidir. Asur kralları da Mezopotamya topraklarında başlayan şehir kurma geleneğini sürdürmüşler, imkân bulan birçok kral kendi adlarını taşıyan yeni birer şehir kurmuşlardır. Örneğin Asur'un büyük simalarından olan **I. Şamşi-Adad, Şubat-Enlil** (=Çagarbazar) şehrini kurmuştu. Kas krallarından **Kurigalzu** da **DUR-Kurigalzu**¹⁴⁰ şehrini kurmuştu. Yukarıdaki örneklerden ilham alan Asur kralı **II. Sargon** da kendi adına büyük bir şehir kurmak istemiş ve bu iş için eski bir şehri yeniden yapılandırmak yerine, tamamen boş 300 hektarlık bir araziye yepyeni bir şehir kurmak için ayırmıştı. Etrafını basamaklı bir surun çevirdiği bu şehrin 7 kapısı vardı. Kapılardan üçü mavi emaye tuğlalarla kaplanmıştı. DUR-Şarrukin'in mimarları, devrin zenginliğine yakışan bir ihtişamla şehrin içindeki resmi binaların hemen hepsini dev ölçüde tutmuşlardı. Evvela arazinin kuzeydoğusundaki küçük bir tepe saray ve mabetler için ayrılmış, sonra yüksek devlet memurlarının oturacakları evler ile diğer binaları şehrin içinde bir blok halinde inşa etmişlerdi. Gerçi daha önceleri Asur kralı **II. Asur-Nasir-Pal** de **Nimrut** (Kalah) şehrini, şerefine lâyık bir şekilde yeniden onarmıştı. Fakat Asur şehirlerinden hiç biri hattâ tarihi **Asur** (Kale el Şergat) ve **Ninive** (Kuyuncuk) şehirleri bile böylesine boş bir arazi üzerinde bu derece muhteşem binalarla adeta yoktan var edilmemişlerdi. Düşünmek lâzımdır ki, şehrin içinde 6 ayrı tanrıya 6 adet mabet yapılmıştı. Bunlar, **Sin, Şamaş, Adad, Ea (Enki), Ninurta** ve **Ningal** (Enlilin zevcesi) mabetleri idiler. Hattâ Babilliler'in baştanrısı **Marduk** ve Marduk'un oğlu sayılan yazı tanrısı

¹⁴⁰ Joan Oates, a.g.e., s. 102.

Nabu için bile bir mabet yaptırılmıştı. Bu mabetlerin yanı başında bir de **Ziggurat** yükseliyordu. Daha Sümerler zamanında ortaya çıkan bu basamaklı mabetler, o zamanki dini inançlara göre, tanrıların yeryüzüne kolayca inmeleri için yapılıyordu. Aslının 42.70 metre yükseklikte olduğu hesabedilen 7 katlı **Korsabad Ziggurati**'nden zamanımıza ancak 2 basamak kalmıştır. Her kat, gökkuşağı renklerinden biriyle boyanmıştı. Hollandalı mimar **Busink**, Korsabad Ziggurati için yeni bir hayali birleştirme yapmıştır.

Korsabad sarayına gelince, buraya “**Asur krallarının Wersay’ı**” denilebilir. Bugüne kadar Eskiçağ tarihinden bize kalan kral saraylarının en muhteşemi ve en meşhuru, Korsabad sarayıdır. Asur vesikalarına göre bu saray 7 senede tamamlanmıştır ve 10 hektarlık bir arsa üzerine inşa edilmiştir. Yontulmuş taşlar üzerine pişmiş tuğlalardan yapılan bu sarayın 209 odası vardır. Sarayın kralın girişine mahsus olan kapısı insan başlı 4 çift boğa ile süslü idi. Bu boğalar, **Dur-Şarrukin**'i ilk defa kazan **Botta** tarafından ortaya çıkarılmıştır.¹⁴¹ Harem dairesi kapısının da emaye tuğlalarla süslü zengin bir görünüşü vardı. Harem odalarından yalnız birisi emaye tuğlalarla kaplanmıştı. Burada başta kral olmak üzere, bir arslan, bir kartal, bir boğa, bir incir ağacı ve bir harp arabası tasvir edilmişti. Kapılardan birinin üzerini altın kaplamalı bronz bir plâka ile tahta üzerine altın kaplamalı 2 büyük hurma ağacı süslüyordu. Saray duvarlarının zeminine pişmiş tuğlalar döşenmişti. Duvarlar kireçle badana edilmiş ve alçıdan kabartmalarla tezyin edilmişti.

Korsabad sarayı muazzam bir surla çevrilmişti. Surlar iki duvar arasını molozlarla doldurma tekniği ile yani Hitit tarzında

¹⁴¹ Jean Battero-Marie Joseph Steve, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*, Çeviren: Anita Tatlier, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 65.

inşa edilmişlerdi. Surun üzerinde her 27 metrede bir olmak üzere 156 kule vardı. O devrin bütün muhasara makinelerine dayanacak gibi görünen bu büyük kale duvarları, MÖ. 612 tarihinde öylesine yakılıp yıkılacaktı ki, bu olaydan 150 sene sonra oraya giden tarihçi **Herodotos**, Asur diye hiçbir şey bulamayacaktı. Bu azametli şehrin 7 senede tamamlanabilmesi için binlerce köle canından olmuştu. Asurlu zalim ustabaşlarının kırbaçları altında harcı gözyaşı ve kanla yoğrulmuş bu sarayda Sargon da uzun müddet yaşayamayacaktı. Şehrin tamamlanmasından 3 yıl sonra MÖ. 705'de uzak bir memlekete yaptığı seferde ölecekti.

Kazılarda Asur kralı Sargon'a ait bir mezar bulunmadığı için, Tevrat'ta verilen bilgiye de dayanarak,¹⁴² onun bir seferde kazaya uğradığı ve cesedinin o ülkede kaldığı zannedilmektedir. Gerçekten Tevrat'ta: **“Seni görenler gözlerini sana diyecekler, senin için düşünüp diyecekler: Dünyayı sarsan, ülkeleri titreten, yeryüzünü çöle döndüren ve şehirlerini yıkan, esirlerini evlerine salıvermeyen adam bu mu? Milletlerin bütün kralları, her biri kendi evinde, hepsi izzetle yatıyorlar. Fakat sen mekruh bir dal gibi kabrinden dışarı uzağa atıldın, çukurun taşlarına inen gövdesi kılıçla delinmiş ölülerle örtülmüşsün; ayakaltında çiğnenen leş gibisin. Gömülerek onlarla birleşmeyeceksin, çünkü kendi memleketini harap ettin, kendi kavmini öldürdün; kötülük işleyenlerin zürriyeti ebediyen anılmayacaktır”**¹⁴³ denilmektedir.

Gerçi peygamber **İşaya** burada bir Babil kralından söz etmektedir, fakat kastedilen şahsın Asur kralı II. Sargon olduğu hususunda fikir birliği vardır. Tevrat'ın naklettiği bu bilgilerden

¹⁴² Tevrat, *İşaya XIV*, 9-15.

¹⁴³ Tevrat, *İşaya XIV*, 16-20.

Sargon'un askeri bir sefer esnasında bir kazaya uğradığı manasını çıkarmak mümkündür. Ancak bir suikast düşünülmemektedir. Zira askerleri onu çok seviyorlardı. Yalnız **Hugo Winckler**,¹⁴⁴ buradaki uzak memleketin muhtemelen Anadolu olduğunu ve Sargon'un bu ülkede Kimmerlere karşı savaşıırken ölmüş olabileceğini ileri sürmektedir. Nitekim Nimrut (Kalah) kazılarında bulunan Sargon devrine ait vesikalarda **“Gimirrai”** yani **“Kimmer”** adı geçmektedir.¹⁴⁵ Bundan başka, Sargon'un oğlu ve halefi **Sanherib'e Amit** (Diyarbakır) valisi tarafından gönderilen bir mektupta da **“Kimmerler'in ilerledikleri”** bildirilmektedir.¹⁴⁶ Demek oluyor ki, Nimrut vesikası, Kimmerler'in Anadolu'yu istilâ etmeye başladıklarının ilk habercisi olarak dikkate alınmalıdır. Nitekim Sanherib devrinde Kimmerler'in Asur İmparatorluğu'nu nasıl yıpratacaklarını ve ne denli tehlikeli olacaklarını hep birlikte göreceğiz.

SANHERİB (MÖ. 705-680)

Sanherib'in idaresi zamanında Kimmerler Kuzey İran'a doğru yürüdükleri için, Asur Devleti kuzey hudutlarından emin bulunuyordu. Sanherib'in tahta çıktığı yıl (MÖ. 705), Babil'de bir isyan patlamıştı. Korsabad Kral Listesi'nin **“bir kölenin oğlu”** dediği **Marduk-Zakir-Şumi** kendisini Babil kralı ilân etmişti. Fakat bu şahıs ancak bir ay kadar krallık yapabilmişti. Zira Sargon tarafından yenildikten sonra Elam'a kaçmış olan meşhur **Merodah-Baladan** yine sahneye çıkmış, Babil'e

¹⁴⁴ H. Winckler, *Alt Orientalish Forschungen*, I, 4-5.

¹⁴⁵ A. J. Wiseman, *Iraq XIV*, s. 61; Kimmerler hakkında daha ayrıntılı bilgi edinmek için ayrıca bkz: M. Taner Tarhan, “Eski Çağda Kimmerler Problemi”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, Ankara 1979, cilt 1, s. 335-369.

¹⁴⁶ F. Kinal, *Eski Anadolu Tarihi*, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987, s. 258.

gelerek **Marduk-Zakir-Şumi**'yi bertaraf etmiş¹⁴⁷ ve kendi adamı olan **Bel-İbni**'yi Babil kralı olarak tahta oturtmuştu. Böylece Babil isyanı meselesi gittikçe büyüyordu. Zira Bit-Yakin kabilesinin başkanı olan **Merodah-Baladan**'ın arkasında Büyük Elam Kralı **Kudur-Nahhunte** vardı. Bu durum karşısında Sanherib öncelikle Merodah-Baladan'ı etkisiz hale getirmek için büyük bir ordu ile sefere çıktı. İki ordu **Kiş** şehri civarında karşılaştıkları zaman Merodah-Baladan'ın arkasında 80 bin kişilik bir Elam ordusu ve Deniz-eli'nde (Basra Körfezinin güney kıyıları) yerleşmiş bulunan çeşitli Arami kabilelerinin kuvvetleri bulunuyordu. Buna rağmen Asur vesikalarına göre Merodah-Baladan savaşı kaybetti ve kaçmak zorunda kaldı.¹⁴⁸ Bu suretle Asur ve Elam orduları karşı karşıya kaldılar. Şüphe yok ki Asur kralı Elam kralını da yenmeye muvaffak oldu. Esirler arasında bizzat Merodah-Baladan'ın oğlu da bulunuyordu. Muharebeden sonra Sanherib, büyük bir zafer alayı ile Babil'e girdi. Merodah Baladan'ın sarayını, hazinelerini yağmaladı ve kendi oğlu **Aşşur-nadin-şumi**'yi Babil kralı ilân etti. Bundan sonra güneydeki sazlıklarla kaplı bataklıklar arasında saklanmış olan **Merodah-Baladan**'ı ele geçirmeye çalıştı ise de başaramadı. Buradaki asi Arami kabilelerinden 208 bin kişiyi esir aldıktan başka, onların bütün hayvanlarını, sürülerini de ganimet olarak Asur'a sevketti.¹⁴⁹

Sanherib'in idaresinin başlarında ortaya çıkan bu Babil meselesi, Sanherib'in annalarında bütün ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.¹⁵⁰

¹⁴⁷ Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁴⁸ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁴⁹ *A.g.e.*, s. 124.

¹⁵⁰ D. D. Luckenbill, "The Annals of Sanherib", *OIP II*, 1924, s. 9 vd.

Babil'in meşhur **"P" Kroniği**'nde de anlatılan Babil olayları, batıda Filistin'de de ilgiyle takip ediliyordu. Tevrat'a göre **Merodah-Baladan**, Yuda (Yahudi) kralı **Hizkia**'ya bir mektup göndererek isyan etmenin tam zamanı olduğunu bildirmişti. Fakat peygamber **İşaya** Yahudi kralını böyle bir isyan vukuunda Yahudilerin başına neler geleceği hususunda önceden ikaz etmişti. MÖ. 701 yılında Fenike sahil şehirlerinde Asur otoritesi tamamen kaybolmuş ve Tyr (Sur) kralı **Lule** (Elulacus) da isyan etmişti. Bu Tyr kralı yalnız **Sidon**'u (Sayda) ele geçirmekle kalmamış, **Askalon** ve **Yafa** gibi şehirleri de zaptetmişti. Daha birçok Fenike şehriyle birlikte Yahudi kralı **Hizkia** da bu ayaklanmaya katılmıştı. Yalnız **Ekron** şehri kralı **Padi** koalisyonu girmeyi reddetmiş, bunun üzerine Hizkia, Padi'yi zincire vurarak hapse attırmıştı.¹⁵¹ Bütün bu hadiselerin gerçek sorumlusu şüphesiz Mısır'dı. Bu sıralarda Mısır yine ikiye ayrılmıştı. Kuzey bölgesinde XXIV. Mısır Sülalesinden firavun **Bocharis** (Buharis), Sargon tarafından Mısır Devleti'ne vurulan darbenin öcünü almak için fırsat kolluyordu. Yukarı Mısır'da (Güney Mısır) ise Habeş asıllı XXV. Sülale'den **Bianki** bulunuyordu. Bu Habeş Sülalesi de Kuzey Mısır'ı ele geçirmek için fırsat kolluyordu. Böylece Buharis'in Sargon zamanında Asur ordularına yenilmesinin nedeni de anlaşılmaktadır. **Buharis**, Asur ordularına karşı çıktığı zaman, Güney Mısır'ın hâkimi Bianki de ordularıyla Buharis üzerine saldırıya geçmiş ve böylece **Buharis** iki ateş arasında kalmıştı. Sanherib zamanında **Bianki** ölmüş ve yerine kardeşi **Sabako** geçmişti. **Buharis** bu hadiseden yararlanarak **Sabako**'ya harp ilân etmişti. Böylece Aşağı ve Yukarı Mısır kralları arasında

¹⁵¹ E. Memiş, *Filistinlilerin Kökeni ve Tarihi*, Konya 1996, s. 96; E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006, s. 93-94.

vukubulan iç savaşta **Buharis** mağlup ve esir düşmüş, Mısır tarihçisi **Manetho**'ya göre Habeşli firavun (Sabako) rakibini (Buharis'i) diri diri yakmıştı.¹⁵² Buharis'in ölümüyle Mısır asıllı meşru son sülale bitmiş oluyordu. Artık bütün Mısır, Habeş asıllı XXV. Sülalenin eline geçmişti. Firavun **Sabako** (MÖ. 715-701), herhalde mahir bir diplomattı. Zira tahta geçer geçmez, Asur kralına zengin hediyelerle bir elçilik heyeti göndererek Asur-Mısır ilişkilerinin düzeltilmesine ve Asur dostluğunun kazanılmasına çalışmıştı. Nitekim **Nimrut** (Kalah) kazılarında üzerinde firavun Sabako'nun adının yazılı olduğu Mısır'ın meşhur mermer vazolarından bulunmuştur.¹⁵³

Fakat bu firavuna halef olan **Şabataka**, sefinin tam tersine bir politika takip etmek gafletinde bulunmuştu. Sanherib'e karşı Filistin'deki Asur'a tâbi şehirleri isyana teşvik etmeye başlamıştı. Yahudi peygamberlerinden **İşaya**'nın Yahudi kralı **Hizkia**'ya söylediği: “**Şimdi sen şu kırık kamışa, Mısır'a dayanıyorsun. Ona kim dayanırsa eline batar ve elini deler**”¹⁵⁴ sözlerinden **Sidon** ve **Tyr** şehirlerinin isyanına **Askalon** ve **Yerusalem**'in (Kudüs) de katıldığını anlıyoruz.

Sanherib'in yaptığı Mısır seferi, kendi annallerinde bütün ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.¹⁵⁵ Buna göre Sanherib Filistin ovasına gelmiş, Yuda (Yahudi) Devleti'nin hudut şehirlerinden biri olan **Lakiş**'i muhasara etmişti. Bu sırada üç komutanın idaresindeki bir orduyu Yerusalem'e (Kudüs) göndererek teslim olmalarını istemişti. Yahudi Devleti kralı **Hizkia**, Mısır'dan yardım beklediği için teslim olmamıştı. Bu sırada Lakiş şehri

¹⁵² A. Afetinan, a.g.e., s. 154.

¹⁵³ A.g.e., s. 154.

¹⁵⁴ Tevrat, *İşaya XXXVI*, 6.

¹⁵⁵ A Parrot, *Ninive et l'ancien Testament*, 1953, s. 40-44.

teslim olmuş, diğer Asur orduları da gelerek Kudüs'ü muhasaraya başlamışlardı. Bugünkü **El-Tekke** mevkiinde iki ordu karşılaşmış, Yahudi kralının ücretli askerlerden müteşekkil ordusu elbetteki Asur ordularına yenilmişti.¹⁵⁶ Bunun üzerine Sanherib, Yahudi kralı Hizkia'yı senede 30 talent (1 talent = 26 kilogramdır) altın ve 300 talent gümüşü savaş tazminatı olarak ödemeye mahkûm etmiş ve kendisine sadık kaldığı için hapse atılmış olan **Ekron** kralı **Padi**'yi kendisine teslim etmek şartıyla **Hizkia**'yı serbest bırakmıştı.¹⁵⁷ Bu ağır vergiyi ödeyebilmek için Yahudi kralı vergi mükelleflerini kırbaçlatıyordu. Böylece peygamber **İşaya**'nın kehaneti doğru çıkmış, onun **“kırık bir kamış”**a benzettiği Mısır'dan hiçbir yardım gelmemişti. Çünkü Mısır artık harp yapacak durumda değildi. İşte bu yüzden Sanherib, Mısır'a hücum etmeye karar verdi. Fakat henüz yeterince hazırlığı olmadığı için tekrar Ninive'ye döndü.

Sanherib'in Mısır kapısına kadar geldiği halde geri dönmesi, memlekette çeşitli dedikodulara yol açmıştı. Tevrat'a göre ise, şüphesiz Tanrı Yahwe koruyucu meleğini göndererek seçkin kavmini Asurlu zalimden kurtarmıştı.¹⁵⁸ Asur kayıtlarına göre, Kudüs muhasarasında 185 bin Asur askeri ölmüş ve Sanherib bu yüzden dönmek zorunda kalmıştı. **Herodotos** ise Mısır'ın tarla fareleri sayesinde Asur istilâsından kurtulduğunu söylemektedir.¹⁵⁹ Anlaşılan odur ki, her zaman olduğu gibi, o zamanlarda da sıcak memleket yüzünden bir salgın hastalık çıkmış ve Asur kralı bu yüzden memleketine dönmek zorunda kalmıştı. Kaldı ki bu sırada firavun **Şabataka**'nın evlat edindiği yeğeni **Taharka**'nın büyük bir

¹⁵⁶ D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, New York 1968, vol. II, s. 120.

¹⁵⁷ E. Memiş, *İsrail Nereye Koşuyor?*, Bursa 2006, s. 94.

¹⁵⁸ Tevrat, II. Krallar, XXVIII, 9-32.

¹⁵⁹ Herodotos, II. Kitap/141.

Mısır ordusu ile Filistin'e doğru gelmekte olduğu söylentisi çıkmıştı. Asur kralı Sanherib, mağlup damgası yememek için esaslı bir hazırlık yapmak üzere memleketine dönmüş olmalıdır.

Bu arada hemen belirtelim ki, Sanherib Anadolu'daki krallıklarla da uğraşmak zorunda kalmıştı. Sanherib'in Babil isyanı ile uğraştığı sırada, Sargon'un Asur eyaleti yaptığı Tabal ve Hilakku krallıkları bağımsızlıklarına yeniden kavuşmuşlardı. Sanherib'in bu krallıklar üzerine düzenlediği seferlerde¹⁶⁰ kalıcı bir başarı elde edemediği, sadece ganimet almakla yetindiği anlaşılmaktadır. Zaten Asur kralı, Bundan sonraki zaman diliminde yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Filistin'deki şehir devletleri ve Mısır'la uğraşmak zorunda kalmıştı.

Ne var ki Sanherib, Mısır seferine hazırlık yapmak amacıyla Ninive'ye döndükten az sonra iki oğlunun da içinde bulunduğu siyasi bir komitenin hazırladığı bir suikaste kurban gitmiştir. Tevrat'a göre **Adramelek** ve **Şaretser** isimli iki oğlu, mabette dua etmekte olan babalarını hançerleyerek öldürmüşlerdi.¹⁶¹ Babil'in "P" Kroniği ise sadece "**Sanherib'i oğlu öldürdü**" diye kayıt düşmüştür. Suikastin sebebi olarak Sanherib'in Mısır seferindeki başarısızlığı öne sürülmektedir. Babalarının ölümü üzerine oğullarından biri Ninive'de, diğeri ise Babil'de krallıklarını ilân etmişlerse de, en büyük oğul olan veliaht prens **Asarhaddon**, bir müddet devam eden iç savaşta iki kardeşini de bertaraf ederek Asur tahtına oturmuştu. Yeni tetkiklere göre ise, asıl katil bizzat Asarhaddon idi ve babasını Ninurta mabedinin kapısında öldürmüştü.¹⁶²

¹⁶⁰ Bu seferler MÖ. 699-693 yılları arasında gerçekleştirilmiştir. Bkz: F. Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, s. 257.

¹⁶¹ Tevrat, II. Krallar XIX, 37.

¹⁶² Kadriye Yalvaç, *DTCF Dergisi XXI, 1 (1963)*, s. 47 vd.

ASARHADDON (MÖ. 680-668)

Asarhaddon'un annesi aslen Babilli bir prensesti. Annesi onu Babil geleneklerine göre yetiştirmiş, büyüyünce Babilli bir prensesle evlendirmişti. Asarhaddon'un Babil'e karşı güttüğü politikada bu iki kadının, yani annesi ile zevcesinin etkisi daima hissedilir. Babil şehri bu kral zamanında yeniden imar edilecek ve eski şöhretine lâıyk bir muamele görecekti.¹⁶³ **Sanherib**'in ölümünden sonra prensler arasında çıkan iç savaş, Asur Devleti'nin dış politikadaki büyük gayesini yani Mısır'ın fethini elbetteki geciktirmiş idi. Bununla beraber, Asur Devleti'nin sosyal bünyesinin daha bu kral zamanında bozulduğunu söylemek yanlış olmasa gerektir. Devletin bünyesinin sarsıldığı, kralın muhaliflerinin saraya hattâ kraliyet ailesi arasına sokulduğu bir zamanda Mısır üzerine bir sefer yapmak, elbetteki maceradan başka bir şey olamazdı. Fakat memlekette, kamuoyunda bu Mısır meselesi öylesine sabit bir fikir haline gelmişti ki, **Asarhaddon**, tahta çıktıktan hemen sonra bu işi ele alacaktı.

Esasen Mısır firavunu **Taharka** da Filistin şehirlerini tahrik etmekten geri durmuyordu. Ninive'de prensler arasında meydana gelen taht kavgası Filistin'de de duyulmuştu. Nitekim başta **Sidon** (Sayda) kenti olmak üzere, bu fırsatı kaçırmak istemeyen bütün Filistin şehirleri ayaklanmışlardı. Asarhaddon, annelerinde, Sidon kralının “**denize güvendiği için boyunduruğunu attığını**” söylemektedir. Böylece MÖ. 674'de Asur ordusu Sidon üzerine sevk edildi. Şehrin duvarları yakıldı, yıkıldı. Sidon kralı **Abdi-Milkuti**'nin kafası kesilerek **Asur**'da (Kale el Şergat) teşhir edildi. Her zaman olduğu gibi de bütün şehir halkı sürgün edildi. Sidon kralı ile ittifak etmiş olan

¹⁶³ Marc Van De Mieroop, *a.g.e.*, s. 293; Joan Oates, *a.g.e.*, s. 126.

Hilakku (Kilikya=Çukurova) kralı **Sandu-arri** de aynı akibete uğradı.¹⁶⁴

Asarhaddon, Filisti'deki b karışıklıklara kesin bir son verebilmek için, yılanın başını ezmek, yani Mısır'ı zaptetmek gerektiği kanaatine vardı. Fakat önemli bir sorun vardı: 150 kilometrelik **El-Ariş Çölü**'nü geçmek gerekiyordu. Bunun için kral, yol hazırlıklarına başladı. Büyük Asur ordusuna yetecek kadar yiyecek ve bilhassa su temini için, Arap kabilelerinden temin edilen develerden, askerlik tarihinde ilk defa bir nakliye kolu kuruldu.

Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, Asarhaddon, Mısır'a üç sefer yapmıştır. Kralın 6., 10. ve 12. idare yıllarında yapılan bu seferlerden ilki, MÖ. 674 senesine rastlar. Fakat bu seferde yine Mısır-Filistin hududundan dönmek mecburiyeti hâsıl olmuştu. Çünkü tam bu sırada Asur vesikalarında **Gimirraile**¹⁶⁵ denilen **Kimmerler**'in ve **Aşguzailer** denilen **İskitler**'in, Kafkaslar'dan Doğu Anadolu'ya girerek akınlara başladıklarını Asur kralı haber almıştı.¹⁶⁶ Bu küçümsenecek bir tehlike değildi. İran'da **Medler** ve **Mannalar** bu kavimlere karşı savaşıyorlardı. İşte bu yüzden **Asarhaddon**, Suriye ve Filistin'deki asi şehirlerin ayaklanmalarını bastırdıktan sonra, sür'atle Asur'a dönmüştü.

Böylece firavun **Taharka**, Asur tehlikesini bu defa da atlattığı oluyordu. Fakat Asarhaddon'un artık bütün Asur halkına mal olmuş olan Mısır'ın fethi fikrini gerçekleştirebilmek için hazırlıklarına devam ettiğini, Tyr (Sur) kralı **Ba'al** ile akdettiği

¹⁶⁴ D. D. Luckenbill, *a.g.e.*, *cilt II*, 516.

¹⁶⁵ D. D. Luckenbill, *a.g.e.*, *cilt II*, 517 ve 533.

¹⁶⁶ F. Kınal, *a.g.e.*, s. 258; E. Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Altınpost Yayınevi, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ankara 2012, s. 40

antlaşmanın şartlarından öğreniyoruz.¹⁶⁷ Bu antlaşmada limanların isimleri zikredilmemekle beraber, Asur kralının savaşlarda kazandığı ganimetleri bir limandan öbürüne taşımak için Tyr gemilerinin kullanılması talep ediliyordu. Bu kayıt bize Asarhaddon'un Mısır'ın zaptını deniz yoluyla düşünmüş olduğunu ve böylece korkunç çölün tehlikesinden korunma çarelerini aramış olduğunu göstermektedir. Fakat Asur annallerine göre, bu anlaşmaya rağmen **Tyr** kralı **Ba'al** yine de Habeş asıllı Mısır firavunu **Tarku**'nun (Taharka) tarafını tutmuştu. Bunun üzerine **Asarhaddon** Tyr şehrini muhasara etmişti.¹⁶⁸ Bilindiği üzere Tyr, **Beyrut** karşısında kurulmuş küçük bir ada şehridir. Bu şehri Eskiçağ tarihinde yalnız **Büyük İskender** zaptedebilmiştir. Fakat Asarhaddon'da **Büyük İskender**'in karşı konulmaz iradesi olmadığı için, üzerinde Tyr kalesinin bulunduğu adayı zaptedememiştir. Asarhaddon, bu deniz seferinde Kıbrıs adasında dedesi **II. Sargon** zamanında zaptedilen küçük prenslikleri, vergilerini ödemeye mecbur etmişti.¹⁶⁹

İKİNCİ MISIR SEFERİ (MÖ. 670)

Asur vesikalarına göre, bu ikinci seferde Asur ve Mısır orduları Delta'nın doğusundaki **İşupri** mevkiinde karşılaşmış ve ilk çarpışmada Mısır ordusu çekilmeye ve hattâ kaçmaya başlamıştı. Öyle ki Asur orduları, muharebe meydanından Mısır'ın idare merkezi **Memfis**'e kadar 15 gün içinde gelmişlerdi. Şüphesiz yolları üzerinde bulunan bütün şehirleri de yakıp yıkmışlardı. Firavun **Taharka**, Yukarı (Güney) Mısır'daki

¹⁶⁷ Ş. Günlaltay, *a.g.e.*, s. 188, n. 63.

¹⁶⁸ Ş. Günlaltay, *a.g.e.*, s. 189.

¹⁶⁹ *A.g.e.*, aynı yer.

Teb şehrine kaçmıştı.¹⁷⁰ Bu savaşı anlatan **Babil'in "P" Kroniği**, MÖ. 670 yılının Temmuz ayı içinde üç kez toplu katliam yapıldığını kaydeder. Böylece Asarhaddon, hemen hemen bir asra yakın zamandır Asur krallarının rüyası olan Mısır'ın fethini gerçekleştirmiş, binlerce seneden beri firavun mezarlarında ve mabetlerde birikmiş olan muazzam bir serveti ele geçirmişti. Ne var ki bütün bu zenginliğe, bütün bu şeref ve şana rağmen, çok değil, sadece 58 yıl sonra, Asur'un idare merkezi **Ninive** (Kuyuncuk) de aynı akibete uğrayacak, Memfis gibi Ninive de yakılıp yıkılacaktı. Kısacası Asur Devleti, kendisinin yok olması pahasına Mısır'ı ele geçirmişti. Bir imparatorluğu yıktığı için de Asur Devleti artık bir imparatorluk olmuştu.

Asarhaddon, annallerinde, âdet olduğu üzere: **"Mısır'ı Habeş sülalesinden kurtardım"** demekte ise de, memleketine döndükten 2 sene sonra, MÖ. 668 senesinde, idaresinin 12. yılında Mısır'da yine bir isyan çıkmıştı. Asarhaddon tekrardan büyük bir ordu ile bir defa daha Suriye ve Sina çöllerini aşmak zorunda kalmış, binlerce askerin telef olmasına yol açan üçüncü Mısır seferini yapmıştı. Ne var ki, bu sefer esnasında kendisi de Filistin'de hastalanmış ve ölmüştü.¹⁷¹

Neticede Asarhaddon, Yeni Asur Devleti'nin Akdeniz'e ulaşma politikasıyla yetinmeyerek imparatorluk kurmak hevesine kapılmış ve bunu gerçekleştirebilmek için de memleketin maddi ve manevi bütün güçlerini harcamak pahasına Mısır'ı fethetmişti. Fakat Asur İmparatorluğu'nun kendisinden yarım asır sonra çökeceği düşünülürse,

¹⁷⁰ A. Afetinan, *a.g.e.*, s. 156.

¹⁷¹ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 127.

Asarhaddon devrindeki ihtişamın sahte bir yıldızdan öteye geçmediği anlaşılır.

Asarhaddon zamanına ait diğer vesikalar tetkik edildiğinde, Asur emperyalizmini tahakkuk ettirmek uğruna Mısır'ın zaptına çalışılırken, Anadolu topraklarındaki Asur hâkimiyetinin sarsıldığı görülür. Örneğin Güneş Tanrısı Şamaş'a hitabeden omina (fal) metinlerinden birinde **Milid** (Malatya) kralı **Mugallu** ile **Tabal** (Kayseri) kralı **İşgallu**'nun birleşerek isyan etmeleri ihtimali sorulmaktadır. Bu metne dayanarak bazı tarihçiler, Asarhaddon zamanında Asur'un Malatya ve Kayseri üzerindeki egemenliğini kaybettiği sonucunu çıkarmaktadırlar. Aslına bakılacak olursa Malatya ve Tabal eyaletlerinin ayaklanmasının haklı bir nedeni vardı. Anadolu bu sırada yeni bir kavimler göçüne maruz kaldığı halde, Asur kralı Babil şehrinin surlarını yenilemekle uğraşıyordu. Anadolu eyaletlerini çileden çıkaran ve Asur'a karşı isyan etmelerine yol açan asıl neden, Asur kralının vurdumduymazlığı idi.

KIMMER GÖÇLERİ

Gerçekten ilk defa II. Sargon devri (MÖ. 722-705) vesikalarında adları geçen **Kimmerler**, Kafkaslardaki **Demirkapı** ve **Derbent** geçitlerini aşarak Kuzeydoğu Anadolu'ya girdikleri zaman, evvela burada oturan Urartular'la karşılaşmış olmalı idiler.¹⁷² Fakat vukubulan birkaç savaştan sonra Urartu krallarıyla anlaşılan Kimmerler, Asur Devleti'nin kuzeydoğu hudutlarını tehdide başlamışlardı. Zira bir fal sorusunda: **"Kimmerler'in Urartu kralı Rusa ile birleşerek Şupria kalesine hücum etmelerinden endişe**

¹⁷² F. Kınal, a.g.e., s. 258; E. Memiş, *İskitlerin Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ankara 2012, s. 38; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 189.

edilmektedir". Bundan başka Asur'un Kilikya'daki (Hilakku) vasalının de Kimmerler'le bir ittifak anlaşması yaptığı vesika ile sabittir.¹⁷³ Diğer taraftan İskitler'in de Batı İran'da oturan Manna kavimleriyle birleşerek Asur Devleti'nin Urmiye Gölü civarındaki hudutlarından taarruza geçtiklerini öğreniyoruz.¹⁷⁴

Görülüyor ki, Asarhaddon zamanında Asur Devleti'nin kuzey ve kuzeydoğu hudutları barbar kavimlerin istilâsına uğramıştı. Bunun üzerinedir ki, **Asarhaddon** İskit kralı **Bartatua** ile anlaşmak yolunu tercih etmiş, ona kızını vererek İskitler'i Mannalar ve Kimmerler'e karşı savaşılmaya sevk etmişti.¹⁷⁵ Bu anlaşmaya göre İskit kralı, Asur'un kuzey hudutlarını tehdit eden Kimmerler'i uzaklaştırmaya çalışacaktı. Herhalde İskitler görevlerini yerine getirdiler ki, Kimmerler bu defa Orta Anadolu'da karşımıza çıkmaktadırlar.¹⁷⁶

Asarhaddon'un MÖ. 676 yılında **Que**'ye (Taşlık Kilikya) yaptığı seferin, bu İskit anlaşmasından sonra olmuş olması gerekir. Asarhaddon bu seferinde, Kimmerler'le anlaşma yaptıkları için Hilakku memleketi halkını çığnemiş, daha sonra da Torosları aşarak **Hubuşna** (Konya Ereğli) mevkiinde Kimmerler'i bozguna uğratmıştı.¹⁷⁷ Asur kralı, bu olayı, 1951'de yapılan **Nimrut** (Kalah) kazılarında bulunan silindirinde şöyle anlatmaktadır: "**Hubuşna memleketindeki Kimmerli Teuşpa'yı bütün ordusu ile beraber vurdum**".¹⁷⁸ Böylece Kimmer akıncıları Asarhaddon zamanında Çukurova'ya (Kilikya==Hilakku) kadar sokuldukları halde, tekrar Orta Anadolu'ya püskürtülmüş idiler. Bu arada hemen belirtelim ki,

¹⁷³ Kadriye Yalvaç, *Anatolia, Sayı XV*, 1973, s. 73-86.

¹⁷⁴ F. Kinal, a.g.e., s. 258; E. Memiş, *İskitlerin Tarihi*, s. 39.

¹⁷⁵ A. T. Olmstead, *History of Assyria*, Chicago 1964, s. 424.

¹⁷⁶ E. Memiş, a.g.e., s. 40.

¹⁷⁷ F. Kinal, a.g.e., s. 258.

¹⁷⁸ J. D. Wisemann, *Iraq XV*, s. 63.

Kimmerler Orta Anadolu'daki Frig Devleti'nin siyasi varlığına da son vermişlerdi.¹⁷⁹ Fakat Kimmer meselesi bitmiş değildi. Asarhaddon'un halefi **Asurbanipal** zamanında Kimmer tehlikesinin daha da büyüyeceğini ve tekrar Asur hudutlarını tehdide başlayacağını göreceğiz.

Asarhaddon'un Filistin'de vukubulan vakitsiz ölümü, Asur sarayını yine karıştırmış, prensler arasında yine taht kavgaları başlamıştı.

ASURBANİPAL (MÖ. 668-626)

Asarhaddon'un 6 oğlu ve 1 kızı vardı. Bunlardan iki yetişkin oğlunu daha sağlığında hükümet işlerine iştirak ettirmişti. En büyük oğlu **Şamaş-Şum-ukin**'in annesi Babilli bir prenses olduğu için, Asarhaddon bu oğlunu Babil kralı tayin etmişti. Asur kral ailesine mensup bir prenesten doğan diğer oğlu **Asurbanipal**'i de Asur tahtının veliaht prensi olarak göstermişti.¹⁸⁰ Hâlbuki böyle bir atama, Asur İmparatorluğu'nu, Asur ve Babil krallıkları olarak ikiye bölmek demektir. Nitekim Asarhaddon'un ölümünden sonra kardeşler arasında taht kavgası başladı. Fakat Asurbanipal'in zekâsı sayesinde mesele görünüşte halledildi. Ancak aslına bakılacak olursa mesele sadece küllenmişti ve her an yeniden alevlenebilirdi.

MISIR SEFERİ

Sargonitler'in dördüncüsü olan **Asurbanipal** (ki diğerleri II. Sargon, Sanherib ve Asarhaddon'dur), bu gaileyi şimdilik bertaraf ettikten sonra, babasının ölümüne sebep olan Mısır

¹⁷⁹ E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 190; E. Memiş- C. Bülbül, *Eskiçağda Göçler*, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014, s.160.

¹⁸⁰ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 128.

meselesini ele aldı. Hatırlanacağı üzere Asarhaddon, Mısır'ı birtakım küçük krallıklara ayırmış ve bunlar arasındaki rekabetten yararlanarak bu uzak memleketi egemenliği altında tutmaya çalışmıştı. Fakat kendisi Asur'a döner dönmez, Mısır firavunu **Taharka** tekrardan Memfis'e kadar Mısır'ı hâkimiyeti altına almıştı. Bu sırada Mısır'daki küçük krallıkların çoğu Taharka'ya mukavemetsiz teslim olmuşlardı. Yalnız Delta bölgesindeki Sais prensi **Nehao** Asur'a sadık kalmıştı.

Asurbanipal'in Birinci Mısır Seferi, hiçbir zaman Asarhaddon'un son seferinin devamı değildir. Kendisinin bu sefere şahsen iştirak etmemiş olması ve muharebeleri "**Turtanu**" denilen Asurlu komutanların idare etmesi, böyle bir kanaate yol açmıştır. Asurbanipal bu sırada, kendisini Babil kralı ilân eden kardeşi **Şamaş-şum-ukin**'in isyanı ile uğraştığından sefere iştirak edememişti. Asur orduları, Delta'nın doğusundaki **Karbanit** şehrine vasil olunca, bütün Mısır şehirlerindeki Asurlularca atanmış küçük krallar çağrılarak kendilerinden **Taharka** hakkında bilgi istenmişti. **Taharka**'nın **Memfis**'ten nehir yolu ile kaçarak **Teb** şehrine sığındığı öğrenildi. Bunun üzerine Asur ordusu güneye sevk edildi. Asur turtanusu (komutanı) Delta'dan **Teb'e** 40 günde gelebilmişti. O sırada Asurbanipal da Mısır'a gelmiş, kendisini karşılayan **Sais**, **Memfis** ve **Busiris** krallarından kıymetli hediyeler ve vergiler alarak **Ninive**'ye dönmüştü. Kralla birlikte Asur ordusunun büyük bir kısmı da anavatana dönmüştü. Bunu haber alan **Taharka** tekrar **Teb** şehrini zaptetmiş ve Mısır'ın küçük kralları da ondan korkarak yeniden Taharka'nın tarafına geçmişlerdi. Asurbanipal'in annallerinden, bu dönem şehir krallarının cezalandırıldığı, Asur'a sadık kalan **Sais** kralı **Nehao**'nun ise

ödüllendirildiği anlaşılmaktadır.¹⁸¹ MÖ. 668 yılında yapılan bu birinci seferden sonra MÖ. 663 yılına kadar Asurbanipal, aşağıda ele alacağımız Elam isyanlarıyla uğraşmıştır. Fakat MÖ. 663 yılında **Taharka**'nın Memfis'i yeniden ele geçirmesi üzerine, Asur ordusu ikinci kez Mısır üzerine sevk edilmişti. Bu ikinci seferde de **Memfis** ve **Teb** şehirleri zaptedildi. Fakat bu defa bütün mabetler yağmalandı ve isyancılar, ibret olması için, çok feci işkencelerle öldürüldüler. Öyle ki Teb şehri, taş üstünde taş kalmamacasına tamamen tahrip edildi. Bu sırada Taharka ölmüş (MÖ. 662) ve yerine Asur vesikalarında **Taşdamane** denilen **Tanut-Amon** isimli yeğeni geçmişti. Yeni kral Asur ordularına karşı koyamayacağını anlamış ve **Nabata**'ya kaçmıştı. Bu firarla birlikte Habeş Sülalesinin (XXV. Sülale) Mısır üzerindeki egemenliği ebediyen son buluyordu. Herodotos,¹⁸² Mısır üzerindeki Habeş egemenliğinin 50 yıl sürdüğünü yazar. Eski Mısırlıların ve onlardan gören Asurlular'ın **Kuş** veya **Kaş Memleketi** dedikleri **Habeşistan**, bundan böyle Akdeniz medeniyetinden ebediyen uzak kalmış ve bunun cezasını geri kalmış bir memleket haline gelmekle ödemişti.

Böylece Asurbanipal, Mısır meselesini kesin olarak hallettikten sonra, memleketine dönmeye karar vermişti. O zamanki dünyanın en zengin ve kültür bakımından en ileri memleketi olan Mısır'ın büyük şehirlerindeki servet, şaşa ve ihtişama rağmen, Asur krallarının Mısır'da kalmamaları, dikkate şayan bir durumdur. Hâlbuki Romalı komutanlar (örneğin **Pompeus** gibi), bunun aksine, Mısır'ın zenginliğinin etkisi altında kalmışlar ve memleketlerine dönmemişlerdir.

¹⁸¹ A. Afetinan, a.g.e., s. 157; Marc Van De Mieroop, a.g.e., s. 296.

¹⁸² Herodotos, II. Kitap/41.

Asurbanipal, muzaffer ordusuyla Filistin-Suriye yolundan memleketine dönmüştü.

Mısır'ın yenildiği haberi, Filistin ve Suriye'deki şehir devletleri arasında duyulunca, bu küçük krallar arasında kızlarını ve oğullarını Asur kralına vererek, Asur teb'alığını isteme yarışı başlamıştı. Asur âdetlerine göre, özellikle prensler rehine olarak Asur'a götürülüyor, eğer babaları isyan ederse, çocukları öldürülüyordu. Eğer babaları ölürse, onların yerine, Asur sarayında birer Asur hayranı olarak yetiştirilmiş olan bu oğullar oturtuluyordu.

ELAM İSYANI (MÖ. 661)

Asurbanipal'in Mezopotamya'ya hemen dönmesinin nedeni vardı. Çünkü **Elam**'da büyük bir isyan çıkmıştı. İşte bu yüzden ki Asurbanipal, MÖ. 661 yılında büyük bir ordu ile Elam'a hareket etti. Annallerinin (B) nüshasını kapsayan prizmada, söz konusu Elam seferi bütün ayrıntılarıyla anlatılmaktadır.¹⁸³ Bu yazılardan o zamanki İran'da henüz siyasi birliğin kurulamamış olduğu, fakat Hint-âri kökenli birçok kabilenin bir kabile reisinin idaresinde kabile devletleri halinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Çok muhtemeldir ki, MÖ. 2. Binyıl başlarında Anadolu'da Hititler öncesi devirlerde olduğu gibi, bu kabile devletleri de dış tehlikeler karşısında birleşerek hareket ediyorlardı.

Asur vesikaları birçok düşman kabilenin ismini zikretmektedir. Bu kabileler arasında en önemlileri; **Mannalar**, **Medler** ve **Parsualar** (Persler) idi. Gerçekten Asurbanipal, annallerinde, Elam'da büyük bir kıtlık olduğu zaman onlara yardım ettiğini, ahalinin Asur bölgesine gelmelerine izin verdiğini, buna karşılık

¹⁸³ A. C. Piepkorn, *Assyrian Studies V*, 1963, s. 51 vd.

Elam kralı **Urtaku**'nun nankörce hareket ettiğini ve **Karduniaş**'ı (Babil) zaptetmeye kalkıştığını anlatmaktadır. Fakat tanrılar **Urtaku**'nun bu haksız davranışını cezasız bırakmamışlar ve onun başına “**şeytan suretindeki**” **Teuman**'ı musallat etmişlerdi. Bir gasıp olduğu anlaşılan Teuman, Urtaku ile oğullarını bertaraf ederek Elam tahtına kendisi oturmuştu. Bunun üzerine Asurbanipal, Teuman'a karşı hareket etmiş idi. Esasen bu sırada vukubulan bir ay tutulması ile tanrılar Asurbanipal'a Elam kralının sonunun geldiğini bildirmişlerdi. Buna rağmen **Teuman**, Susa (Sus)'ya kadar gelmişti. Annallerde uzun uzun anlatılan **Tel Taba** savaşında elbetteki **Asurbanipal** galip gelmişti. İsyançı Teuman'ın kesik başı **Ninive** (Kuyuncuk) kapısına asıldıktan sonra, Asurbanipal, babasının Mısır'da yaptığı idari taksimatı burada da tatbik ederek, Elam memleketini **Anzan** ve **Susiyana** olmak üzere iki büyük eyalete ayırmış, merkezi **Susa** olan Elam Krallığı'nın başına **Ummanigaş**'ı, merkezi **Hidalu** olan Anzan eyaletinin başına da Ummanigaş'ın biraderi **Tammaritu**'yu kral yapmıştı.

Fakat Elam Krallığı'nın ikiye ayrılması, Asur'un aleyhine bir sonuç doğuracaktı. Çünkü kuvvetleri dağılan Elamlılar, kuzeyden gelen Med akınlarına mukavemet edemeyeceklerdi. Nitekim **Medler** evvela Anzan bölgesini ele geçirmişler, sonra da **Susa**'yı zaptederek kısa zamanda Asurlular'ın yıkılmasında başrolü oynayacak olan Med Devleti'ni kurmuşlardı.

MED DEVLETİ'NİN KURULUŞU

Asurbanipal'in annallerinde Medler'in başkanı olarak zikredilen **Brişhatri** ile iki oğlu **Parihi** ve **Şarati**, Asur hâkimiyetini tanımayan asiler olarak gösterilirler. İsimlerinden Hint-âri kökenli oldukları anlaşılan bu Med kralları ile

Herodotos'un sözünü ettiği Med kral soyu arasında hiçbir isim benzerliği yoktur.

Gerçekten, Asurbanipal devrinin önemli olaylarından biri de Kuzey İran'da Med Devleti'nin kurulmasıdır. Herodotos'a göre,¹⁸⁴ **“Medler'in Asurlular'a karşı ilk isyanı Deiokes'in oğlu Fraort tarafından yapılmıştı. Ninive'yi MÖ. 612 tarihinde zapteden Keyaksar, Fraort'un oğludur”**. Herodotos'un zikrettiği **Deiokes**'in, II. Sargon annallerindeki **Bit-Daiakku**'lar kabilesinden olduğu zannedilmiş ise de bu fikir genellikle ispat edilememiştir. Eski Asur vesikalarında **Amaidai**'ler, imparatorluk devri vesikalarında ise **Madai**'ler şeklinde geçen **Med** kabilelerini siyasi bir birlik haline getiren, **Fraort** olmalıdır. Çünkü Pers kralı **Darius**'un Behistun kitabesinde: **“Büyük Kral Darius buyurur ki, Fravartis isminde bir Media'lı vardı. Bu Media'da dayandı ve adamlarına “Ben Uvahşatra (Keyaksar) ailesinden Khsathrita'yım” dedi. Bunun üzerine bu bölgedeki Media halkı benden ayrıldı ve Fravartis'e geçti ve o Media kralı oldu”** denilmektedir.

Böylelikle Behistun kitabesinden, ilk Med krallarından **Keyaksar** ile oğlu **Fravartis**'i tanımış oluyoruz. Diğer taraftan Herodotos da, ilk Med kralı **Deiokes** ile onun oğlu **Fraort**'dan bahsettiğine göre, Med kral ailesinin şeceresi şöyle olmalıdır:

BEHİSTUN KİTABESİ'NE GÖRE

Keyaksar (Berışhatra)

Fravartis I

HERODOTOS'A GÖRE

Deiokes

Fraort II

Keyaksar II

Astiatg

¹⁸⁴ Herodotos, I. Kitap/102.

Bunlardan **I. Fravartis, I. Darius**'un çağdaşı olduğuna göre, Asurbanipal'in Med kralı olarak gösterdiği **Berişhatra**, seçerenin başına konulmalıdır. Fakat Asurbanipal'in çağdaşı olan bu Med kralının Keyaksar Sülalesi ile irtibatı olup olmadığı bilinmemektedir. Bununla beraber muhakkak olan şudur ki, Medler, Asurbanipal zamanında Asur boyunduruğundan kurtulmuş, az sonra da bütün Güney İran'ı ele geçirerek çok kuvvetlenmişlerdi. Hâlbuki Asur vesikaları Asurbanipal'in zaferlerini göklere çıkarmakta, aldığı ganimetleri saymakla bitirememektedir. Fakat Asurbanipal zamanındaki olayların Asur vesikalarında anlatıldığı gibi olmadığını, Medler'in bir nesil sonra koca Asur İmparatorluğu'nu yıkacak güce ulaştıklarını hep birlikte göreceğiz. Gerçi imparatorluğun bu ani çöküşünde Babil'in, memleket içinde daimi bir çibanbaşı olmasının rolü varsa da, Asur İmparatorluğu'nun sür'atle dibe vurmasında Asurbanipal idaresinin de herhalde payı vardır.

BABİL İSYANI (MÖ. 652-648)

Asurbanipal'in Elam meselesi ile meşgul olduğu sırada üvey kardeşi **Şamaş-şum-ukin** de Babil'de boş durmuyor, kardeşini vurmak için fırsat kolluyordu. Nitekim Babil civarındaki Arami kabilelerinden topladığı vergileri kendi siyasi amacını gerçekleştirmek için harcarken, Asur'a da onların vergi vermemek suretiyle isyan ettiklerini bildiriyordu. Böylece bir taraftan askeri gücünü artırırken, diğer taraftan da Elam'daki Med krallarıyla politik gizli görüşmeler yapıyordu.

Kendi ifadesine göre Elam'dan zafer kazanmış olarak dönen Asurbanipal, haris (hırslı) kardeşinin bütün hareketlerini, kendi casusları vasıtasıyla takip ettiriyordu. Nihayet ona da hak ettiği dersi vermeye karar verdi. Beklenmedik bir anda Babil üzerine yürüdü ve şehri muhasara etti. **Şamaş-şum-ukin**,

muhasaradan kurtulamayacağını anlayınca sarayını ateşe verdi.¹⁸⁵ Köleleri ve cariyeleri ile birlikte intihar etti. Bu feci hadise, **Berossos**'un (MÖ. 320-280) tarihinde Asurbanipal'in sefiş oğlu **Sin-şar-işkun**'a izafe edildiğinden, bütün Klâsik devir yazarlarında olayın kahramanı olarak **Sardanapal** gösterilir.

ASURBANİPAL'İN ANADOLU POLİTİKASI

Dünya tarihinde Asurbanipal devrine özel bir yer verilir. Zira Eski Doğu dünyasının Eski Batı dünyası ile kültürel teması ilk defa bu devirde yani Asur İmparatorluk Devri'nde olmuştur. Bu temas bölgelerinden biri de Batı Anadolu'dur. Gerçi MÖ. 8. yüzyıl ortaları ile MÖ. 6. yüzyıl ortaları arasında (MÖ. 750-550) vukubulan **II. HELLEN KOLONİZASYONU**¹⁸⁶ ile Akdeniz, Ege ve Karadeniz sahillerinde birçok Hellen polisi kurulmuştur, fakat bunların hem en eskisi olmaları bakımından hem de eski Büyük Hitit medeniyetine yakın olmaları bakımından, Doğu ile Batı arasındaki en eski bağlantılar, Anadolu'nun Ege sahillerinde kurulmuştu Bu devirde Batı Anadolu'da **Lidya Devleti**¹⁸⁷ hâkimdi. Merkezi **Sardes** (Salihli) şehri olan Lidya Devleti hakkında **Herodotos** bilgi vermekte ise de, Lidya Devleti'nin sınırlarını kesin olarak çizemiyoruz. Fakat Asurbanipal zamanında Asur egemenliğinin hala daha **Tabal**'a (Kayseri) kadar uzandığı muhakkaktır. Çünkü Asur annallerinde Mısır zaferinden sonra Ninive sarayına kızlarını ve vergilerini gönderen vasallar arasında **Tabal** kralı **Mugallu** ile **Hilakku** (Kilikya) kralı **Sandişarma** da vardı.

¹⁸⁵ Joan Oates, *a.g.e.*, s. 128.

¹⁸⁶ II. Hellen Kolonizasyonu hakkında ayrıntılı bilgi edinmek için bkz: A. M. Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, TTK Yayını, Ankara 1971, s. 155-171.

¹⁸⁷ Lidya Devleti hakkında bilgi edinmek için bkz: E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013, s. 214-216

Diğer taraftan, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, **Asarhaddon** zamanında (MÖ. 680-668) Kimmerler **Konya Ereğlisi**'ne (Hubuşna) kadar sokulmuşlardı.¹⁸⁸ Buradan da anlaşıyor ki, **Asur Devleti** ile **Lidya Devleti** arasındaki toprakları **Kimmerler** ele geçirmişlerdi. Bu bölgenin, **III. Tiglat-Pileser** zamanında (MÖ. 745-727) **Muşki** denilen **Frig** kavmi tarafından iskân edildiğini biliyoruz. O halde Kimmerler, Frigler'in oturduğu sahayı zaptetmişler,¹⁸⁹ Frigleri (Muşkileri) muhtemelen **Küçük Frigya** denilen Kuzeybatı Anadolu'ya (Kocaeli yöresi) sürmüşlerdi.¹⁹⁰

Asurbanipal devri (MÖ. 668-626) vesikaları, bu tahmini sınırları destekler niteliktedir. Bu vesikalar bize hem Kimmerler hem de Lidyalılar hakkında bilgi verirler. Ne var ki, cereyan eden olayların kronolojik düzeni hakkında sağlam hiçbir delil yoktur. Bu yüzden, Asurbanipal devrinin diğer önemli olaylarını; Mısır'ın fethi, Elam ve Babil isyanları gibi tarihleri belli hadiseleri dikkate alarak, kaynakların vermiş olduğu bilgiler çerçevesinde, kronolojik bir düzene koymaya çalıştık. Bu cümleden olmak üzere, Asurbanipal devri vesikalarında Kimmer kralı **Tugdamme**'nin Asur hudutlarına tecavüz ettiğinden, fakat gökten düşen bir ateşle ordusunun ve karargâhının yandığından, bunun üzerine Kimmerler'in geri çekildiklerinden bahsedilmektedir. Bir başka vesikada da Kimmer kralı ile Asurbanipal arasında bir anlaşma yapıldığı, fakat bu anlaşmayı bozduğu için Kimmer kralının tanrının

¹⁸⁸ E. Memiş, *İskitlerin Tarihi*, 3. Baskı, Ankara 2012, s. 40.

¹⁸⁹ Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, cilt 1, İzmir 1982, s. 191; E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 189.

¹⁹⁰ Sakarya'nın batısı ve güneyine ise "Büyük Frigya" deniliyordu.

gazabına uğradığı, yani müthiş bir cilt hastalığından öldüğü anlatılmaktadır.¹⁹¹

Diğer taraftan Asurbanipal annallerinde bir **Ludu** (=Lidya) memleketinden söz edilmekte ve bu memleketin **Guggu** (=Giges) adlı kralının Ninive'ye bir elçi gönderdiğinden, fakat bu elçinin konuştuğu dili Ninive sarayında kimsenin anlamadığından bahsedilmektedir. Kaynakların verdiği bu bilgiler birleştirilirse, Kimmerler'in bir taraftan Asur, diğer taraftan Lidya topraklarına zarar verdikleri anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında Lidya kralının, o zamanın lider devleti konumundaki Asur'a müracaat ederek, müşterek düşman karşısında güçlerini birleştirmeyi önerdiği öğrenilmektedir.¹⁹² Bundan başka Asur kralının annallerinde Lidya Devleti'nin, Asur'un Mısır'daki teb'ası olan Sais şehri prensi **Psammetik** ile de işbirliği yaptığı bildirilmektedir.¹⁹³

İşte bütün bu olayların cereyanını mantıki bir silsile içinde sıralamak lâzımdır. Kanaatimize göre, Asur vesikalarında bildirilen Kimmer saldırısı, Asur'un Que (Taşlık Kilikya) eyaletinin hudutlarına yapılmış olmalıdır. Zira Amasyalı coğrafyacı **Strabon** da Kimmer kralı **Lygdamis** (=Tugdamme)'in Kilikya'daki bir savaşta öldüğünü bildirmektedir. Fakat Kimmer taarruzu sırasında Çukurova'da çok görülen müthiş bir sağanak sırasında Kimmer tabyalarına bir yıldırım isabet etmiş ve bu olayı her iki taraf da, o zamanki dini inanışlarına uygun olarak, Fırtına Tanrısı'nın bir gazabı olarak kabul etmiş ve bundan dolayı barışa gitmiş olabilirler. Asıl mesele, Kimmer taarruzunun zamanını tayin etmektir. Annallerin Ninive nüshasında,

¹⁹¹ Bu cilt hastalığının cilt kanseri mi yoksa cüzzam mı olduğu bilinmemektedir. Ancak ikinci ihtimal daha mantıklı gibi görünüyor.

¹⁹² F. Kinal, *a.g.e.*, s. 261.

¹⁹³ A. Afet İnan, *a.g.e.*, s. 159; F. Kinal, *a.g.e.*, s. 261.

Asurbanipal'ın Kimmer kralının yolladığı elçilik heyetini kabul ettiği ve ondan at ve koşum takımlarından ibaret hediyeler aldığı ve onların da, kendisinin de yemin ettikleri anlaşılmaktadır. Bundan başka astrolojik bir metinde (Harper 1391): **"Eğer Ayyar ayında Mars yıldızı ilk defa görülürse düşmanla muahede yapmalıdır. Bunun yorumu barbarlar tarafından perişan olmaktadır. Barbarlar Kimmerler'dir."** denilmektedir.

Görülüyor ki, bu vesika dahi Asurbanipal'ın Kimmerler'le bir antlaşma yaptığına şüphe bırakmamaktadır. Astrolojik hesaplara göre bu olayın, yani antlaşmanın MÖ. 649 senesinde yapıldığı hesaplanmıştır. O halde Kimmer saldırısı bu tarihten önce vukubulmuş olmalıdır.

Diğer taraftan Babil isyanı da, MÖ. 652-648 yılları arasına konulduğuna göre, Asurbanipal'ın Babil kralı olan üvey kardeşi **Şamaş-şum-ukin**'in isyan etmek için en uygun zamanı seçtiği anlaşılmakta ve bu durum da olayların tarihlenmesine uygun düşmektedir.

Asur-Lidya münasebetlerine gelince, Lidya elçilik heyetinin Ninive'ye gelişi, Kimmer antlaşmasının yapılmasından sonra olmuş olmalıdır. Zira Asurbanipal, Lidya kralına hiçbir yardım yapamadığı içindir ki, Lidya kralı **Giges** bir defa da talihini Mısır'da denemek istemiş ve bu sırada Asur boyunduruğundan kurtulmak için fırsat bekleyen Sais şehri prensi **Psammetik**'e başvurmuştu. Mısır'da XXVI. Sülale'yi kurmuş olan bu şahıs, **Karya**'dan (Muğla ve civarı) ve **İyonya**'dan (Batı Anadolu) ücretli Hellen askerleri getirterek Asur'a karşı bağımsızlık savaşlarına başlamak suretiyle Asur'u yıpratırken, Lidya kralı **Giges** de Kimmerler'e karşı tek başına savaşmak zorunda

kalmış ve bu savaşlardan birinde ölmüştü.¹⁹⁴ Giges'in dramatik ölümünü Asurbanipal annalleriyle de bilmekteyiz.¹⁹⁵ Fakat gerçekte bütün gayretlerine rağmen Kimmerler, Lidya Devleti'ni ortadan kaldıramamışlardır. Zira **Giges**'in oğlu ve halefi **Ardis**, babasının bıraktığı yerden savaşlara devam etmiş ve Kimmerler'i geri püskürtmeye muvaffak olmuştur.¹⁹⁶

Kimmer-Lidya savaşlarının, Kimmerler'in galibiyeti ile sonuçlandığı, Asurbanipal'in: **"Kimmerli atak deli muzaffer oldu"** sözleriyle de doğrulanmaktadır. Fakat Asur vesikalarında Kimmer kralı **Tugdamme**'nin yeminini bozduğundan da bahsedildiğine göre, Kimmer kralının Lidya zaferinden sonra tekrar Asur sınırlarına tecavüz ettiği anlaşılmaktadır. Bu ikinci Kimmer saldırısının ayrıntıları ve sonucu hakkında bilgimiz yoktur. Dikkate şayandır ki, Asur kralları daima galip geldikleri savaşlardan aldıkları esirleri ve ganimetleri tabletler üzerinde sütunlarca anlattıkları halde, Kimmer savaşlarını sükûn ile geçiştirmektedirler. Bu durum, Asur İmparatorluğunun bu devirde bütün ihtişamına rağmen aslında zaaf içinde bulunduğunu gösterir. Esasen Asur annallerinde **Tuşamilki** denilen **Psammetik**'in başkanlığındaki Mısır isyanının bastırılmamış olması, bu zaafın en belirgin göstergesidir.

ASUR İMPARATORLUĞUNUN YIKILIŞI

Asurbanipal'in ölümünden sadece 14 yıl sonra Asur İmparatorluğu yerle bir olacaktır. Elbetteki bu yıkım en çok tâbi devletleri sevindirmiştir. Gerçekten, Ninive'nin düşmesinin esir

¹⁹⁴ F. Kinal, a.g.e., s. 261; E. Memiş, a.g.e., s. 215.

¹⁹⁵ Söz konusu annelerde: "Giges'in Kimmerler tarafından öldürülüp, cesedinin yerden yere sürüklendiği ve ülkesinin yakılıp yıkıldığı" bildirilmektedir.

¹⁹⁶ E. Memiş, a.g.e., s. 215.

kavimlerde uyandırdığı sevinç ve heyecan sayhaları,¹⁹⁷ Tevrat'ın **Nahum** faslında ifadesini bulur. Asur şehirlerinin düşman eline geçmesini kutlayan bir Yahudi peygamberi, şehrin düşmesini öyle canlı bir şekilde tasvir eder ki, bu müthiş felâket, gözlerimizin önünde adeta canlanmaktadır: **“Dikenler gibi birbirlerine sarılı olarak sanki içki ile sarhoş imişler gibi, kuru saman gibi tamamen yandılar. Kamçı sesi, tekerlek gürültüsü, koşan atlar, sıçrayan, devrilen cenk arabaları, saldıran atlılar, yalın kılıç ve pırıldayan mızraklar... Vurulmuşlar alayı, büyük ölümler yığını ve sonsuz leşler... Ey Asur kralı, çobanların uyuyor; ileri gelenlerin kımıldamıyor; dağlar üzerinde kavmin dağıldı ve toplayan yok. Senin kırığına dindirecek ilaç yok; yaran iyi olmaz; haberini işitenlerin hepsi senin için el çırpıyorlar; çünkü ardı kesilmeden senin kötülüğün kimin üzerinden geçmedi?”**¹⁹⁸

Böylece o zamanki dünyanın en büyük imparatorluğu âdeta birden bire yok oluvermişti. Asur krallarının muhtelif memleketlerden alıp getirdikleri muazzam servet, Mısır saraylarının paha biçilmez antikileri, Babil mabetlerinin hazineleri, Elam ve Urartu memleketlerinden getirilmiş kıymetli madeni eşyalar, galipler arasında öylesine yağmalanmıştı ki, geriye o büyük şehirlerin harabelerinden başka bir şey kalmamıştı. Nitekim Ninive kazıları, Medler'in şehri zaptetmek için her çareye başvurduklarını göstermiştir. Mesela, kale duvarlarının dibindeki su dolu hendekler toprakla doldurulmuştu. Ninive'nin demirciler kapısı yakılmıştı. Asur Devleti'nin eski idare merkezleri de bu kin fırtınasından kurtulamamışlardı. **Asur** (Kale el Şergat), **Nimrut** (Kalah) ve

¹⁹⁷ Sayha: Haykırış, bağırış anlamına gelmektedir.

¹⁹⁸ Tevrat, *Nahum III*, 2-3; 18-19.

Korsabad (Dur Şarrukin) artık birer harabe tepesi halinde idiler. Bu şehirlerin hepsinde kazı yapılmış ve ne yazık ki, hepsinin de korkunç bir yangının bıraktığı kalın bir kül tabakasıyla örtülü olduğu tespit edilmiştir. Böylece mağlup kavimler, senelerce kalplerinde sakladıkları kin ve intikamın büyük dehşetiyle eski efendilerinin şehirlerini yakıp yıkmışlar ve böylelikle kendilerini tatmin etmişlerdi. Bir zamanlar Ninive'nin dünyanın en büyük şehri olduğunu gösterecek hiçbir iz yoktu. Tek bir bina bile ayakta kalmamıştı. Ninive'ye nazaran Asur daha az hasara uğramıştı. Devletin resmi baştanrısı olan **Tanrı Asur**'un heykeli de elbetteki esir edilerek Babil'e götürülmüştü.

Ninive'nin çökmesinden sonra Asur kralı Asurbanipal'in oğlu **Sin-şar-işkun**'un akibetini bilmiyoruz. Yalnız kral ailesinden bir prens olan **II. Asuruballit**, kendisine sadık askerleriyle katliamdan kurtularak kaçmayı başarmış ve Urfa'nın güneyinde bugünkü **Harran**'a çekilerek orada kendisini Asur kralı ilân etmişti. Ne var ki, Asur'un düşmanları, yıkılan rakiplerinin ayağa kalkmasına

zaman bırakmayacak kadar zeki idiler. Medler ve Babilliler ordularını tekrardan birleştirerek Harran'a doğru hareket ettiler. Netice'de **II. Asuruballit**'in maneviyatı tamamen bozulmuş olan ordusu hiçbir başarı elde edemedi. İki sene kadar süren son Asur direnişi de kırılarak Asur İmparatorluğu'na kesin olarak son verildi¹⁹⁹ ve böylece Asur İmparatorluğu da tarihe karışmış oldu (MÖ. 612).

Asur İmparatorluğu'nun, Asurbanipal'in iktidara gelmesiyle birlikte çöküş sürecine girmesi ve beklenmedik bir şekilde tarih sahnesinden çekilmesi izaha muhtaçtır. Üstelik bu devirde onu çökertecek kudrette büyük bir devlet de yoktu. Bu itibarla, Asur

¹⁹⁹ K. Köroğlu, a.g.e., s. 181.

İmparatorluğu'nun çöküş nedenleri araştırılmaya değer bir konudur.

ASUR İMPARATORLUĞU'NUN ÇÖKÜŞ NEDENLERİ

Asur İmparatorluğu'nun çöküş nedenlerini 5 ana başlık altında toplayabiliriz:

1- Ordunun Bozulması

Asur Devleti muazzam gücünü ordusundan alıyordu. Fakat bu ordu o zamanın ilkel ulaşım şartları içerisinde bir tarafta Elam'dan öteki tarafta Mısır'a kadar, mütemadiyen oradan oraya yürümekten yıpranmış, tükenmişti. Esasen bu ordunun **III. Tiglat-Pileser** ve oğlu **II. Sargon** zamanlarındaki milli Asur ordusu ile benzerliği bile kalmamıştı. O zamanlar orduya yalnız Asurlular alınırdı. Son senelerde ise, köleliğin ağır şartlarından kurtulmak isteyen herkes orduya girebiliyor ve asker olabiliyordu. Böylece şimdi Asur ordusu melez bir karakter almıştı. Bu ordu artık eski günlerin yalnız şan ve şeref için çarpışan ordusu değildi. Yalnız ganimet elde etmek, cenkten kazanç sağlamak için çarpışıyorlardı.

2- Milli Birlikten Yoksun Olma

Çökmenin diğer önemli bir nedeni de, devleti meydana getiren halkın milli birlikten yoksun olması idi. Gerçekten, geniş Asur İmparatorluğu toprakları üzerinde Asurlular, Babilliler, Elamlılar, Kaldeliler, Aramiler, Yahudiler, Urartular, Geç Hititler ve nihayet Mısırlılar bile yaşıyorlardı. Bu kavimlerin her biri kendi dilleriyle konuşuyorlar, kendi geleneklerine göre dini inançlarını sürdürmeye çalışıyorlardı. Kısacası her bir kavim ayrı bir cemiyet teşkil ediyordu. Asur emperyalizminin silah

zoru ile zulüm ve işkence ile yıldırıldığı bu kavimlerin hepsi birer kin küpü halinde kurtuluş anını beklemekteydiler. Kısacası din ve dil birliğinin yokluğu da imparatorluğun çökmesinde önemli bir neden olmuştur.

3- İnsan Hak ve Hürriyetlerine Değer Verilmemesi ve Maliyenin Bozulması

Diğer bir neden de Asur devlet idaresinin insan hak ve hürriyetlerini hesaba katmamasıdır. Elbetteki biz bununla bugün anladığımız manadaki insan hak ve hürriyetleri kastetmek istemiyoruz. Çünkü kölelik kurumunun asrımızda bile Afrika'da hala mevcut olduğunu ve 19. yüzyıla kadar Amerikan borsalarında köle fiyatlarının inip çıktığını biliyoruz. Fakat unutmamak lâzımdır ki, medeniyetler ne kadar geri veya ileri olursa olsun, insan psikolojisi hep aynıdır. İnsanlar zulüm ve işkence ile değil, iyilik ve lütufla yola getirilir. Bu esas dikkate alındığında, Asur idare mekanizmasının askeri bir baskı altında tamamen kan ve ateş üzerine kurulduğu görülür. Düşünmek lâzımdır ki, bütün bu zulüm ve işkencelere, yangınlara, sürgünlere, kazığa çakılmalara rağmen, istilâ edilen memleketlerin halkı, özgürlükleri için savaşımdan geri kalmıyorlardı. Bu durum ise, Asur ordusunun daimi olarak sefer halinde bulunması anlamına geliyordu. Böyle bir döngü, hem mali bakımdan devleti çökertmekte hem de orduyu fiilen yıpratmakta idi. Özellikle Mısır seferi Asur'a çok pahalıya mal olmuştu. Binlerce asker daha yoldayken telef olmuştu. Buna karşılık Asur Devleti Mısır seferinden firavunların hazineleri ile beslemek zorunda olduğu binlerce esirden başka ne kazanmıştı? Hiçbir Asur kralı elindeki servetle devlete gelir sağlayacak bir yatırım teşebbüsünde bulunmamıştır. Hattâ Sanherib'in ilk defa Mısır'da gördüğü ve Mezopotamya'da

yetiştirmek istediği pamuk ürünü, endüstri maddesi haline getirilmek şöyle dursun, iklim şartlarına bile alıştırılmamıştı. Aynı şekilde muazzam kitleler oluşturan kölelerin iş gücünden ne ziraat ekonomisinde ne de endüstride yararlanılması düşünölmüştü. Asur Devleti bütün Eskişağ devlet sistemlerinde olduğu gibi, **“sefere çıkararak para ve malzeme temin etmek, bu malzeme ve para ile orduyu beslemek, sonra yine ganimet elde etmek”** gibi aldatıcı bir dairenin içinde dönöþ durmuştur. Hattâ Eski Asur Devleti zamanında gördüğöümüz **“yabancı ölkelerde ticaret kolonileri kurmak usulö”** bile unutulmuştu.

4- Cemiyet ve İdari Düzenin Bozulması

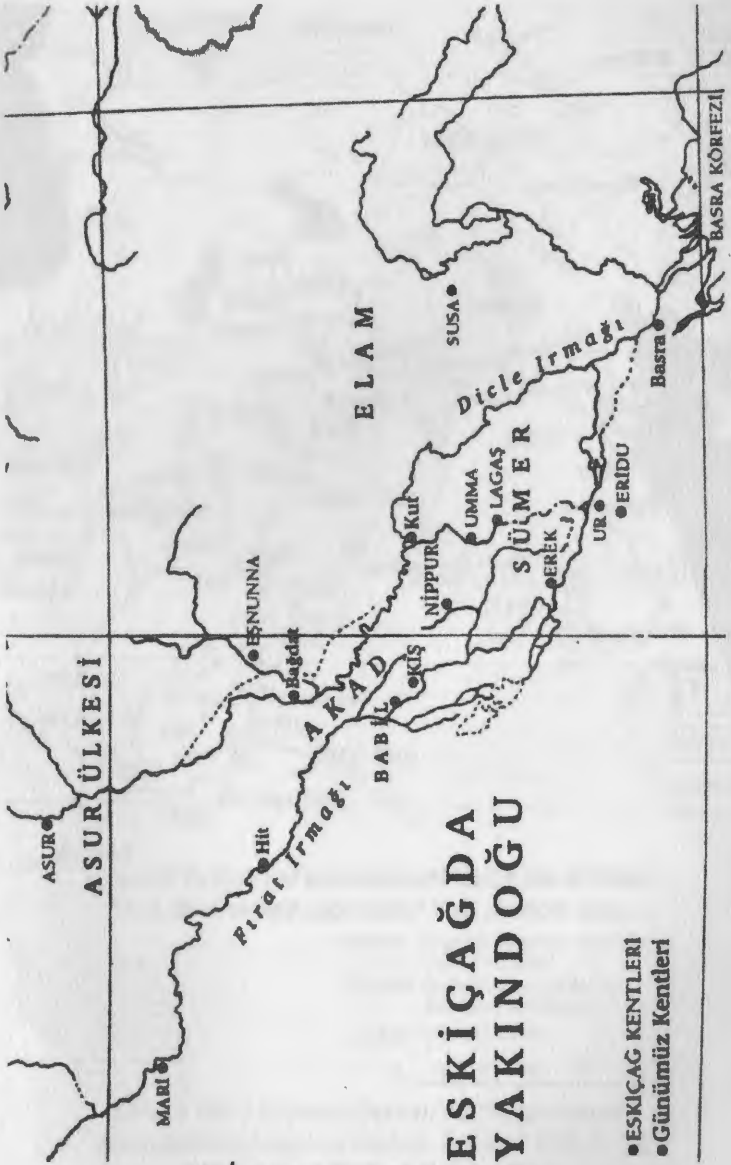
Asur İmparatorluğu’nun çökmesinde rol oynayan diğer bir önemli neden de, cemiyetin ve özellikle idareciler zümresinin ahlâk zaafı içerisine düşmüş olmasıydı. Sargon’un sarayının yıkılması, Sanherib’in katli, muhteris şamaş-şum-ukin’in Babil gibi her an patlamaya hazır bir şehirde şahsi iktidar hırısı uğruna isyan ederek devlet otoritesini sarsması gibi olaylar, bu ahlâk zaafının en çarpıcı örnekleridir.

5- Dış Sebepler

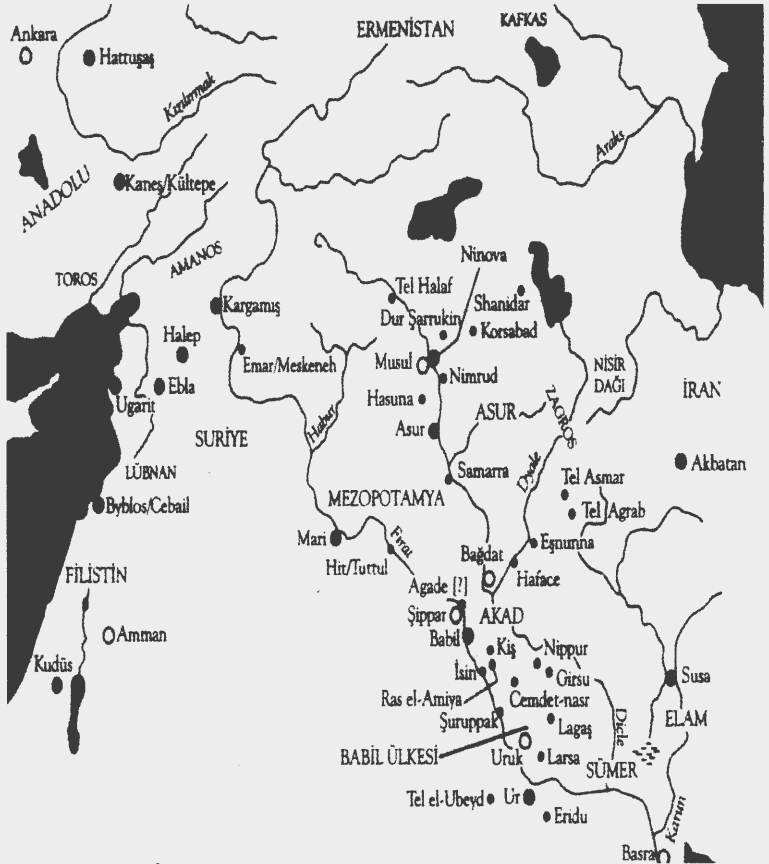
Bütün bu sebeplere ilave olarak bir de dış etkenler vardır ki, bunların başında, MÖ. 7. yüzyıl başlarında vuku bulan kavimler göçü gelmektedir. Gerçekten, evvela Kimmerler’in, arkasından da İskitler’in Asur’un kuzey hudutlarına yapmış oldukları saldırılar veya Deniz-eli’nde yerleşen Arami asıllı Kaldeliler’in hareketleri daimi birer huzursuzluk kaynağı idiler. Ayrıca Asur ve Babil vesikalarının **Umman Mandalar** yani barbarlar diye küömsedikleri kavimlerden olan **Medler**, o

zamanki medeniyetle daha yeni temasa geldikleri için canlı ve taze bir kuvvet kaynağı idiler. Bu taze kuvvetler teşkilâtlanınca korkunç bir kudret haline gelmişlerdi ve tıpkı barbar Germanlerin koca Batı Roma İmparatorluğu'nu yıktıkları gibi, Medler de Asur'un yıkılmasında en önemli maddi gücü teşkil etmişlerdi.

HARİTA VE BELGELER

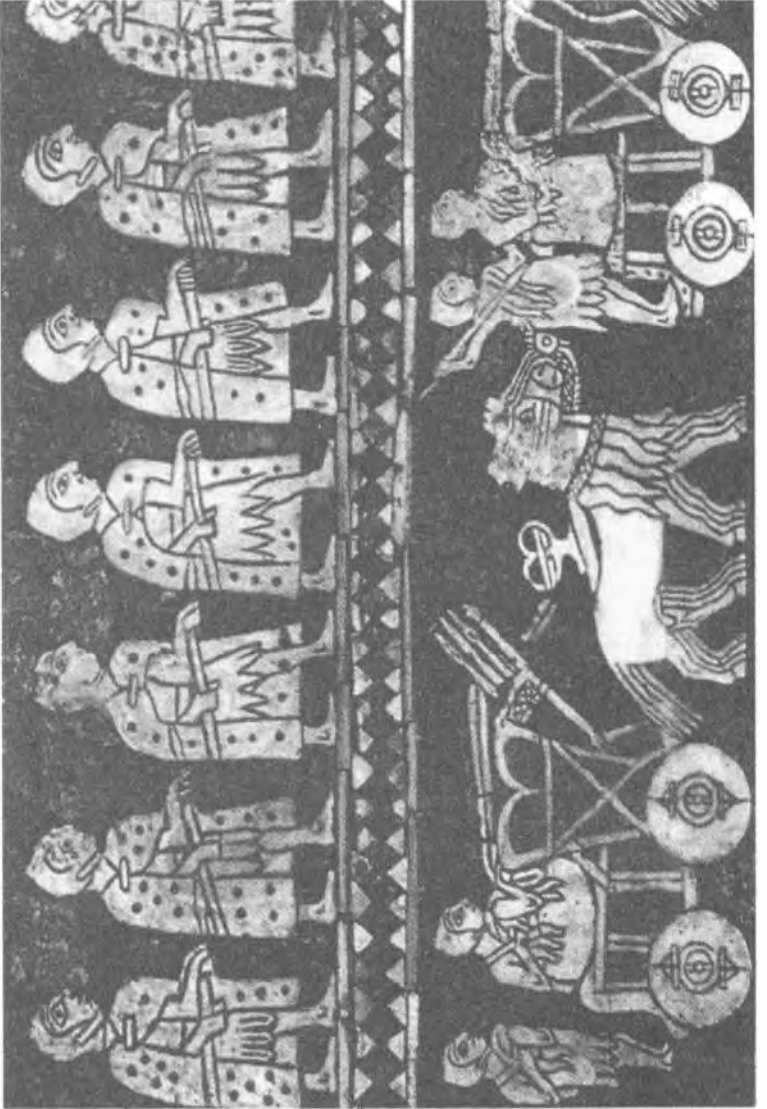
HARİTA No: 1 Eskiçağda Yakınoğu
(S.N. Kramer, Sümerler, İstanbul 2002, s. 12)

HARİTA No: 2 Eski Mezopotamya'nın Coğrafi Konumu
 (Jean Bottero, Eski Yakınoğu, Ankara 2005, s. 12)

HARİTA No: 4 Nehirler Arasındaki Ülke (Mezopotamya)
 (Jean Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, İstanbul 2006, s. 15)

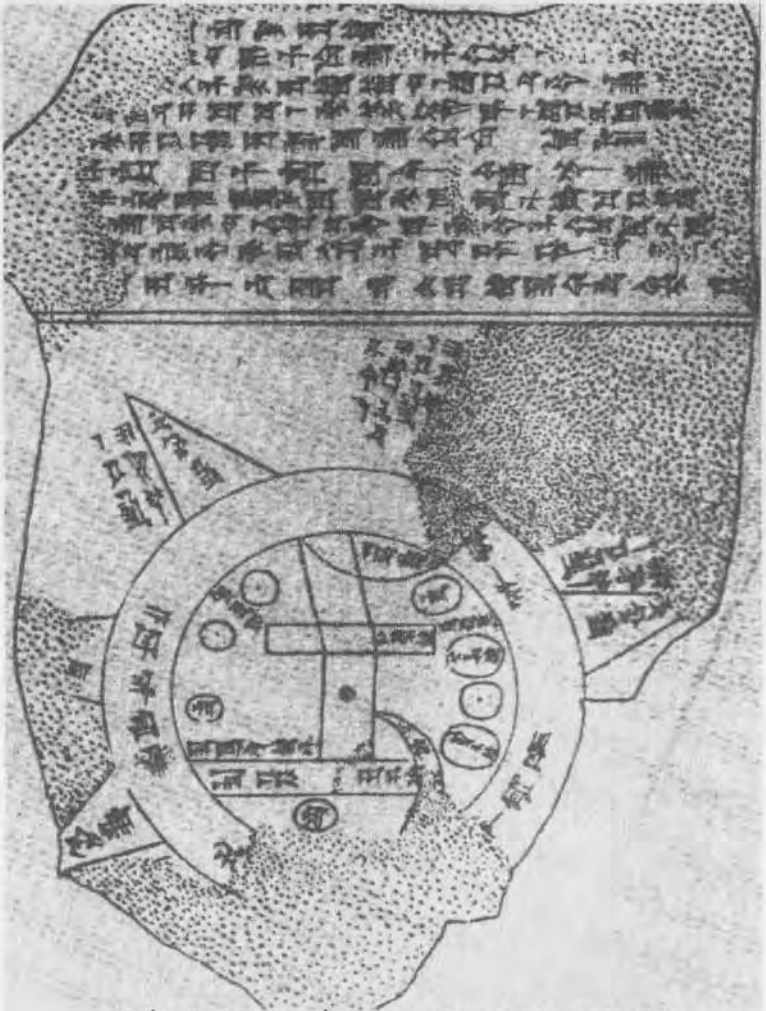

RESİM No: 1 Ur Standardı Üzerinde Bir Kralın Sefere Gidişi
 (Jean Bottero, *Evvel Zaman İçinde Mezopotamya*,
 İstanbul 2002, s. 111)

*"Ne dolanıp duruyorsun böyle serseri gibi Gılgamış?
Aradığın sonsuz yaşamı
Asla bulamayacaksın!
Tanrılar insanları yarattıklarında,
Onlara ölümü biçtiler kader olarak
Ve ölümsüzlüğü sakladılar sadece kendilerine!
Sen karnını doyurmaya bak asıl;
Neşe içinde yaşa gece gündüz;
Her gün bayram yap;
Dans et, eğlen gece gündüz;
Tertemiz giysilere bürün;
Yikan, yüz;
Elinden tutan
Evladına eğilsin şefkatli bakışların;
Ve sana sınıksız sarılan
Kadını mutlu et;
Çünkü insanların gelecekte başka bir beklentisi olamaz!"*
Gılgamış Destanı

RESİM No: 2 Gılgamış Destanından Bir Bölüm
(Jean Bottero, *Kültürümüzün Şafağı Babil*, İstanbul 2006, s. 129)

RESİM No: 3 Sargon İmparatorluğuna Ait Memleketleri
Gösteren, Kil Tablet Üzerine Çizilmiş Dünya Haritası
(F. Kınal, Eski Mezopotamya Tarihi, Ankara 1983, s. 216)

*"Tanrılar dediği için bana, ben ki Hammurabi'yim,
Adil İktidar Sahibi, Kurtarıcı Çoban...
Sümer ve Akkad ülkelerindeki insanlarımı kucakladım:
Onları hep barış içinde yönettim."
Hammurabi Kanunları*

RESİM No: 4

(Jean Bottero, Kültürümüzün Şafağı Babil, s. 56-57)

**RESİM No: 5 Assur (Kale el Şergat) Kazılarında Bulunan
Bronzdan Sargon'un Başı
(F. Kinal, Eski Mezopotamya Tarihi, s. 218)**

- Afetinan, A., Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Akurgal, Ekrem., Anadolu Kültür Tarihi, Tübitak Yayınları, 9. Baskı, Ankara 2000.
- Albayrak, İrfan., "Asur Ticaret Kolonileri Döneminde Asurlu Tüccarlar ile Yerli Halk Arasındaki İlişkiler", III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri Kitabı, Kayseri 2000, s.35-42.
- Albayrak, İrfan., "Kültepe Belgelerine Göre Karum Dairesinin İdari ve Politik Yapısı", Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2002 Yıllığı, Ankara 2003, s.342-356.
- Alp, Sedat., "Eski Önasya'da Siyasal İlişkilerden Bölümler", Anma Kitabı, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Ankara 1974, s. 425-436.
- Alp, Sedat., Hitit Çağında Anadolu, Tübitak Yayınları, İstanbul 2001.
- Arnold, Bill T., Who Were The Babylonians?, Leiden 2005.
- Balkan, Kemal., Die Sprache der Kassiten, New Haven 1954.
- Balkan, Kemal., "Kaslar Sülalesi", Belleten 48, s. 723-758.
- Barnett, R. D., "Phrygia and the peoples of Anatolia in the Iron Age", CAH II/2, chp. XXX, Cambridge 1975, s. 417-442.
- Barnett, R. D., "The Sea Peoples", CAH II/2, chp. XXVIII, Cambridge 1975, s. 359-371.
- Bayram, Sadi., "Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk İzleri", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 62, Ekim 1989, s. 9-118.
- Bayram, Sebahattin., "New and Some Rare Geographical Names in the Kültepe Texts", Archivum Anatolicum 3 (1997), s. 62-64.

- Bottero, Jean., Eski Yakındoğu (Sümer'den Kutsal Kitap'a), Çevirenler: A. Kâhiloğulları-P. Güzelyürek-L. Arslan Özcan, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2005.
- Bottero, Jean., Gilgamiş Destanı, Çeviren: Orhan Suda, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2005.
- Bottero, Jean., Kültürümüzün Şafağı Babil, Çeviren: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006.
- Bottero, Jean-Maria-Joseph Steve., Evvel Zaman İçinde Mezopotamya, Çeviren: A. Tatlıer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2002.
- Brandau, Birgit-Hartmut Schickert., Hititler (Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu), Çeviren : Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2003.
- Buccellati, Giorgio., The Amorites of the Ur III Period, Naples 1966.
- Ceram, C. W., Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler (Arkeoloji'nin Romanı), Çeviren: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi Yayını, İstanbul 1986.
- Chiero, E., Kilden Kitaplar: Çivi Yazılı Belgelerin Anlattıkları, Çeviren: Ali M. Dinçol, İstanbul 1997.
- Clay, Albert T., The Empire of the Amorites, Yale Universty Press, New Haven 1919.
- Çeçen, Salih., "Kutsal Kitaplar ve Çivi Yazılı Belgeler Işığında Cudi Dağı", I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s. 123-127.
- Çığ, Muazzez İlmiye-Hatice Kızılyay., Eski Babil Devrine Ait İki Okul Kitabı, Ankara 1959.
- Çığ, Muazzez İlmiye., Kur'an, İncil ve Tevrat'ın Sümer'deki Kökeni, Kaynak Yayınları, 9. Baskı, İstanbul 2005.
- Çığ, Muazzez İlmiye., Ortadoğu Uygarlık Mirası, Kaynak Yayınları, İstanbul 2002.
- Çilingiroğlu, Altan., "Sargon'un Sekizinci Seferi ve Bazı Öneriler", Anadolu Araştırmaları IV-V, 1976-1977, İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul 1977, s. 235-251.
- Çilingiroğlu, Altan., Urartu ve Kuzey Suriye, E.Ü.E.F. Yayını, İzmir 1984.

- Demircioğlu, Halil., Roma Tarihi, 1. Cilt, TTK Yayını, Ankara 1953.
- Dinçol, Belkıs., Eski Önasya Toplumlarında Suç Kavramı ve Ceza, İstanbul 2003.
- Dion, Paul E., "Aramean Tribes and Nations of First-Millennium Western Asia", Civilizations of the Ancient Near East, Vol. I-II, 2.nd edition, New York 2006, s. 1281-1294.
- Dupont, A.- Sommer., Les Arameans, Paris 1949.
- Edzard, D. O., Die "Zweite Zwischenzeit" Babyioniens, Wiesbaden 1957.
- Erzen, Afif., Doğu Anadolu ve Urartular, TTK Yayını, Ankara 1984.
- Fales, Frederick Mario., "Arameans and Chaldaeans", The Babylonian World, USA 2007, s. 288-298.
- Falkenstein, A., Die Welt des Orients, 1947.
- Finkelstein, J. J., " Subartu and Subarians in Old Babylonian Sources ", Journal of Cuneiform Studies, Vol. 9, No. 1 (1955), s.1-7.
- Finkelstein, J. J., " Mezopotamia ", Journal of Near Eastern Studies, Vol. 21, No. 2 (April, 1962), s.73-92.
- Goetze, Albrecht., " On the Chronology of the Second Millenium B. C. ", Journal of Cuneiform Studies, Vol. 11, No. 3 (1957), s.63-73.
- Gurney, O. R., Hititler, Çeviren: Pınar Arpaçay, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2006.
- Günaltay, Şemsettin., Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya), TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Günaltay, Şemsettin., Yakın Şark III (Suriye ve Filistin), TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Günbattı,Cahit., "Eski Babil Devrinde Timar ve Devlet Arazisinin Tahsisi Hakkında Bazı Görüşler", Belleten 212, Ankara 1991, s.1-12.
- Günbattı,Cahit., "Kültepe'den Akkadlı Sargon'a Ait Bir Tablet", Archivum Anatolicum, Sayı 3, Ankara 1997, s.131-155.
- Halдар, Alfred., Who were the Amorites?, Leiden 1971.
- Hamblin, William J., Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC, London and New York 2006.

- Herodotos, Herodot Tarihi, Çeviren: Mümtekin Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.
- Hommel, Fritz., Geschichte Babyloniens und Assyriens, Vol. I, Berlin 1885.
- Hooke, S. H., Ortadoğu Mitolojisi, Çeviren: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Ankara 1993.
- Huffmon, H. B., Amorite Personal Names in the Mari Texts, Baltimore 1965.
- İplikçioğlu, Bülent., Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994.
- Jacobsen, Thorkild., The Sumerian King List, University of Chicago Press, Chicago 1939.
- Kafesoğlu, İbrahim., Türk Milli Kültürü, 6. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.
- Kenyon, Kathleen M., Amorites and Canaanites, The Oxford University Press, London 1966.
- Kinal, Füzulan., "İlkçağda Kıbrıs", Belleten 111, Ankara 1964.
- Kinal, Füzulan., "Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi", A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi III, 4/5 (1967).
- Kinal, Füzulan., "Hitit Devletleri İçin Kuzey Suriye'nin Önemi", Atatürk Konferansları IV, 1970'den ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara 1973, s. 1-13.
- Kinal, Füzulan., "Tanrıça İnanna'nın Cehenneme İnişi Efsanesi", A.Ü.D.T.C.F. Araştırmaları Dergisi, cilt III, Sayı 4-5, Ankara 1966, s. 1-21.
- Kinal, Füzulan., "Yamhad Krallığı", A.Ü.D.T.C.F. Araştırmaları Dergisi, cilt VIII-XII, Ankara 1974, s. 14-23.
- Kinal, Füzulan., "Khorsabad Kral Listesi ve Kronoloji", Belleten XLII, Sayı 166, Ankara 1978.
- Kinal, Füzulan., Eski Mezopotamya Tarihi, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Ankara 1983.
- Kinal, Füzulan., Eski Anadolu Tarihi, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.
- Kitabı Mukaddes, (Eski ve Yeni Ahit), Kitabı Mukaddes Şirketi, İstanbul 2001.
- Klengel, H., Kral Hammurabi ve Babil Günlüğü, Çeviren: N. Oral, İstanbul 2001.

- Koşay, Hamit Zübeyir., "Elam and Central Asian Relations", Makaleler ve İncelemeler, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974, s. 214-217.
- Köroğlu, Kemalettin., Eski Mezopotamya Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.
- Köksoy, Mümin., Yerbilimlerinin Katkısıyla Nuh Tufanı ve Sümerlerin Kökeni, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.
- Kramer, Samuel Noah., History begins At Sumer, New York 1959.
- Kramer, Samuel Noah., Tarih Sümer'de Başlar, Çeviren: Muazzez İlmiye Çığ, TTK Yayını, Ankara 1990.
- Kramer, Samuel Noah., Sümerler, Çeviren: Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- Kraus, F. R., Ein Edikt Des Königs Ammi-Saduqa von Babylon, Leiden 1963.
- Khurt, Amelie., The Ancient Near East c. 3000-330 B.C., vol. II, USA 1995, s. 393-401.
- Kupper, J. R., Les Nomades de Mesopotamie au temps des rois de Mari, Paris 1957.
- Landsberger, Benno., "Ön Asya Kadim Tarihinin Esas Meseleleri", II. Türk Tarih Kongresi, Eylül 1937,s.98-114.
- Landsberger, Benno., Sam'al, TTK Yayını, Ankara 1948.
- Larsen, Mogens Trolle., The Old Assyrian City-State And Its Colonies, Mesopotamia 4, Copenhagen 1976.
- Leick, Gwendolyn., The Babylonian World, New York and London 2007.
- Lloyd, Seton., The Art of the Ancient Near East, New York 1961.
- Luckenbill, Daniel David., Ancient Records of Assyria and Babylonia, vol. I-II, New York 1968.
- Mallowan, M.E.I., Early Mesopotomia and Iran, London 1965.
- Mansel, Arif Müfid., Ege ve Yunan Tarihi, TTK Yayını, Ankara 1971.
- Memiş, Ekrem., Tarihi Coğrafyaya Giriş, S.Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, Konya 1990.
- Memiş, Ekrem., "Eski Önasya Medeniyetlerinde Eğitim ve Öğretim", S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 2, Konya 1988, s.67-73.

- Memiş, Ekrem., "M.Ö. 3. Binyılda Anadolu'da Türkler", Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 53, İstanbul 1988, s. 35-46.
- Memiş, Ekrem., "Asur Devletlerinin Anadolu Politikası", XII. Türk Tarih Kongresi'nden ayrı basım, TTK Yayını, Ankara 1999, s. 65-73.
- Memiş, Ekrem., "Eskiçağ Anadolu'sunda Türk Varlığı", S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi (Sosyal Bilgiler), Sayı 7, Konya 1996, s. 1-7.
- Memiş, Ekrem., Filistinlilerin Kökeni ve Tarihi, S.Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, Konya 1996.
- Memiş, Ekrem., Kaynayan Kazan Ortadoğu, Çizgi Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Konya 2006.
- Memiş, Ekrem., İskitler'in Tarihi, Çizgi Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Konya 2005.
- Memiş, Ekrem., İsrail Nereye Koşuyor?, (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi), Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006.
- Memiş, Ekrem., Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006.
- Memiş, Ekrem., Genel Tarih, Tablet Yayınevi, 3. Baskı, Konya 2002.
- Memiş, Ekrem., Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi, Ekin Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Bursa 2009.
- Memiş, Ekrem., Eskiçağ Türkiye Tarihi, Çizgi Kitabevi Yayını, 9. Baskı, Konya 2009.
- Memiş, Ekrem., Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 10. Baskı, Bursa 2010.
- Memiş, Ekrem., Eskiçağ'da Türkler, Çizgi Kitabevi Yayını, 3. Baskı, Konya 2009.
- Memiş, Ekrem., Türk Kültür Tarihi (Türk Kültüründen Bazı Kesitler), Çizgi Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Konya 2008.
- Memiş, Ekrem., Tarih Metodolojisi, Çizgi Kitabevi Yayını, 5. Baskı, Konya 2008.
- Memiş, Ekrem., Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi, Çizgi Kitabevi Yayını, 4. Baskı, Konya 2009.

- Memiş, Ekrem., "Akkadlar Çağı'ndan Asur İmparatorluğu'nun Yıkılışına Kadar Mardin ve Çevresi", I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s. 117-124.
- Memiş, Ekrem- Bülbül, Cemil., Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2012.
- Memiş, Ekrem., Tarihi Coğrafyaya Giriş, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Bursa 2012.
- Memiş, Ekrem., İskitlerin Tarihi, Altınpost Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ankara 2012.
- Memiş, Ekrem., Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Bursa 2012.
- Memiş, Ekrem., Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013.
- Memiş, Ekrem., Tarih Metodolojisi, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Bursa 2014.
- Memiş, Ekrem- Bülbül, Cemil., Eskiçağda Göçler, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014.
- Mieroop, Marc Van De., Antik Yakındoğu'nun Tarihi, Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2006.
- Millard, A. R., "Assyrians and Arameans", Iraq, vol. 45, no:1, Papers of the 29 Rencontre Assyriologique, Internationale, London, 5-9 July 1982 (Spring, 1983), s. 101-108.
- Minns, E.H., "The Scythians and Northern Nomads", CAH III, chp. IX, Cambridge 1970.
- Oates, Joan., Babil, Çeviren: Fatma Çizmeli, Arkadaş Kitabevi Yayını, Ankara 2004.
- Olmstead, A.T., History of Assyria, Chicago 1964.
- Olmstead, A.T., History of the Persian Empire, Chicago 1970.
- Oppenheim, A. L., " Texts from Hammurabi to the Downfall of Assyrian Empire", ANET, 269-301.

- Ögel, Bahaeddin., İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1984.
- Özgüç, Tahsin., Kültepe Kazı Raporu, TTK Yayını, Ankara 1948.
- Peters, John P., " The Home of the Semites " , Journal of the American Oriental Society, Vol. 39 (1919), s.243-260.
- Podany, Amanda H., " A Middle Babylonian Date for the Hana Kingdom ", Journal of Cuneiform Studies, Vol. 43/45 (1991-1993), s.53-62.
- Poebel, Arnold., " The Assyrian King List From Khorsabad", Journal of Near Eastern Studies, Vol. I, Number 3, Chicago, July 1942, s.247-251.
- Poroda, E., Chronologies in Old World Archaeology, Chicago 1965.
- Pritchard, J. B., Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament, Princeton 1955.
- Rice, Tamara Talbot., The Scythians, London 1958.
- Rollinger, Robert., "Med Krallığı :Hayalet İmparatorluk", Arkeo Atlas Dergisi, Sayı 6, 2007, s. 8-18.
- Sandars, N. K., The Epic of Gilgamesh, Penguin Classics, London 1978.
- Sayce, A. H., -D. Litt., "The Kingdom of Van (Urartu)", CAH III, chp. VIII, Cambridge 1970, s. 169-183.
- Schnabel, Paul., Berossos, Leipzig 1923.
- Schmökel, Hans., Kulturgeschichte des Allen Orients, Stuttgart 1961.
- Schmökel, Harmut., Das Land Sumer, Stuttgart 1956.
- Sevin, Veli., Anadolu Arkeolojisi, 2. Baskı, İstanbul 1999.
- Sevin, Veli., "Doğu Anadolu, Orta ve Son Tunç Çağı", Arkeo Atlas Dergisi, Sayı 3, 2004, s. 127-128.
- Smith, Sidney., Alalakh and Chronology, London 1940.
- Smith, Sidney., Early History of Assyria to 1000 B.C., London 1928.
- Smith, Sidney., "Sennacherib and Esarhaddon", CAH III, chp. III, Cambridge 1970.
- Tarhan, M. Taner., "Eskiçağda Kimmerler Problemi", VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1979, cilt 1, s. 335-369.

- Togan, A. Zeki Velidi., Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, Enderun Kitabevi Yayını, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- Tosun, Mebrure- Kadriye Yalvaç., Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı, TTK Yayını, Ankara 1975.
- Umar, Bilge., Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi, cilt I, E.Ü. Basın-Yayın Yüksekoku Yayını, İzmir 1982.
- Whiting, Robert M., "Amorite Tribes and Nations of Second Millenium Western Asia", Civilizations of the Ancient Near East, vol. I-II, 2.nd edition, New York 2006, s. 1231-1242.
- Woolley, Sir Leonard., A Forgotten Kingdom, London 1953.
- Woolley, Sir Leonard., The Sumerians, New York 1965.
- Woolley, Sir Leonard., Excavations at Ur, London 1955.
- Wright, E. M., " The Eight Campaign of Sargon II of Assyria", JNES 2, 1943, s. 173-186.
- Yıldırım, Recep., Önyasya Tarih ve Uygarlıkları, İzmir 1996.
- Yıldırım, Recep., Uygarlık Tarihine Giriş, (İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı), 2. Baskı, Ankara 2004.
- Yiğit, Turgut., Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Çağında Anadolu, Ankara 2000.

DİZİN (İNDEKS)

A

- A-anni-padda..... 48
 Abdi-Milkuti..... 263
 Abi-eşuh..... 127, 141, 151
 154, 155
 Abina..... 221
 Abisare..... 119
 Ablahanda..... 105, 133
 Adab..... 39, 40, 76, 85
 91,108
 Adad..... 100, 121, 122, 130
 132, 133, 146, 147, 213, 214
 215, 216, 223, 236, 240, 241
 254
 Adda-Guppi..... 164
 Adini..... 160, 225, 234
 Adramelek..... 262
 Afganistan..... 71, 100
 Afyon..... 227
 Agum..... 148, 151, 152, 153
 154, 155, 156
 Ahaz..... 245
 Akdeniz..... 6, 11, 12, 13, 24
 52, 62, 75, 101, 156, 158
 171, 215, 219, 224, 226, 231
 237, 239, 266, 271, 276
 Akhab..... 235
 Akhetathon..... 220
 Akhuni..... 234
 Akkadlar..... 1, 32, 52,53, 54
 55, 56, 57, 63, 67, 68, 77, 78
 80, 99, 102,108, 127, 137
 171, 173, 190, 191, 221, 305
 Akşak..... 39
 Akurgal..... 49, 299
 Amarna..... 56, 156, 218, 219
 220, 222
 Amel-Marduk..... 164
 Amik ovası..... 11, 229
 Amit..... 257
 Ammi-Saduqa..... 127, 128, 142
 143, 144, 151, 176, 303
 Amrafel..... 129, 131
 Amurru..... 65, 95, 98, 100, 101
 102, 105, 107, 108, 110, 112
 113, 114, 127, 128, 129, 131
 141, 146, 175, 179, 183, 183
 186, 192, 193, 210, 218, 239
 Amurrular..... 54, 75, 95, 96
 98, 101, 102, 104, 107, 108
 113, 128, 129, 131, 137, 154
 210, 305
 Anadolu..... 6, 7, 11, 12, 17
 19, 24, 36, 45, 55, 56, 60, 6
 62, 65, 66, 67, 68, 75, 78, 82
 83, 86, 93, 110, 144, 145,
 148
 149, 150, 152, 155, 156, 158
 171, 172, 175, 191, 193, 195

- 202, 206, 211, 212, 213, 218
 219, 221, 223, 224, 227, 228
 230, 232, 234, 237, 238, 241
 250, 251, 257, 262, 264, 26
 268, 272, 276, 277, 279, 299
 300, 301, 302, 304, 306, 307
 Anav..... 26
 Andre Parrot..... 115
 Anitta..... 212
 Annubani..... 69
 Anşan (Anzan)..... 113
 Anu..... 28, 46, 130, 135, 140
 177, 179, 182, 203, 215
 Anu-Adad..... 215
 Apil-Sin..... 127, 129
 Arame..... 234
 Aramiler..... 55, 225, 228
 232, 283
 Arappa..... 10, 57, 222
 Arbela..... 10
 Arga..... 244
 Aribua..... 232
 Armada..... 232
 Arpaciya..... 10
 Arpat..... 244
 Asur..... 2, 3, 6, 10, 34, 55, 61
 78, 79, 92, 94, 97, 100, 110
 114, 130, 131, 132, 133, 135
 137, 139, 141, 146, 147, 150
 153, 155, 157, 158, 160, 161
 162, 163, 171, 175, 184, 193
 209, 210, 211, 213, 214, 215
 216, 217, 218, 219, 220, 221
 222, 223, 224, 225, 226, 228
 229, 230, 231, 232, 233, 234
 236, 238, 240, 241, 242, 243
 244, 246, 247, 248, 249, 250
 251, 252, 254, 255, 256, 257
 259, 260, 261, 262, 263, 264
 265, 266, 267, 268, 269, 270
 271, 272, 273, 274, 275, 276
 277, 278, 279, 280, 281, 282
 283, 284, 285, 299, 304, 305
 307
 Asurbanipal..... 3, 4, 34, 89, 178
 269, 270, 271, 272, 273, 274
 275, 276, 277, 278, 279, 280
 282
 Asur-uballit..... 157, 163, 223
 Asya..... 6, 13, 20, 25, 26, 44
 55, 77, 196, 227, 303
 Aşnakkum,..... 133
 Aşur-nadin-şumi..... 161
 Avan..... 39, 57, 60
 Azupiranu..... 58
 Azuzu..... 118
- B**
- Babbar..... 115, 116, 122
 Babil..... 5, 6, 9, 26, 34, 38
 51, 54, 56, 59, 62, 69, 81, 86
 91, 92, 95, 97, 98, 100, 105
 110, 113, 114, 115, 118, 119
 120, 122, 123, 125, 126, 127
 128, 129, 130, 131, 132, 133
 134, 135, 136, 137, 138, 139
 140, 141, 142, 143, 144, 145
 146, 147, 148, 149, 150, 151
 152, 153, 154, 155, 156, 157
 158, 159, 160, 161, 162, 163
 164, 165, 172, 176, 182, 186
 187, 188, 190, 194, 195, 196
 197, 200, 201, 202, 203, 204
 207, 212, 213, 214, 215, 216
 217, 219, 220, 222, 223, 224
 231, 232, 238, 239, 245, 248
 253, 256, 257, 258, 259, 262
 263, 266, 267, 269, 270, 273

275, 277, 279, 281, 285, 300
301, 302, 305, 307
Babilonya 5, 76, 83, 94
125, 248
Badtibira 34, 85, 116
Bağdat 1, 9, 10, 17
Bahdi-Lim 133
Balawat 160, 239
Balasu 246
Balık 7, 10, 190, 234
Barranamtarra 50
Barsur 243
Bartatua 268
Basra Körfezi 5, 7, 39, 52, 60
61, 62, 75, 91, 92, 97, 107,
109, 112, 118, 130, 139,
141, 146, 160, 171, 193,
202, 234, 239, 248, 253, 258
Batı Türkistan 26
Bel-şar-usur 164
Berişatra 274, 275
Berossos 26, 34, 35
126, 276, 306
Benyamin Oğulları 105
Beyrut 265
Bianki 259
Biblos 244
Boğazköy 57, 65, 66, 212
218
Botta 2, 255
Brişatri 273
Busink 255
Bur-Sin 119, 120
Bumanailu 65
Büyük İskender 253, 265

C

Claudius James Rich 2
Cemdet Nasr 9
Cezire 5

D

Dagan 61, 113, 117, 135
214, 216
Damas 245
Damascus 229, 235, 236
241, 243, 244, 249
Damiq-iluşu 141, 146, 147
148
Darius 274, 275
Deiokes 274
Deniz-eli 100, 141, 142
145, 146, 147, 148, 149, 150
246, 253, 258, 285
Der 82, 113, 128, 130, 197
221, 228, 234, 238, 248, 262
302, 303, 304, 306
Dicle 1, 5, 6, 7, 9, 10, 24
54, 100, 121, 134, 141
Dilbat 128
Dudu 76, 83
Dumuzi 43, 44, 204
Dur-Kurigalzu 156
Dur-Şarrukin 2, 255

E

Ea 28, 46, 69, 73, 169
203, 254
Eagamil 147, 149
Eannatum 47, 49, 50
116, 206
Ekron 259, 261

Elam..... 6, 7, 39, 40, 42, 49
 54, 57, 60, 63, 68, 69, 75, 79
 82, 86, 95, 96, 97, 98, 102
 107, 109, 110, 111, 113, 118
 122, 129, 130, 131, 134, 135
 140, 141, 158, 161, 162, 171
 182, 193, 194, 216, 223, 225
 248, 257, 271, 272, 273, 275
 277, 281, 283, 301, 303
 Elamlar..... 1, 137, 158, 161
 Elamlılar..... 71, 75, 112, 113
 161, 273, 283
 El-Ariş Çölü..... 264
 El Ubeyd..... 9, 17
 Elulu..... 48, 76
 Elulmeş..... 76, 82
 Emannatum..... 50
 Enatarzi..... 50
 Enheduanna..... 58
 Enkidu..... 12, 46
 Enlil..... 9, 28, 47, 52, 69, 70
 72, 73, 75, 80, 90, 92, 109
 114, 119, 120, 121, 130,
 Enlil-Adad..... 215
 Enlil-Bani..... 120, 121
 Enliltarzi..... 50
 Enmerkar..... 42, 43
 Entemena..... 50, 135, 170
 177, 179, 180, 182, 203, 204
 215, 239
 Emisum..... 116
 Erişum..... 213, 215
 Eşnunna..... 9, 42, 94, 96, 98
 112, 113, 117, 118, 122, 130
 132, 133, 134, 135, 136, 140
 150, 175, 181, 210, 213, 215
 216
 Etana..... 41, 201

F

Falkenstein..... 82
 Fenike..... 237, 244, 252, 259
 Fırat..... 1, 5, 6, 7, 9, 10, 11
 15, 24, 54, 55, 58, 61, 62, 96
 99, 101, 109, 112, 121, 130
 145, 152, 156, 221, 225, 234
 235, 236, 305
 Filistin..... 12, 53, 54, 55, 94
 99, 218, 225, 229, 230, 234
 237, 242, 244, 247, 249, 250
 259, 260, 262, 263, 264, 266
 269, 272, 301, 304
 Fransız..... 2, 3
 Fraort..... 274
 Fravartis..... 274, 275
 Frigler..... 227, 228, 277

G

Gandaş..... 153, 155, 156
 Gilgamiş..... 12, 34, 42, 43, 44
 45, 46, 47, 78, 169, 201, 300
 Gimirrai..... 257
 Girit..... 62
 Girsu..... 49
 Grotefend..... 3, 4
 Gudea..... 85, 86, 87, 192
 Gulkişar..... 146, 147, 148, 149
 Gunzianu..... 250
 Gungunum... 115, 117, 118, 119
 Gurgum..... 228, 234, 243, 244
 Guşua..... 65
 Gutiler..... 69, 70, 72, 75, 76, 77
 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 92
 192, 251
 Gutium..... 6, 69, 82, 135, 140
 Guzana..... 11, 229, 240

Güney Mezopotamya 5, 6, 8
 17, 18, 19, 24, 25, 27, 33, 36
 40, 43, 48, 52, 59, 60, 85, 87
 105, 129, 141, 145, 156, 158
 159, 168, 169, 173, 189, 191
 194, 195, 202, 216, 223, 224
 225, 232, 238, 248

H

Habur 7, 10, 17, 19, 68
 152, 212
 Habirular 105
 Halep 11, 105, 130, 134, 135,
 145, 155, 217, 221, 235
 Hafaca 9, 38
 Hamasi 39
 Hammurabi 100, 110, 123
 127, 128, 129, 130, 131,
 132, 133, 134, 135, 136,
 137, 138, 139, 140, 142,
 151, 154, 156, 172, 173,
 175, 179, 182, 183, 184,
 185, 187, 188, 190, 195,
 196, 207, 212, 216, 217,
 302, 305
 Hana 99, 133, 145, 151
 152, 155, 306
 Hanalılar 105
 Hana Kasları 145, 152
 Hans Hirsch 56
 Harappa 26
 Harran 163, 164, 226, 282
 Harran
 Hassuna 10, 17
 Hatay 229, 232, 234
 238, 244
 Hatice Kızılyay 90, 300
 Hattena 229, 232, 234,

238, 244
 Hatti 65, 66, 229, 253
 Hattuş 191
 Hattuşaş 56, 65, 66, 148
 Hattuşili 61, 144, 145
 Hellas 138
 Henry Creswicke Rawlinson 2
 Herodotos 125, 126, 186
 202, 209, 240, 256, 261,
 271, 274, 276, 302
 Hezekiel 43, 164
 Hidalu 273
 Hilakku 227, 237, 262
 264, 268, 276
 Hindistan 1, 26, 55, 194, 195
 Hint Okyanusu 8
 Hita 57
 Hititler 65, 81, 126, 137
 145, 149, 150, 151, 172,
 175, 219, 221, 227, 228,
 229, 235, 272, 283, 300, 301
 Hizkia 259, 260
 Hormuzd Rassam 3
 Hubuşna 268, 277
 Hugo Winckler 257
 Humbaba 12
 Hummanigaş 248
 Hurriler 43, 113
 Hurrum dağları 43
 Huwaruwaş 65

I

İarmuti 61
 İamutbal 102, 135, 140
 İbla 61, 67, 192
 İbraniler 105, 175
 İbi-Şahhan 140
 İdamara 133, 140

İddin-Dagan..... 113, 117
 132, 133, 135
 İdiglat..... 7
 İlakabkabu..... 105, 214
 İlşu-Nail 65
 İluma-ilum..... 141, 147
 İlumen 139, 141, 146
 147, 148
 İluşuma..... 114
 İmi 76
 İnanna 43, 71, 73, 128
 İngiliz..... 2, 3, 15, 26, 35, 104
 İran..... 3, 4, 6, 24, 39
 57, 92, 100, 161, 165, 180,
 192, 194, 204, 234, 257,
 264, 268, 272, 274, 275,
 302,
 İrhulini..... 235
 İsin..... 9, 33, 94, 96, 97
 105, 107, 108, 109, 110,
 111, 112, 113, 115, 116,
 117, 118, 119, 120, 121,
 122, 126, 128, 129, 130,
 137, 142, 172, 179, 180,
 193, 195, 200
 İskenderiye..... 254
 İskenderun 254
 İskitler..... 264, 268, 285, 304
 İsrailoğulları..... 229
 İşan Bahriyat 111
 İşaya..... 256, 259, 260, 261
 İşbierra 94, 96, 97, 105
 107, 111, 112, 113, 117
 İşçalı..... 9
 İşgippu..... 65, 67
 İşme-Dagan..... 214, 216
 İştär 38, 43, 57, 58
 115, 117, 128, 179, 181,
 204, 215
 İşupri 265

J

Jacobsen 28, 34, 47
 92, 94, 302

K

Kaftor 62
 Kaksu..... 10
 Kalah..... 2, 10, 203, 233, 254
 257, 260, 268, 281
 Kalde..... 5, 159, 160, 162, 253
 Kaldeliler 159, 160, 162
 283, 285
 Kaniş..... 65, 191, 193, 195, 212
 Kaptara 62
 Karaindaş..... 156
 Karahardaş 220, 223
 Karbanit 270
 Karduniaş..... 6, 273
 Karkamış..... 11, 105, 133, 163
 228, 232, 244, 251, 253
 Kar Tukulti-Ninurta..... 10
 Karsten Niebuhr..... 3
 Karun nehri 7, 62
 Kaslar6, 139, 140, 141, 148
 149, 150, 151, 152, 154, 155
 156, 157, 158, 159, 223, 224
 299
 Kaşari..... 235
 Kaşşular..... 141, 151, 154
 Kaştíliaşu 153, 155
 Katna 133, 221, 226, 231
 Kazallu..... 63, 112, 119, 128
 130, 213
 Kengi..... 5
 Kerha 7
 Kerkük..... 8, 10, 36, 57
 100, 139

Keyaksar	274, 275
Khayani	237
Kıbrıs	57, 58, 186, 252
265, 302	
Kiakki	250
Kikia	94, 210
Kilamuwa	237
Kinişhedudu	48
Kinza	221
Kirikiri	94
Kirmanşah	3, 4
Kiş	21, 35, 38, 39, 40
41, 42, 44, 45, 46, 48, 50,	
52, 58, 59, 60, 64, 70, 108,	
112, 114, 119, 128, 141,	
161, 203, 258	
Kommagene	228
Korsabad	2, 10, 209
210, 211, 213, 215, 222,	
226, 242, 253, 255, 257, 282	
Kudur-Mabuk	102, 122, 129
Kudüs	230, 245, 260, 261
Kudüs	43, 164
Kutha	160
Kuş	271
Kutir-Nahhunte	97
Kuzey Mezopotamya	6, 8, 15
17, 18, 32, 85, 130, 150, 157	
Kuzey Suriye	11, 12, 61
78, 99, 144, 145, 220, 221,	
223, 228, 229, 230, 232,	
234, 235, 237, 241, 300, 302	
Küçük Zap Suyu	6, 10
Kültepe	12, 62, 193
210, 211, 212, 299, 301, 306	
Kütahya	227

L

Landsberger	83, 149, 154, 228
303	
Larak	34, 37, 65, 116
Larsa	9, 59, 84, 91
100, 105, 107, 108, 109,	
110, 111, 115, 116, 117,	
118, 119, 120, 121, 122,	
126, 129, 130, 133, 134,	
135, 136, 137, 140, 179,	
193, 194, 195, 196, 217	
Layard	2
Lidyalılar	228, 277
Lipit-Enlil	120
Lipit-İştär	114, 115, 117, 118
175, 179, 180, 200	
Lubarna	229, 232, 238
Lugal	47, 48, 50, 52, 65, 171
Lugal-annimudu	171
Lugalanda	50
Lugal Kisalsi	48, 50
Lugalbanda	43, 78
Lugalzagesi	51, 52, 59, 116
Luhuti	232
Lule	259
Lullubiler	69
Lupanailu	65
Lygdamis	278

M

Magan	195
Madaier	238
Maiteni	150
Malatya	227, 235, 250, 267
Malgum	118
Mallowan	57, 303
Manetho	260

- Maniştusu..... 56, 63, 64
210, 215
- Mankişum..... 130, 133
- Mannalar 234, 240, 251
264, 268, 272
- Marduk 128, 135, 137, 148
155, 157, 160, 161, 204, 238
246, 254, 257
- Marduk-zakir-şum 238
- Mari 9, 38, 39, 40, 57, 61
64, 84, 92, 94, 99, 100, 102
105, 110, 114, 126, 130, 131
132, 133, 134, 135, 136, 145
150, 195, 200, 210, 214, 215
216, 302, 303
- Martu Duvarı 94, 108
- Maru İamina 105
- Mattivaza..... 222
- Mebaragesi 42, 44
- Medler 162, 165, 238
240, 264, 272, 273, 274,
275, 281, 282, 285
- Meluhhalılar..... 71
- Memfis..... 265, 270
- Menbiç..... 11
- Merodah-Baladan..... 161, 162
246, 248, 257, 259
- Meskene..... 11
- Meş-anni-padda 48
- Meş-kiag-gaşer 42
- Meş-kiag-nanna 48
- Mezopotamya..... 1, 2, 3, 4, 5
6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 15, 16,
17, 18, 19, 20, 21, 22, 24,
25, 26, 27, 28, 29, 31, 32,
33, 35, 36, 38, 39, 40, 52,
53, 54, 55, 56, 57, 58, 60,
61, 62, 67, 68, 70, 77, 80,
81, 82, 83, 84, 85, 87, 89,
91, 93, 94, 97, 98, 100, 101,
102, 103, 105, 107, 108,
109, 110, 112, 114, 115,
116, 125, 126, 130, 131,
136, 139, 150, 151, 156,
163, 164, 167, 168, 170,
171, 172, 174, 175, 179,
181, 184, 185, 186, 188,
189, 190, 191, 193, 194,
195, 200, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 209, 214,
216, 217, 218, 219, 224,
225, 253, 255, 272, 284
- Mısır..... 11, 12, 55, 56
60, 81, 86, 156, 158, 163,
195, 206, 218, 219, 220,
226, 230, 231, 247, 249,
252, 254, 259, 260, 261,
262, 263, 264, 265, 266,
267, 269, 270, 271, 272,
273, 276, 277, 278, 279,
280, 281, 283, 284, 299,
301, 302, 303
- Migir-Dagan 64
- Mitanniler 1, 150, 221
- Mohenjadaró..... 26
- Muazzez İlimiye Çığ 90, 303
- Mudakina 65
- Mugallu 267, 276
- Murşili 137, 145, 146, 148
149, 150, 152, 155
- Musasir 251, 252
- Musa 58
- Muşallim-Marduk 160
- Muşezip-Marduk 161
- Muşkenular 121, 181
- Muşkiler 228

N

Nabonid.....	115, 164
Nabonidus.....	164
Nabu-Nasır.....	245
Nabu-pal-iddina.....	232
Nabu-polassar.....	162, 163
Nadin-şum-ukin.....	246
Naharina.....	5
Nairi.....	223, 227, 230, 234
Namnahani.....	86, 87, 90, 177
Nannar.....	112, 113, 128, 170, 177
Nanum.....	76
Naplanum....	105, 107, 111, 116
Naram-Sin.....	82, 83, 56 57, 60, 64, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 75, 78, 80, 171, 191, 207, 213
Nasırıye.....	9
Nehao.....	270
Nergal.....	67, 161, 164, 236
Neriglissar.....	164
Nidaba.....	73
Nikku.....	65
Nimrut.....	2, 10, 209, 233, 254, 257, 260, 268, 281
Ningal.....	254
Ningirsu.....	51, 86, 170, 192
Ninive.....	2, 10, 17, 34 178, 209, 238, 254, 260, 261, 262, 263, 266, 270, 273, 274, 276, 278, 279, 280, 281, 282
Nippur.....	9, 34, 47, 48 56, 59, 64, 70, 72, 73, 76, 80, 90, 91, 92, 96, 109, 111, 112, 114, 115, 119, 120,

121, 122, 130, 139, 142,
150, 157, 178, 179, 197, 203

Nisaba.....	199
Nur-Adad.....	116, 121, 122
Nur-Dagan.....	65
Nusku.....	73
Nuzi.....	10, 57, 210, 222

O

Orta Asya.....	26, 27, 28, 53
Orta Fırat.....	40, 133, 136, 145, 217
Osmanlı.....	1, 3, 104, 200

P

Padi.....	259, 261
Pakistan.....	26
Pakki.....	65
Palu.....	160
Pampa.....	65, 66
Papa.....	48, 109
Parihi.....	273
Parsualılar.....	238
Paul Emile Botta.....	2
Presümerienler.....	15, 24
Protofiratlılar.....	15, 24
Persler.....	165, 238, 272
Pekah.....	245
Presümerienler.....	167
Protofiratlılar.....	125, 167
Pisiriş.....	251
Pithana.....	212
Psammetik.....	278, 279, 280
Pu-abı.....	32
Puruşanda.....	12, 61, 69, 191
Puzur-İştar.....	94
Puzurişdagan.....	90
Puzzur-Aşşur.....	211, 213

Q

Qarqar 235, 249
 Que 227, 234, 237
 244, 268, 278

R

Rapikum 9, 130, 132, 134
 Ras Şamra 12, 221
 Rezon 245
 Rimuş 63, 64, 253
 Romalılar 209
 Romulus 58
 Romus 58
 Rusa 250, 251, 252, 267

S

Sabium 127, 128
 Sadi Bayram 82
 Saida 232
 Salmanassar 160, 223, 233
 234, 235, 236, 238, 241, 246
 249
 Samarra 17
 Samiler 32, 53, 55, 57, 102
 Samum 116
 Sandışarma 276
 Sandu-arri 264
 Sanherib 2, 161, 162, 257
 258, 259, 260, 261, 262, 263
 269, 284, 285
 Sardanapal 276
 Sardes 228, 276
 Sarduri 227, 237
 Sarpul 56, 69
 Sarpanitum 128
 Sargon 2, 12, 52, 56, 58

59, 60, 61, 62, 63, 64, 70, 75
 78, 150, 160, 171, 191, 207
 228, 247, 248, 249, 250, 251
 252, 253, 256, 257, 259, 262
 265, 267, 269, 274, 283, 285
 300, 301, 307
 Sargon II 251, 307
 Sargonitler 242, 269
 Semiramis 240
 Sen Kreh 9, 115
 Sibe 249
 Sidon (Sayda) 252, 263
 Sin
 38, 57, 64, 67, 68, 69
 70, 73, 75, 80, 82, 93, 94, 95
 96, 97, 98, 99, 100, 105, 107
 108, 111, 116, 121, 122, 127
 129, 130, 132, 133, 140, 164
 171, 193, 204, 210, 213, 216
 217, 254, 276, 282
 Sina Çölü 250, 252
 Sin-Eribam 122
 Sin-İddinam 121, 122
 Sin-Muballit 127, 129, 216
 Sippar ... 9, 34, 38, 69, 116
 150, 157, 204
 Solon 138
 Subartu 6, 67, 69, 135, 301
 Subariler 71
 Sultantepe 57
 Sumu-abum 105, 120, 126, 128
 Sumu-El 119, 120
 Sumu-la-el 127, 128
 Sumul 244
 Sumur 249
 Sus (Susa) 117
 Süleymaniye 139, 235
 Sümer 5, 8, 17, 21, 22, 26
 28, 33, 34, 37, 38, 39, 40,
 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47,

48, 50, 52, 57, 58, 59, 60,
63, 64, 70, 72, 73, 75, 76,
77, 79, 80, 81, 82, 84, 86,
87, 89, 90, 92, 93, 95, 97,
98, 99, 102, 103, 107, 108,
113, 114, 115, 116, 117,
118, 121, 125, 128, 137,
138, 141, 142, 146, 157,
168, 169, 170, 171, 173,
174, 175, 176, 177, 179,
180, 181, 183, 185, 186,
187, 189, 191, 192, 197,
199, 200, 201, 203, 205,
206, 215, 300, 303, 307
Sümerler..... 1, 4, 5, 6, 9, 15, 18
20, 21, 22, 23, 24, 25, 27,
28, 29, 32, 38, 41, 43, 44,
47, 52, 53, 54, 58, 63, 70,
77, 80, 86, 90, 98, 99, 102,
108, 109, 113, 115, 128,
137, 167, 168, 169, 170,
171, 173, 174, 175, 177,
179, 189, 190, 196, 197,
199, 200, 201, 202, 203,
204, 205, 206, 255, 303

Ş

Şabataka..... 260, 261
Şamaş..... 216, 254, 267
269, 270, 275, 279, 285
Şamaş-şum-ukin 270, 275
279, 285
Şamşi-Adad..... 213, 214
215, 216, 217, 239, 254
Şarati..... 273
Şaretser..... 262
Şubat-Enlil..... 215, 254
Şuppiluliuma..... 220, 221

Şurri.....238
Şamaş..... 122, 140, 146
162, 204, 207
Şamaş-şum-ukin..... 162
Şamşi-Adad 105, 130, 131
132, 133, 134, 135, 160
Şamşu-Ditana..... 127, 144, 148
Şamşu-İluna..... 127, 139
140, 141, 145, 148, 149,
151, 152
Şarлак.....82
Şimaş..... 97
Şudurul76, 83, 85
Şulgi..... 92, 93, 96, 148, 199
Şuruppak 9, 21, 33, 34
35, 36, 37, 108, 116, 203
Şuşşi..... 146, 147, 148
Şutruk-Nahhunte 158, 182

T

Tabal.....227, 234, 237, 250
262, 267, 276
Taharka.....261, 263, 264, 265, 270
Tammaritu.....273
Tammuz.....204
Tappia.....120
Tarhulara243
Tarhunazi.....250
Tarku.....265
Teb.....220, 266, 270
Tel Bırak11, 91, 57, 68
Tel Billa10
Tepe Gavra.....10, 18
Tel Halaf11, 17, 229, 240
Terqa9, 99, 105, 133
Til-Barsip.....229, 235
Trigan.....87
Tişenki65

Toroslar 10, 12, 46, 61
 Troya 68
 Tugdamme 277, 278, 280
 Tukulti-Ninurta 157, 223, 224
 226, 230
 Tuşpa 227, 240, 244, 252
 Tuşratta 219, 220, 221
 Tuttul 61
 Türkler 21, 26, 27, 28, 65
 66, 83, 129, 191, 196, 205,
 304

U

Ugarit 12, 221
 Ukani 160
 Ulamburias 149
 Ulluwi 65
 Umma 9, 21, 47, 49, 51, 63
 64, 85, 96, 108, 199, 206
 Ummanigaş 248, 273
 Unki memleketi 244
 Ur 5, 8, 21, 32, 33, 35, 39
 40, 44, 47, 48, 49, 54, 56, 59
 60, 63, 64, 65, 67, 81, 85, 86
 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95
 97, 98, 99, 100, 103, 105,
 107
 108, 109, 110, 111, 112, 113
 115, 116, 117, 118, 119, 127
 128, 131, 137, 157, 170, 172
 175, 176, 177, 178, 179, 185
 186, 192, 193, 194, 195, 197
 199, 203, 205, 206, 210, 300
 307,
 Urartu 225, 227, 228, 230
 234, 237, 241, 243, 244, 250
 251, 252, 267, 281, 300, 306
 Urartular 223, 227, 228, 237
 241, 243, 251, 267, 283, 301
 Urbaba 85
 Urger 86, 247
 Urlugula 46
 Ur-Nammu 86, 87, 89, 90, 91
 92, 170, 172, 175, 177, 178
 179, 185
 Ur-Ningirsu 86
 Ur-Ninurta 117, 118, 119
 Uruatri 223, 227
 Urukagina 50, 51, 170, 171
 172, 174, 175, 176, 185, 187
 Uruk 9, 12, 21, 24, 29, 33
 34, 38, 39, 40, 42, 43, 44, 45
 46, 47, 48, 49, 50, 51, 58, 59
 60, 63, 64, 70, 82, 83, 84, 85
 87, 90, 91, 92, 103, 108, 116
 119, 129, 157, 169, 179, 203
 248
 Ur-Zababa 59, 60
 UTU 38, 121, 174
 Utnapiştım 34, 35, 36
 Utuhegal 84, 86, 87, 90, 92

V

Vaşşukani 221, 222

W

Warad-Sin 123, 129
 Waraşa 122
 Woolley 35, 90, 93, 113, 307

Y

Yahudiler	283
Yarim-Lim	133, 217
Yasmah-Adad	132, 133, 135 214, 215, 216
Yatnana	252, 253
Yaubidi	249
Yehu	236
Yerusalem	230, 245, 260
Yukarı Dicle	12, 17, 102, 232

Z

Zabaia	116, 117
Zağros	69, 82, 97, 102
Zambia	122
Zimri-Lim	100, 130, 132, 133 134, 135, 136, 217
Zipani	65

Dicle ve Fırat nehirlerinin hayat verdiği Mezopotamya, Eski Yakın Doğu'nun önemli medeniyet merkezlerinden biridir. Verimli topraklara sahip olduğu için, tarihin en eski dönemlerinden itibaren birçok kavmin istilasına uğrayan Mezopotamya, ilklerin de anavatanı sayılır. Gerçekten, yazıyı ilk keşfedenler, ilk yazılı kanunları yapanlar, ilk eğitim kurumlarını hizmete açanlar, din ve devlet işlerini birbirinden ilk ayıranlar, ilk dünya haritasını çizenler ve daha nice ilkleri ortaya koyanlar Mezopotamya kavimleridir. Dünya tarihinin bilinen ilk imparatorluğu da bu topraklar üzerinde kurulmuştur.

Ancak, ilklerin ortaya çıktığı bu topraklar üzerinde meydana getirilen medeniyet, tek bir kavme ait değildir. Bu medeniyet, Sümerler, Akkadlar, Babilliler, Asurlular ve Elamlar ile Sümerler'den önce bu topraklar üzerinde oturan otokton halkın ortak malıdır. Mezopotamya medeniyeti, kültürel ve ticari ilişkiler çerçevesinde komşu ülkelere yayıldığı gibi, ilerleyen zaman içinde Batı medeniyetini de etkileyecektir.

EKİN Basım Yayın Dağıtım

Şehreküstü Mah. Cumhuriyet Cad.
Durak Sk. No: 2 Osmangazi / BURSA
Tel.: (0224) 220 16 72 - 223 04 37
Fax: (0224) 223 41 12
e-mail: info@ekinyayinevi.com

Bu kitabın bandrol seri numarası
THG-CVO 117062-118261
arasındadır.

www.ekinyayinevi.com

ISBN: 978-605-327-095-9

9 786053 270959